

Complacht Chinn Mhara 1916 - 2016

Eilish Kavanagh

To hallow or accurse the scenes of glory and honour, or of shame and sorrow; to give to the imagination the arms, and homes, and senates, and battles, of other days; to rouse, and soften, and strengthen, and enlarge us with the passions of great periods: to lead us into love of self-denial, of justice, of beauty, of valour, of generous life and proud death; and to set up in our souls the memory of great men, who shall then be as models and judges of our actions : these are the highest duties of history...¹

Thomas Davis

Réamhrá

Ní furasta ar chor ar bith na daoine a raibh baint acu le Complacht Chinn Mhara a thabhairt chun suntais anois ná an méid go díreach a tharla tráth Éirí Amach 1916 a dhéanamh amach go cinnte. Cuirtear i láthair sa chaibidil seo, liosta ainmneacha a bhaintear as ráitis ó fhinnéithe, an Rolla Onóra, iarratais ar phinsin agus tagairtí do dhaoine sa leabhrán dár teideal *Sinn Féin Rebellion Handbook*. Trí na deiseanna sin ar fad a thapú, ríomhtar eachtraí i rith Sheachtain na Cásca i gCinn Mhara. Bhí daoine áirithe, mar shampla Thomas McNerney, liostáilte le complachtaí eile ach ina gcónaí sa cheantar agus páirt mhór acu san Éirí Amach. Bhí daoine eile, mar shampla an tAthair John O’Meehan, sagart na háite agus fear earcaíochta a raibh baint mhór aige leis an Éirí Amach ar fud na Gaillimhe ar fad, a fuair bás ina dhiaidh sin agus nár fhág aon chuntas uathu féin ar a bpáirt ann, ach go luaitear iad i ráitis a thug daoine eile.

Complacht Chinn Mhara 1916

1. Burke, (Jack) John, Cahermore.	11. Hanbury, Pat, Dunguaire.	20. Kilkelly, Michael, Doorus.	28. Picker, (Jim) James, Cahernamaddra and Kinvara West.
2. Burke, Paddy, the Square.	12. Hanbury, John, Dunguaire.	21. Kilkelly, (Mickela) Michael, Tawnagh and Doorus Demesne.	29. Quinn, Patrick, Tawnagh.
3. Burke, (Coisín) Patrick, Loughcurra.	13. Hanlon, David, Loughcurra.	22. Kilkelly, Pdraig, Tawnagh and Doorus Demesne.	30. Quinn, William, Caherawoneen.
4. Burke, Peter, Cahermore.	14. Hanlon, Michael, Crushoa.	23. Kilkelly, Joseph, Tawnagh and Doorus Demesne.	31. Reidy, John J, Tawnagh and Doorus Demesne.
5. Callinan, John, Loughcurra.	15. Higgins, Mary, Ardrahan.	24. Kilkelly, (Mhicíl) Tommie, Crushua.	32. Reidy, (Tommie) Thomas, Tawnagh and Doorus Demesne.

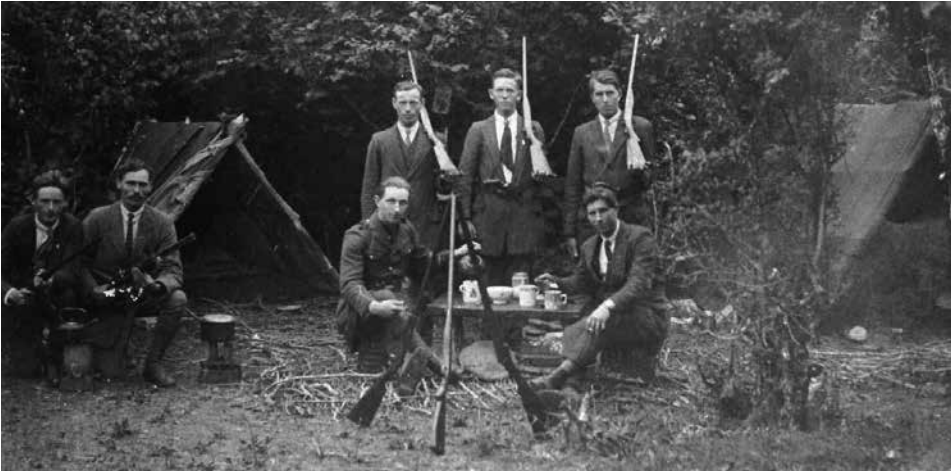
6. Connolly, John, Gortaboy.	16. Hynes, (Martín) Martin, the Glebe, Kinvara.	25. Leech, Stephen, Loughcurra.	33. Staunton, (Mick) Michael, Cloonasee.
7. Davenport, (Séamus) James; Kinvara town, near Quay.	17. Hynes, (Mikie) Michael, Danguaire.	26. McCormack, Edward, Kinvara.	34. Whelan, (Jim) James, Mountscribe and later Tawnagh.
8. Fahy, John, Caherawoneen.	18. Keane, Michael, Ballyclera.	27. McLnerney, (Tom) Thomas, Cahermore.	35. Whelan, (Sean/ Jack) John, Doorus
9. Fahy, PJ, Kinvara.	19. Kilkelly, (Sean Wally) John, Crushoa.		
10. Glynn, John, Neptune Vale, Doorus.			

Léaráid 9.1: Tiomsaíodh na hainmneacha thuas as an gCartlann Mhíleata, an Rolla Onóra agus an *Sinn Féin Rebellion Handbook*. Cé go luaitear i roinnt ráiteas dhá fhichead a bheith i gceist, níorbh fhéidir níos mó ná cúig ainm déag agus fiche a dheimhniú. Ní raibh an tAthair John William O’Meehan ar an liosta seo. Ní luaitear ach aon ainm amháin maidir le Cumann na mBan: Mary Higgins, Ard Raithin.

Buneolas

I rith na mblianta roimh Éirí Amach 1916, bhí nósanna agus córais á dtapú i gCinn Mhara, ar aon dul le paróistí eile in iarthar na hÉireann, a bhí ag cur in aghaidh chórais agus nósanna lucht na bunaíochta, mar shampla, corraíl agus agóidíocht faoi chúrsaí talún, nósanna, teanga agus litríocht na nGael a athbheochan, agus cumainn nua de leithéid Chumann Lúthchleas Gael (CLG) a chur chun cinn. B’fhéidir nach díol iontais sin nuair a smaoinítear go dtaobhaíodh daoine de leithéid Edward Martyn (comhbhunaitheoir Shinn Féin), an Bantiarna Gregory agus W.B. Yeats an ceantar go rialta; rugadh Micheál Cíosóig, an té ar a leagtar bunú Chumann Lúthchleas Gael i bhfoisceacht 18km de Chinn Mhara; ba í an Ghaeilge an teanga labhartha; bhíodh baghcatáil ar siúl agus beithígh á dtiomáint go minic, rud a ndéanfaí daoine a ghabháil agus a thabhairt os comhair na cúirte dá bharr. Go deimhin, tarraingíodh seisiúin speisialta cúirte mar gheall ar chuid de na tánta bó seo, agus tharraingíodh na seisiúin speisialta sin aird faoi leith freisin. Is léir ón tuairisc a tugadh sa *Freeman’s Journal* ar chás amháin sa bhliain 1910 chomh forleathan agus a bhíodh beartaíocht den chineál sin:

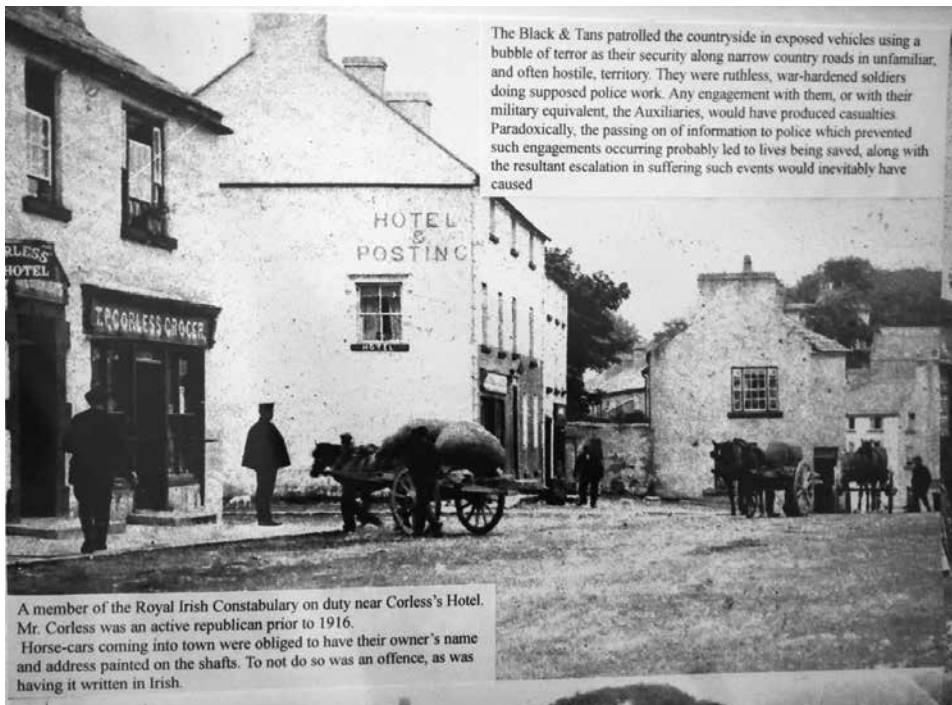
At a special Court in Kinvara today, before Mr Kilbride, RM, fourteen men were charged by District-Inspector Cruise with taking part in a cattle drive on the previous Thursday ... Mr Kilbride [remanding them on bail] said that he would except a reduced bail ... Twelve of the defendants refused ... and were sent to jail for a month each ...²

Léaráid 9.2 Grianghraf le caoinchead ó Thomas Quinn. Tógadh an grianghraf seo i rith Chogadh na Saoirse; feictear ann fir a d'fhóin i gComplacht Chinn Mhara 1916. Ina suí ar chlé: Bertie Quinn, Padraig Fahy. Ina suí ag an mbord: Seamus Davenport, Joe Kilkelly. Ina seasamh: Tommie Reidy, Tommy Quinn, Michael Mikie Hynes.

Leantar ar aghaidh go luaitear *'they were loudly cheered by the crowd'* agus tuairiscítear ag deireadh an ailt: *'Several cattle drives have taken place in the district recently, and over 50 persons are at present bound over to the peace for taking part in them'*. Is eol chomh maith go raibh cruinniú ar siúl ag Cumann Iománaíochta Chinn Mhara ar lá Aibreáin 1911 le hairgead a bhailiú ar mhaithe leis an gcumann agus *'also to defray the expense of the Moy cattle drivers'*.³ Tá cuid mhór de na sloinnte céanna ar liosta lucht an CLG sa chumann agus a bheadh i gceist níos faide anonn le Complacht Chinn Mhara i rith Éirí Amach 1916. B'fhéidir nach díol iontais ar bith agus sin ar fad a thabhairt san áireamh gur éirigh le séiplíneach nua sa cheantar, an tAthair John William O'Meehan, an meon náisiúnachais seo a bhí ag borradh san áit a chothú tuilleadh.

I bparóiste Dhroichead an Chláirín, Co. na Gaillimhe a rugadh John O'Meehan sa bhliain 1881 agus oirníodh ina shagart é sa bhliain 1906. Chaith sé dhá bhliain i mbun staidéir i Má Nuad gur bronnadh an chéim BD air agus, ba le linn dó a bheith ansin, de réir thuairisc a dheirféar, Mary Leech, a chuir sé aithne ar cheannairí ghluaiseacht na saoirse i mBaile Átha Cliath: *'during those two years he frequently visited Dublin and spent much of his time in the company of Padraig Pearse and Arthur Griffith and others who later became leaders in the Independence Movement'*.⁴ I mí Iúil 1915, ceapadh ina Shéiplíneach Sinsearach é ag an eaglais Chaitliceach i gCinn Mhara, agus bhí baint mhór aige ó shin amach, de réir cosúlachta, le cás an Éirí Amach i nGaillimh. Is díol suntais gurb é focal scoir atá óna dheirfiúr sa ráiteas finné a thug sí sa bhliain 1954: *'I heard my brother, Father John, say that it was he who advised the leaders in Dublin to organise the West and that was the reason Liam Mellows was sent'*.⁵ Rinne an tAthair John O'Meehan féin cuid mhór d'fhir óga an cheantair a earcú i rith shamhradh na bliana 1915, *'the strength was about 40'*⁶ agus mheas cuid mhór gurbh *'strong company'*⁷ a bhí sa chomplacht.

The Black & Tans patrolled the countryside in exposed vehicles using a bubble of terror as their security along narrow country roads in unfamiliar, and often hostile, territory. They were ruthless, war-hardened soldiers doing supposed police work. Any engagement with them, or with their military equivalent, the Auxiliaries, would have produced casualties. Paradoxically, the passing on of information to police which prevented such engagements occurring probably led to lives being saved, along with the resultant escalation in suffering such events would inevitably have caused

A member of the Royal Irish Constabulary on duty near Corless's Hotel. Mr. Corless was an active republican prior to 1916. Horse-cars coming into town were obliged to have their owner's name and address painted on the shafts. To not do so was an offence, as was having it written in Irish.

Léaráid 9.3 Feictear sa phictiúr seo constábla RIC ina sheamh ag an gcoirnéal ag faire imeachtaí an lae. Grianghraf as taispeántas, le caoinhead ó Thomas Quinn.

Léaráid 9.4 Thomas McNerney as an gCathair Mhór, Cinn Mhara, i rith Chogadh na Saoirse. Grianghraf le caoinhead ó Micko McNerney, mac Thomas.

Complacht Chinn Mhara 1916

I gcás mhórchuid mhór na bhfear óg a liostáil an tAthair O'Meehan, bhí a n-athair nó seanathair leo gníomhach i gConradh na Talún agus/nó i Léig na nÉireannach Aontaithe. Bhí meas acu ar theanga na Gaeilge agus ar stair na hÉireann agus chuir siad oideachas orthu féin sa dá réimse sin.⁸ Ní hiontas dá bhrí sin go luaitear i ndaonáireamh na bliana 1911 Béarla agus Gaeilge a bheith ag an gcuid is mó de na daoine a raibh cónaí orthu i mbailte fearainn Chinn Mhara, cé gur tharraing sin trioblóid ó am go

chéile le Constáblacht Ríoga na hÉireann (RIC) san áit.⁹ Sampla maith de sin gur tharla seanathair dhuine de na hÓglaigh, Michael Hynes, a chúiseamh agus fineáil a ghearradh air mar gheall ar *'having his name in Irish on a common cart'* agus cé nár gearradh ach aon phingin amháin air, *'it was never paid'*.¹⁰ Mar a tharlaíodh ag an am, ba ghearr go ndearnadh bailéad faoin eachtra sin, leis an bhfonn atá le *'the Auld Plaid Shawl'*.¹¹ Is cosúil go raibh an meon náisiúnachais sin ag dul i gcion ar chuid mhór d'fhir óga Chinn Mhara agus bhí siad ag léamh saothair de leithéid *Scissors and Paste* agus *Nationality* a bhí an tAthair O'Meehan a chur ar fáil dóibh. D'fhág sin dóthain meanman agus spreagtha sa cheantar go smaoiníodh fear óg ar bith ar dhul isteach le heagraíocht pharaimíleatach.

Ar dhuine a rinne sin, bhí Thomas McInerney, a rugadh sa Chathair Mhór, Cinn Mhara, Co. na Gaillimhe sa bhliain 1883. Gabha a bhí ann, *'seventh generation of blacksmith ... and shod the Galway Blazers for eight years'*¹² agus d'oibrigh sé do Tom Kenny, a bhí go tréan i Sinn Féin agus a chuir seanchumann rúnda ar bun arís i mbun aighnis maidir le cúrsaí talún. Ní hé amháin gur mhúin Kenny an cheird dó, chuir sé faoi mhóid Bhráithreachas na Poblachta é sa bhliain 1906.¹³ Ní fada go raibh sé i mbun gnímh agus bhí sé páirteach in *'incidents'* mar a thug sé féin orthu. D'fhéadfadh go raibh McInerney in aiféala faoi chuid den obair seo mar ní labhródh sé air níos faide amach sa saol. Tharla cor de chineál éigin agus d'éirigh sé as an obair le Kenny thart ar aimsir na Nollag 1914 gur fhill abhaile ar an gCathair Mhór. Ar ais sa bhaile dó, thosaigh sé ag eagrú Bhráithreachas na Poblachta ina cheantar féin agus ní fada go raibh dreamanna dlútha aige i gcuid mhór de na paróistí in aice láthair. Thart ar an am céanna, chuaigh sé isteach le Complacht Ard Raithin d'Óglaigh na hÉireann agus tháinig chun tosaigh go mór ansin gan mórán moille. Luath sa bhliain 1916, cheap Liam Ó Maoilíosa, fear a raibh meas aige air, McInerney ina Scabhta Briogáide. Luann Matthew Kelly an tuairim sa léirmheas

a scríobh sé ar leabhar Fergus Campbell *Land and Revolution: Nationalist Politics in the West of Ireland, 1891-1921:*

*Kennyite traditions combined with Mellows' training ensured the East Galway Volunteers were amongst the most active during the Easter Rising.*¹⁴

Léaráid 9.5 Teach tréigthe Foy (Teach Seapark). Is anseo a bhí go leor de Chomplacht Chinn Mhara ag fanacht le horduithe. Baineadh úsáid as an teach mar ospidéal fiabhrais a bhunaigh an Dr. Denis Hynes le linn an ghorta. Grianghraf le caoinchead ó Eilish Kavanagh.

Bhí sin fíor i gcás McInerney go deimhin. Agus iad ag

fanacht le horduithe maidir leis an Éirí Amach a bhí ar tí tarlú i mBaile Átha Cliath, rinne sé féin agus sé dhuine dhéag dá chomplacht as Ard Raithin slógadh ag Coill Earley in aice le Tobar Pheadair ar Dhomhnach Cásca - ach ordaíodh dóibh scor an tráthnóna sin. Mall sa lá Dé Luain nó luath ar maidin Dé Máirt, cuireadh ar aire dóibh arís go raibh slógadh le déanamh agus chuir McInerney a chuid féin den phlean gnímh i bhfeidhm. Bhí leagtha amach dósan imeacht idir na complachtaí éagsúla ó thosódh an tÉirí Amach agus choinnigh sé an caidreamh leo i rith na seachtaine, ag tabhairt tuairiscí agus orduithe anonn agus anall. Bhí sé le tuairisc a thabhairt freisin ar obair uile an RIC agus arm na Breataine. Bhí eolas maith ag lucht an RIC air i gceantair áirithe, mar shampla i nDroichead an Chláirín, agus bhí air fir eile de chuid na háite a úsáid leis an scabhtáil a dhéanamh in áiteanna mar sin dó. Eolas ó dhuine den chineál sin a thug McInerney ar ais go Cinn Mhara; bhí a chuid oibre san Éirí Amach faoi lán seoil faoin tráth sin.

Ní raibh an tAthair O'Meehan i gCinn Mhara ar an eolas faoi ordú cealaithe Mhic Néill; bhí sé ag ullmhú an chomplachta dá raibh amach rompu. D'ordaigh sé dóibh gléasadh ina gcuid éide, nach raibh acu di ach hataí a chuir seisean ar fáil dóibh, agus sacraimintí na Cásca a fhreastal. Luaitear na hataí i mbeagnach gach ráiteas

finné nó iarratas pinsin agus is cosúil gur chothaigh siad aontas i measc an chomplachta, gur chuir siad le dlisteanas na cúise acu agus go raibh siad prímeáilte go maith don Éirí Amach. Thug Thomas Reidy, i ráiteas faoi imeachtaí Chomplacht Chinn Mhara ag an am, chun cuimhne:

Léaráid 9.6 Líníocht le Thomas Quinn ag taispeáint an RIC ag fanacht i ngarrán beag taobh amuigh de theach an Athar O'Meehan. Úsáideadh an pictiúr i scoileanna chun imeachtaí ar an lá i ndiaidh Luan na Cásca a léiriú.

Father O'Meehan got the company to go to Holy Communion on Sunday. He was a leading member. He was in touch with the leaders at the time, very prominently in touch with them, and he got all the Kinvara Company to go to Confession on Saturday and parade at church on Easter Sunday morning, which they did. On Monday morning they mobilised; the captain, John Burke, directed them where to go, and to seize what arms they could get from the labouring people – they had a list beforehand of the arms. . . .¹⁵

Chruinnigh na fir ag tigh Foy ar imeall bhaile Chinn Mhara ag fanacht le horduithe. An tráth céanna, mháirseáil an Captaen John Burke agus díorma beag go Coill Earley go bhfaigheadh amach na cuspóirí agus na horduithe. Ar a theacht ansin dóibh a chuala siad den chéad uair faoi ordú cealaithe Mhic Néill. Tá de chosúlacht ar an scéal, ó na ráitis ó fhinnéithe a léamh, nach raibh soiléire iomlán faoin gcealú. Bhí an tAthair O'Meehan, a raibh muinín iomlán ag na fir as, i gcaidreamh díreach le Ó Maoilíosa agus bhí seisean ag tabhairt orduithe dóibh maidir le slógadh a dhéanamh; níor chreid seisean an t-ordú cealaithe agus ba leas leis na fir a scor.¹⁶ Gheobhadh seisean treoir chruinn as Droichead an Chláirín go gairid.

Ina ainneoin sin uilig, tar éis tréimhse orduithe, cealú orduithe, orduithe a chur ar ceal agus ar athló, tháinig ordú sa deireadh slógadh a dhéanamh. Ag a 1 a chlog ar maidin Dé Máirt, chuir Liam Ó Maoilíosa Pádraig Ó Fathaigh, Tom O'Dea agus Martin (Sonny) Morrissey le scéal chuig an Athair O'Meehan go raibh tús curtha leis an Éirí Amach i mBaile Átha Cliath. Ba cheart dósan, dá bhrí sin, Complacht Chinn Mhara a chur ar slógadh arís agus a theacht ar ais leis an bhFathach go mbeadh ina Mháistir Ceathrún.¹⁷ Mar a tharla, bhí lucht an RIC i gCinn Mhara ar aire faoi rud éigin a bheith ar siúl agus bhí siad ar patról sa cheantar. Ó bhí a fhios ag an Athair O'Meehan go rabhtas ag faire airsean le tamall, ní raibh sé sa bhaile. Nuair a tháinig na fir ag Delamain Lodge, teach an tsagairt, dúirt an bhean a bhí i bhfeighil an tí sin leo ach ní raibh aon eolas aicise cá raibh sé. Bhí na póilíní i bhfolach sna crainn le taobh an tí agus amach leo. Thug O'Dea, le súil is nach dtuigfí an cúram a bhí orthu dáiríre, ainm bréige do na constáblaí agus dúirt gur ar thóir sagairt a tháinig siad do dhuine a bhí ag saothrú báis. Níor chreid na constáblaí sin agus thosaigh scliúchas. Scaoileadh urchair agus, cé gur éirigh leis an mbeirt eile éalú lena linn sin, cuireadh bac ar an bhFathach agus gabhadh eisean. Tar éis a choinneáil tamall i gCinn Mhara, tugadh go beairic an Ghoirt é, ar aghaidh go Príosún Luimnigh agus as sin go Beairic Richmond.¹⁸ Bhí an Sáirsint Thomas Reilly, an té a ghabh an Fathach

agus a thug fianaise ina éadan ina dhiaidh sin, ar dhuine den cheathrar a fuair *'medals awarded to the RIC for gallantry during the Easter Rising of 1916'*.¹⁹ Is cosúil go bhfuil de shuntas leis an eachtra sin gur lena linn is túisce a scaoileadh urchar i gCo. na Gaillimhe i rith Sheachtain na Cásca 1916.²⁰ D'fhág Reilly agus a chompánaigh beairic an RIC i gCinn Mhara an oíche chéanna sin d'fhonn pleananna lucht an éirí amach a chur de dhroim seoil agus iad den tuairim go raibh beairicí eile sa cheantar á n-ionsaí faoin tráth sin.

Léaráid 9.7 Bonn a fuair an Sáirsint Thomas Reilly as an bpáirt a bhí aige i ngabháil Phadraig Uí Fathaigh taobh amuigh de Delamain Lodge. Bronnadh Stoc Cogaidh £5 air freisin ag Iosta an RIC an 17 Bealtaine 1917. Grianghraf le caoinchead ó irishconstabulary.com

Níor tháinig teachtaireacht ina dhiaidh sin chomh fada leis an Athair O'Meehan ag rá leis Comhlacht Chinn Mhara a chur ar slógadh go dtí an ceathair a chlog tráthnóna Dé Máirt ar a luaithe. Ina ainneoin sin,

It was not until Wednesday morning that I heard of the Rising in Dublin. It was Volunteer Padraig Kilkelly who brought me word and at the same time told me to go at once to Clonasee where our company was mobilising. When I got the Clonasee, most of the company had already assembled there.²¹

Léaráid 9.8 Líníocht le Thomas Quinn ag taispeáint na heachtra a bhain leis an RIC agus iad ar an mbealach go Poll na bhFia Thiar.

Níor chuir an tAthair O'Meehan fiacail ann an t-am sin. De réir mar a thuiriscíonn Michael Hynes,

Father O'Meehan addressed the company, saying that the Rising was on in Dublin and that our company would very soon be engaged in the fight and that very likely some of us would be going to our deaths. He then said that if any Volunteer wished to leave he could do so and that nobody would think bad of him for doing so. ... Nobody stepped out of the ranks.²²

Is é a ordaíodh dóibh, mar a rinneadh roimhe sin, oiread gunnaí agus ab fhéidir a bhailiú san áit sula dtabharfaidís Maigh Fhód orthu féin. Mháirseáil siad isteach go Cinn Mhara agus bhailigh siad a raibh de ghunnaí gráin agus de lón airm ar fáil acu. Bhí daoine áirithe a chuir ina choinne sin agus a bhí ag iomrascáil leis na hÓglaigh agus ansin bhí an tUasal Johnson, a raibh siopa crua-earraí aige, a thug a raibh de ghunnaí agus de lón airm sa siopa aige dóibh.²³ Mháirseáil an complacht tríd an mbaile mór gan aon bhac a chur orthu agus bailíodh idir tríocha agus ceathracha gunna ar a laghad.

Socraíodh déanamh ar bhaile fearainn Pholl na bhFia Thiar ar thóir raidhfíli ar chaighdeán níos fearr. Bhí iar-oifigeach in Arm na Breataine darbh ainm Brady-Murray ina chónaí ansin ach sular baineadh an teach ina raibh sé amach, tháinig dream den RIC, a bhí ag rothaíocht i dtreo Chinn Mhara, orthu gan choinne. Thug an dá thaobh na díoga orthu féin ag dul ar an bhfoscadh agus ordaíodh

from Moyode, from Mellows.
 There was nothing such on Wed. What about Thurs?
 Before we come to Thurs. on Wed. evening a dispatch came that they were contemplating leaving Moyode, that they had information that the military were coming from East Galway and I thought as Brigade Scout to get in touch with other Coys. so that night, it was night when I went towards Kinvara, and I found that the Kinvara Coy. was marching towards Moyode and I overtook them, as they were not aware that Kilcolgan bks. was occupied and it was occupied and reinforced by the Clarenbridge police and they would be mowed down passing and they might be walking into Moyode and the main body left so I took it on myself to give them that information and they returned to where they left, a place called Foy's house and they remained there for further orders.

Léaráid 9.9 I gCinn Mhara a rugadh Thomas McInerney agus cé gur bhall de chomplacht eile (Ard Raithin) é, chinntigh sé go raibh cosaint ag a chomharsana agus a chairde. Lean na himscrúdaítheoirí leo á cheistiú agus ar deireadh, d'admhaigh sé gur ordaigh sé don Chomplacht cúlú. Is cuid bheag é an méid thuas de ráiteas fada a úsáideadh i gcás cúirte maidir le pinsean do John Burke.

Léaráid 9.10 Boinn a bronnadh ar Michael Hynes. A mhuintir a thug cead iad a bheith mar chuid de thaispeántas in 2015. Grianghraf le Thomas Quinn.

do Chomplacht Chinn Mhara tosú ar lámhach. Bhí ionadh chomh mór céanna curtha ar na constáblaí agus, nuair a thug siad gur mhó a bhí ina n-aghaidh ná acu féin, suas leo ar na rothair arís gur imigh bealach an Ghoirt chomh tréan agus a bhí iontu. Tharla tráth ab fhaide anonn conspóid faoin eachtra seo maidir le hiarratais ar phinsean agus theastaigh ráiteas ó Florence McCarthy, duine de lucht an RIC ag an am, le fianaise dhaoine den Chomplacht a dhearbhuí.²⁴

Tháinig Complacht Chinn Mhara ar ais go dtí tigh Foy go réiteofaí béile sula dtiocfaí ar aistear an tráthnóna. Nuair a bhí béile maith caite acu, ordaíodh do na fir titim isteach agus máirseáil go Maigh Fhód go dtiocfaidís isteach leis na hÓglaigh eile faoi cheannas Uí Mhaoilíosa.²⁵ Ar a theacht chomh fada le Baile an Doirín dóibh, casadh Thomas McInerney orthu, ag iarraidh teacht trasna orthu go dtabharfadh sé eolas dóibh a bhí cruinnithe aige. Mar a luaitear thuas, bhí páirt McInerney san Éirí Amach faoi lán seoil an tráth sin. Is íorónta an rud go gcuirfeadh sé deireadh leis an ról a bhí ag Óglaigh ina pharóiste féin san Éirí Amach agus é ag iarraidh iad a chosaint.

Bhí McInerney i gcruachás mar gheall ar eolas faoin oiread fórsaí a bhí i mbearic Chill Cholgáin chomh maith lena bheith beartaithe, mar a síleadh, ag Ó Maoilíosa Maigh Fhód a fhágáil. B'eol dósan go raibh de rún ag complachtaí de leithéid Chomplacht Chinn Mhara bealach a dhéanamh trí na ceantair sin gan aon eolas acu ar a raibh rompu. Cé nach raibh treoraithe dó sin a dhéanamh, thug sé ordú do Chomplacht Chinn Mhara scor, dul ar ais go dtí tigh Foy agus fanacht go dtiocfadh orduithe eile.²⁶

D'fhan Complacht Chinn Mhara le chéile den chuid is mó ag tigh Foy go dtí Dé Sathairn an 29 Aibreán, cé gur chuir an tAthair O'Meehan de chomhairle orthu

Léaráid 9.11 Cás taispeántais a bhronn Men's Shed an Ghoirt ar thaispeántas in 2015. Ba le beirt Óglach 1916 an gunna agus an bheaignit atá ar taispeáint sa chaibinéad. Eddie Forde a bhailigh na déantáin. Grianghraf le caoinchead ó Eilish Kavanagh.

Léaráid 9.12 Taispeántas i gCinn Mhara i rith Sheachtain Oidhreacht 2015. *Foinse:* le caoinchead o Eilish Kavanagh.

scaipeadh ar a theacht ar ais dóibh. Faoi thráthnóna Dé Sathairn, bhí scéala ag teacht go raibh Óglaigh na Gaillimhe ag scaipeadh agus roinnt acu, Ó Maoilíosa ina measc, ag dul ar a dteitheadh. Rinne Óglaigh Chinn Mhara an tráth sin a gcuid airm a chur uathu agus áiteanna a lorg sa dúiche ina dtiocfaidís slán óna gcuardach. Bhí roinnt a chuaigh abhaile chuig a dtithe féin, gan a mhalairt de chomhairle acu. Bhí a bpáirt san Éirí Amach tugtha faoi deara ag lucht an údaráis:

The following Wednesday, 3rd May, a party of between 30 and 40 RIC men under a District Inspector came to Kinvara and surrounding villages and raided for the Volunteers. About 20 Volunteers who had moved out to take part in the Rising were arrested.²⁷

Is cosúil gur gabhadh an chuid is mó de na daoine a bhí i gComplacht Chinn Mhara le linn na beartaíochta sin nó go ríghairid ina dhiaidh. D'éaligh Thomas Reidy agus a dheartháir óna ngabháil go dtí deireadh mhí Meitheamh 1916; scaoileadh Thomas saor lá amháin tar éis é a ghabháil, bhí sé den tuairim gur shíl an RIC *'that things had calmed down and some of the local Volunteers who were captured in the round up had already been released'*.²⁸ Tugadh Michael Hynes agus James Picker go Baile Átha Cliath ach ligeadh saor iad tar éis seachtaine ó tharla go raibh siad faoi bhun 18 bliana d'aois.²⁹ Tugadh daoine eile a luaitear sa *Sinn Féin Rebellion Handbook* as Beairic Richmond go dtí príosúin éagsúla de leithéid Stanford, Wandsworth agus Frongoch. Ní raibh gach duine de Chomplacht Chinn Mhara saor go dtí Nollaig na bliana 1916. Síleadh go raibh an tAthair Ó Finneadh, dlúthchara leis an Athair O'Meehan, ag fanacht as amharc, in éineacht le Liam Ó Maoilíosa, i gClochar Shiúracha na Trócaire i gCinn Mhara. Rinne lucht an RIC cuardach chomh dian ar an gclochar gur éirigh an sagart paróiste, a bhí ar an leaba de bharr tinnis, go gcáinfeadh sé na fir den altóir. Scríobh sé litir chuig an nGinearál Maxwell ag déanamh gearáin leis faoina chuid oifigeach agus an tarcaisne a tugadh do na mná rialta.³⁰ Mar a tharla in áiteanna eile ar fud na tíre, ní raibh de thoradh

ar sheachtain an éirí amach agus ar an ngéibheann ina dhiaidh sin ach treisiú leis an smaointeoireacht a chuir an tAthair O'Meehan i láthair na bhfear óg agus a bhí anois ag dul go smior iontu.

Is fiú a thabhairt chun aire go raibh deacrachtaí éagsúla ag na fir a chuir isteach ar an bpinsean (níor chuir gach duine acu) a chruthú go raibh siad ina theideal. Níor tharla go dtí gur thug an Captaen John Burke cúis shamplach agus gur breithníodh na cásanna an athuir gur éirigh le roinnt acu aitheantas a fháil ar an bpáirt a bhí ag Complacht Chinn Mhara, ní amháin in Éirí Amach na bliana 1916, ach i gCogadh na Saoirse freisin ina dhiaidh sin. D'éag cuid mhór bliain nó dhó tar éis dóibh an pinsean a fháil sa deireadh, roinnt acu in anró an ghátair ag an am. I gcás John Burke féin, dhiúltaigh sé an pinsean a thógáil nuair a ceadaíodh dó sa deireadh é mar gheall nár tugadh grád an chaptaein dó: *'I was the only captain in the Kinvara Company. Therefore, if I don't get a captain's rank and pay, I will not accept a military pension.'*³¹ Fuair an Captaen John (Jack) Burke bás an 1 Feabhra 1959, gan glacadh riamh leis an bpinsean.

Focal Scoir

Cuireadh na hannála beaga seo le chéile de thoradh ar dhícheall an phobail na daoine sin as Cinn Mhara a raibh páirt acu in Éirí Amach na Cásca 1916 a thabhairt chun suntais. Tiomsaíodh na hainmneacha as liostaí éagsúla; d'fhéadfadh ainmneacha eile a bheith in easnamh, bheifí ag súil go dtiocfadh tuairisc orthu go fóill. Is léir óna gcuid beartaíochta a chur de réir ord ama go raibh deacrachtaí móra, maidir le cúrsaí cumarsáide agus le hord céimíochta, i gceist leis an Éirí Amach ó thús go deireadh agus i ngach áit sa tír, agus gur ghoill sin ar chúrsaí i gCinn Mhara chomh maith le háit. Tugtar faoi deara, taobh amuigh d'aon eachtra lámhaigh amháin nuair a tháinig na hÓglaigh agus lucht an RIC trasna ar a chéile gan choinne, gur ag fanacht le horduithe, agus ag déanamh de réir na n-orduithe a tháinig, a bhí Complacht Chinn Mhara ar feadh sheachtain an Éirí Amach. Is léir an díograis agus an dúthracht a bhí ag baint le lucht an chomplachta ón tuairisc nár chúlaigh oiread agus duine amháin nuair a chuir an tAthair O'Meehan fainic orthu faoin mbaol a raibh siad ag dul ann. Tar éis iad a ghabháil, coinníodh roinnt acu i ngéibheann go Nollaig na bliana 1916, tráth an phardúin. Bhí roinnt páirteach arís i gCogadh na saoirse tráth ab fhaide anonn.

Nóta: D'eascair an obair thaighde maidir leis an gcaibidil seo as taispeántas a cuireadh ar siúl i gCinn Mhara i rith Sheachtain Oidhreacht 2015 d'fhonn tuiscint ar eachtraí na bliana 1916 a chothú agus plé a spreagadh ar na modhanna ab fhearr ag pobal Chinn Mhara chun ceiliúradh a dhéanamh ar chothrom céad bliain an Éirí Amach.

Fonótaí

1. Thomas Davis, 'A Ballad History of Ireland' in Hugo L. Doak (Eag.), *The Treasure House, A Book of Prose and Poetry For Boys and Girls* (The Educational Company), l. 123.
2. *Freeman's Journal*, 9 Bealtaine 1910.
3. Toddie Byrne, *Cumann Lúthchleas Gael Cinn Mhara A History of Kinvara GAA* (CLG Chinn Mhara, Gaillimh, 2006), l. 12.
4. Biúró na Staire Míleata (BMH anseo síos) Ráiteas Finné (WS anseo síos) Uimh. 1,034, Mary Leech, 7 Samhain 1954.
5. Ibid.
6. BMH WS Uimh. 1,173, Michael Hynes, 26 Bealtaine 1955.
7. C. Desmond Greaves, *Liam Mellows and the Irish Revolution* (The Camelot Press Ltd, Londain, 1971), l. 88.
8. BMH WS Uimh. 1,173, Michael Hynes, 26 Bealtaine 1955.
9. <http://www.census.nationalarchives.ie/pages/1911/Galway/Kinvarra/Kinvarra/>; ceadaíodh an 1 Lúnasa 2015.
10. BMH WS Uimh. 1,173, Michael Hynes, 26 Bealtaine 1955.
11. BMH WS Uimh. 1,150, Thomas McInerney, 22 Aibreán 1955.
12. Ibid.
13. Ibid.
14. Matthew Kelly, léirmheas ar *Land and Revolution: Nationalist Politics in the West of Ireland, 1891-1921*, Fergus Campbell in *The English Historical Review* Iml. 121, Uimh. 491 (Aibreán, 2006), ll. 561-563.
15. Bailiúchán na bPinsean Seirbhíse Míleata (MSP anseo síos) 34REF9331, John Burke – statement by Thomas Reidy, 26 Deireadh Fómhair 1938.
16. Ibid.
17. Timothy G. McMahon (Eag.), *Pádraig Ó Fathaigh's War of Independence, Recollections of a Galway Gaelic Leaguer* (Cork University Press, Corcaigh, 2000), l. 35.
18. McMahon, *Pádraig Ó Fathaigh's War of Independence*, ll. 35-37.
19. <http://irishconstabulary.com/topic/786/The-Kings-Police-Medal?page=#.Vid-6H6rTIU> (ceadaíodh an 21 Lúnasa 2015).
20. *An Curadh Connachtach*, 27 Nollaig 1968.
21. BMH WS Uimh. 1,173, Michael Hynes, 26 Bealtaine 1955.
22. Ibid.
23. BMH WS Uimh. 1,555, Thomas Reidy, ní luaitear dáta.
24. MSP34REF9331, John Burke, letter from Florence McCarthy, 17 Lúnasa 1939.
25. BMH WS Uimh. 1,555, Thomas Reidy, ní luaitear dáta.
26. MSP34REF9331, John Burke, statement by Thomas McInerney, 7 Eanáir 1940.
27. BMH WS Uimh. 1,555, Thomas Reidy, ní luaitear dáta.
28. Ibid.
29. BMH WS Uimh. 1,173, Michael Hynes, 26 Bealtaine 1955.
30. BMH WS Uimh. 1,555, Thomas Reidy, ní luaitear dáta.
31. MSP34REF9331, John Burke, 23 Bealtaine 1952.

An ‘Baile Beag Leadránach’? - Tuaim faoi Cháisc 1916

Martin O'Donoghue

An tseachtain tar éis Éirí Amach na Cásca, tuairiscíodh sa *Tuam Herald* nár tharla achran ar bith i gceantar Thuama agus ‘*were it not for the inconvenience caused, the dislocation of railway and post office traffic and a little mild excitement created by the numerous rumours floating around, Thackeray’s caustic description of nigh a hundred years ago – “the humdrum little town of Tuam” would still apply*’.¹ Bhí caint den chineál sin an-fhóirsteanach mar chur síos neamhshaothraithe ar bhaile nár cuireadh isteach ná amach air i rith an Éirí Amach ar beag bá a bhí leis ag an *Herald* ar a laghad ar bith. Ar chuma ar bith, ní raibh an chaint a cuireadh i leith Makepeace Thackeray baileach cruinn.² Ar an gcaoi chéanna arbh fhiú an chaint a leag an *Herald* ar Thackeray a scrúdú níos géire, tá i gceist scrúdú níos mine a dhéanamh sa chaibidil seo ar fhírinne nó a mhalairt an áitimh sin gurbh baile beag leadránach a bhí i dTuaim, de leataobh ar shruth an náisiúnachais agus ar bhruth na réabhlóide fiú amháin in áiteanna eile. Níor éirigh muintir Thuama amach sa bhliain 1916 ach ina ainneoin sin, bhí dream beag ann ar mhaith leo dá n-éiríodh agus d’athraigh baile na measarthachta, mar ba dhóigh le daoine, sa bhliain 1916 go dtí Sinn Féin chomh réidh éasca agus a rinne an chuid eile den tír faoin mbliain 1918. Cé gur sheas an chuid is mó de mhuintir an bhaile arbh mhór leo cúrsaí polaitíochta sa bhliain 1916 le hiarrachtaí Sheáin Mhic Réamoinn agus Pháirtí Parlaiminteach na hÉireann (IPP) an rialtas dúchais a thabhairt i gcrích, ba ó dhreamanna níos lú de chuid an ‘ró-náisiúnachais’ a d’eascair aon fhone réabhlóide i dTuaim.³ Scrúdaítear sa chaibidil seo gluaiseachtaí beaga dúthachtacha an ró-náisiúnachais sin i dTuaim ó thus an chéid ar aghaidh arna áiteamh, má bhí an ‘leadrán’ le caitheamh le Tuaim, nach raibh ach chomh mór agus a bhí Tuaim ar aon dul leis an iliomad baile mór agus dúiche eile ar fud na hÉireann roimh an Éirí Amach agus ó shin anall. Déantar, ag deireadh na caibidle, plé ar chúiseanna a bhféadfadh, ina dhiaidh sin is uile, an chuma a bheith ar an scéal nach raibh Tuaim ar aon dul le bailte móra agus bailte beaga eile in aice láimhe a bhí níos réabhlóidí.

Náisiúnaithe tréana i dTuaim roimh aimsir an Éirí Amach

Cé go raibh, mar atá léirithe ag James McConnel agus ag Michael Wheatley, roinnt daoine a sheas le gluaiseacht an rialtais dúchais ina mbaill freisin d’eagraíochtaí cultúir de leithéid Chonradh na Gaeilge agus an Chumann Lúthchleas Gael, tá talamh slán le déanamh de faoin tráth seo go mbíodh náisiúnaithe a raibh

dearcadh níos tréine acu in eagraíochtaí den sórt sin go minic.⁴ Bhí cúrsaí an CLG beo bríomhar i dTuaim ag tús an chéid seo caite. D'imir Réalta Thuama an chéad chluiche riamh ar Lá Fhéile Pádraig 1889 in aghaidh Sheamróga Chartúin agus bhí foireann eile sa cheantar ag an am ar a dtugtaí foireann peile *the Tuam Krugers*, a cuireadh ar bun sa bhliain 1900 tráth a raibh Cogadh na mBórach ar siúl idir an Bhreatain agus an Afraic Theas; ainmníodh an fhoireann in onóir do Paul Kruger, Uachtarán an Transvaal.⁵ Tháinig an dá chumann le chéile sa bhliain 1904 agus mar a phléifear thíos, bhí tóir ar na cluichí Gaelacha i measc ghrúpaí tréana náisiúnachais i gceantar Thuama, go háirithe i measc Fhianna Éireann. Go deimhin, bhí James Haverty as an gCreagán, a bhí i mBráithreachas na Poblachta, ina chathaoirleach ar Bhord Thuaisceart na Gaillimhe den CLG.⁶

Mar a tharlaíodh in áiteanna eile, is cosúil go raibh comhoibriú idir an CLG agus Conradh na Gaeilge. Bhí beagnach gach cuid den chontae ina bhreac-Ghaeltacht ar a laghad agus bhí beirt mór le rá i mBaile Thuama a chuir Conradh na Gaeilge chun cinn ann, an dochtúir íoclainne agus fear ársaíochta, an Dr Thomas Bodkin Costello agus a bhean, Eibhlín Mhic Choistealbha (Edith Drury mar a bhí i dtús a saoil) a d'athraigh go Tuaim sa bhliain 1903. Bhí an Dr Mac Coisdealbha ina leas-uachtarán ar chraobh Thuama de Chonradh na Gaeilge agus chuidigh sé le feis a eagrú sa bhliain 1903 a raibh Pádraig Mac Piarais i láthair aici ina mholtóir.⁷ Bhí an Conradh gníomhach ar feadh an ama agus tugadh cuireadh d'Eibhlín Mhic Choistealbha chuig an gcéad chruinniú de chuid Sinn Féin sa Rotunda agus bhí sí i láthair aige.⁸

D'éirigh go maith le Sinn Féin ar feadh tamaill sna toghcháin áitiúla ar an mBaile. Cé go raibh Coimisinéirí Baile Thuama ag féachaint riamh le ráta a ghearradh agus go raibh cúrsaí tithíochta ar an mBaile go dona, níor tháinig gluaiseacht an lucht oibre chun cinn ann go dtí an bhliain 1906 nuair a cuireadh brainse den Irish Land and Labour Association ar bun. I mí Dheireadh Fómhair na bliana céanna, chuir James Daly, cléireach ag an mBord Bardachta, cumann de chuid Shinn Féin ar bun a bhí ina ghluaiseacht ag an lucht oibre agus ag cúntóirí siopa i dTuaim.⁹ I rith bhlianta tosaigh an fhichiú haois, ní raibh líon suntasach feisirí ag Sinn Féin in aon chuid den rialtas áitiúil ach amháin i mBaile Átha Cliath agus bhí á mholadh acu tarraingt siar as Westminster agus an démhonarcacht a thabhairt isteach mar mhodh ceangail le Sasana. Ina ainneoin sin, d'éirigh le Sinn Féin agus le gluaiseacht an lucht oibre le chéile, cor nua a chur i gcúrsaí polaitíochta i dTuaim sa bhliain 1907 nuair a fuair John M. Burke suíochán ar Chomhairle an Bhaile. Ba dheacair a áiteamh, ina dhiaidh sin is uile, gur leis an líon beag náisiúnaithe tréana a bhí tromlach mhuintir an bhaile agus is dócha gur sheas siad do dhreamanna mionlaigh a bhí diomúch ar chúiseanna éagsúla faoi mar a bhí le fáil i gcuid mhór áiteanna i rith na tréimhse sin sular tháinig an Chéad Chogadh Domhanda agus an tÉirí Amach.¹⁰ Lucht rialtais dúchais a bhí i mórchuid na gcomhairleoirí agus

níor éirigh ach leis an aon duine amháin as cúigear iarrthóir a bhí ag Sinn Féin sa chéad toghchán eile do Choimisiún an Bhaile an bhliain dár gcionn, 1908. Faoin mbliain 1911, bhí Sinn Féin ag dul ar gcúl agus níor chuir siad iarrthóir ar aghaidh sa toghchán fiú amháin (cé go mbeadh Burke agus Daly ar an gcoimisiún arís tráth is faide anall).¹¹

B'fhéidir gurbh iad Fianna Éireann an ghluaiseacht ba shuntasáí i dTuaim de chuid na náisiúnaithe tréana. Eagraíocht í sin a bhunaigh Constance Markievicz agus Bulmer Hobson, arna spreagadh ag gluaiseacht ghasóga Baden-Powell sa Bhreatain. Bhí na Fianna tugtha do chultúr na hÉireann, don náisiúnachas agus do mheon míleata.¹² Ba é Liam T. Langley a bhí i gceannas ar na Fianna i dTuaim agus tosaíodh ar an Slua (brainse) a eagrú ón mbliain 1911 ar aghaidh. Mar atá léirithe ag Eimear Cremen, bhí Langley ina dhuine tábhachtach i dTuaim sa bhliain 1916. Rugadh an 23 Eanáir 1888 é i Sydney na hAstráile agus tháinig sé go hÉirinn in aois a cheithre bliana. B'as Baile Locha Riach ó thús a athair Michael a chuaigh ar imirce don Astráil sa bhliain 1867 agus bhí uncail leis a crochadh mar gheall ar a bheith ina Ribíneach. Ar fhilleadh go hÉirinn dóibh, chónaigh an teaghlach i dteach ceann tuí ar bhóthar Chluain Tuaidh i dTuaim.¹³ Bhíodh peil ghaelach á himirt ag na Fianna i dTuaim ach bhídís i mbun druileála freisin, ar chuma an airm, le raidhfil den chineál .22.¹⁴ Ní cosúil go raibh níos mó ná scór nó scór go leith riamh sna Fianna agus tá an chuma ar an scéal gur printísigh agus cúntóirí siopa ar an mbaile is mó a bhí iontu. Bhí Langley féin ag obair tighh McTigue ag an am.¹⁵ Ina ainneoin sin, bhí cuimhne ag Thomas Nohilly orthu ag buachaint chraobh sóisir peile an chontae sa bhliain 1914, agus bhí gunnán ar an bpríomhdhuais ar cheann de na laethanta spóirt a bhí acu.¹⁶ Tharla sin uilig ainneoin an RIC a bheith ag faire.

D'eagraigh Langley imeachtaí éagsúla ag bailiú airgid agus chinntigh sé go raibh ceangal idir an Slua agus na náisiúnaithe a bhí ag teacht chun cinn ar fud na tíre. D'fhreastalaíodh Langley Ard-Fheis na bhFianna go rialta agus thug sé slua Thuama go Baile Átha Cliath ag an Ard-Fheis i dTeach an Ard-Mhéara sa bhliain 1913. Casadh ansin orthu daoine de leithéid Markievicz, Con Colbert agus Seán Heuston agus chuaigh siad ag ceolchoirm na bhFianna.¹⁷ Ba mhinic le náisiúnach mór le rá eile, Liam Ó Maoilíosa, fanacht ag Langley agus ag James Roche nuair a thugadh sé cuairt go Tuam.¹⁸ Bhí cáil mhór ar chumas eagrúcháin Uí Mhaoilíosa ón am a dtáinig sé go Gaillimh den chéad uair sa bhliain 1915 agus cé gur i réimsí eile den chontae is mó a d'oibrigh sé, d'fhág sé a lorg ar Thuaim. Chuir an tÓglach Seán O'Neill síos tráth is faide anall air: *'this kilted lad, with his saffron-flowing shawl over his shoulders, Tara brooch, green kilts, long stockings and shoes, arrived, and brought with him a ray of sunshine into our somewhat dull and drab town of that period'*.¹⁹ Ba é Ó Maoilíosa féin a chuir O'Neill faoi mhóid ar a ghlacadh isteach i mBráithreachas na Poblachta sa bhliain 1913.

Bhí dream de Bhráithreachas na Poblachta (IRB) i dTuaim agus is cosúil go raibh roinnt a bhí san eagraíocht sin agus sna Fianna chomh maith. Is iondúil gurbh é Langley a bhíodh i mbun na gcruinnithe sa cheárta a bhíodh ag muintir Chonghaile ar Bhóthar na Gaillimhe. Ar na daoine eile a bhí sa Bhráithreachas, bhí John D. Costello (Ceannaire ar chiorcal Bhéal Chláir, Chomair agus Chill Bheanáin), Patrick O'Daly, Joseph Cummins, Seán Forde, Patrick Dunleavy agus Thomas Nohilly ar cosúil gur gairid roimh an Éirí Amach a cuireadh faoi mhóid iad, agus Thomas Kilgarriff agus Con Kennedy as an Dún Mór.²⁰ Ina ainneoin sin, faoi Mheán Fómhair 1913, nuair a tháinig Patrick O'Daly as Baile Átha Cliath, ba é a thuairimsean go raibh ciorcal an IRB i dTuaim ionann is tite ó chéile. Thug Patrick Dunleavy, a chuaigh leo sa bhliain 1912 (arna chur faoi mhóid ag John P. Connolly) tuairisc chomh maith go raibh an ciorcal an-bheag.

Bunaíodh Óglaigh na hÉireann ar an 25 Samhain 1913 sa Rotunda i mBaile Átha Cliath mar gheall gur bhunaigh na hAontachtóirí a bhí in aghaidh rialtas dúchais in Éirinn na Ulster Volunteers.

Léaráid 10.1 Patrick Dunleavy
Foinse: Muintir Dunleavy

Léaráid 10.2 Liam Langley (ar chlé agus hata tuí air) agus foireann peile Gaelaí Fhianna Thuama.
Foinse: Cartlann Old Tuam Society.

I dTuaim, cuireadh na hÓglaigh ar bun ag cruinniú ar an 8 Feabhra 1914.²¹ I Halla Chonradh na Gaeilge ar Shráid an Easpaig a heagraíodh an chéad chruinniú. Ba le Tom Sloyan, fear a sheas go mór le cúis an rialtas dúchais agus fear aighnis ar son thionóntaí an bhaile mhóir, an halla sin. Bhí an Dr T.B. Costello i gceannas agus thug Sloyan cead an clós a bhí aige a úsáid ionas go bhféadfadh na hÓglaigh druileáil a dhéanamh ann ar an Domhnach. Ceapadh triúr teagascóir i mbun na druileála, Michael Kennedy, Dan Flanagan agus Stephen Shaughnessy, a bhí i gcúltaca arm na Breataine. Bhí an traenáil airm ina bhuntáiste ag Shaughnessy agus mhol roinnt d'fhir na háite a chuid oibre sna ráitis a thug siad mar fhinnéithe don Bhiúró Staire Míleata.²² Nuair a toghadh oifigigh den chéad uair, rinneadh Uachtarán ar an mbrainse den Dr Mac Coisdealbha, bhí James Daly ina chisteoir agus Langley ina rúnaí. Dá réir sin, mar a tharla in áiteanna eile, tugadh na dreamanna beaga a raibh náisiúnachas níos tréine i gceist acu isteach i ngluaiseacht na n-óglaigh leo siúd a sheas le náisiúnachas de réir reachta. De réir mar a tháinig méadú ar a líon, bhí réimse níos fairsinge ag teastáil ó na hÓglaigh dá gcuid druileála agus thug an comhlacht rásaíochta cead isteach ar a gcuid tailte sa Pháirc Mhór. D'eagraigh an complacht paráidí agus máirseáil bhealaigh ar an Domhnach, chuig áiteanna i bhfoisceacht ceathair nó cúig de mhílte ó bhaile go hionduil. Bhí an complacht

taobh le gunnaí maide don druileáil, cé go raibh raidhfil den chineál .22 acu don chleachtadh targaide.²³ Ar an 29 Meitheamh 1914, bhí Óglaigh Thuama i láthair ag ollchruinniú 2,000 óglach i mBaile Átha an Rí mar a dtáinig siad faoi chigireacht Ard-Cheannfort na nÓglach, Maurice Moore, den dara huair.²⁴ Bhí Shaughnessy ina chaptaen ar an gcomhlacht ina raibh tuairim is 100 fear faoin tráth sin. Cé gur tharla ‘*exciting scenes*’ maidir leis an bhfeachtas chun ceart vótála a bhaint amach do na mná thart ar an am seo i dTuaim, agus Helen Fraser ag labhairt ag ollchruinniú faoin aer ar an mbaile, níor tháinig Cumann na mBan (a bunaíodh sa bhliain 1914) chomh fada le Tuaim agus is sa chuid thoir den chontae amháin a tháinig an eagraíocht sin chun cinn.²⁵

An tráth céanna le himeachtaí den chineál sin, bhí an pholaitíocht a bhain le cúrsaí an rialtais dúchais ag dul in aimhréidh. Chlis ar na hiarrachtaí a rinneadh ar bhonn práinneach réiteach a fháil ar an aighneas maidir le Bille an Rialtas Dúchais a chur i bhfeidhm i bPálás Buckingham i mí Iúil. Ní ghéillfeadh ceannairí Pháirtí Pharlaiminteach na hÉireann, Seán Réamoinn agus Seán Diolúin, an chríochdheighilt bhuan maidir le sé cinn de chontaetha i gCúige Uladh a bhí á éileamh ag Edward Carson agus na hAontachtóirí. Tháinig eachtraí níos faide ó bhaile roimh aon leigheas ar na deacrachtaí seo nuair a d’fhógair an Bhreatain cogadh ar an nGearmáin ar an 4 Lúnasa. Ba é an chéad rud a chuir Seán Réamoinn chun cinn i Westminster i ndáil leis sin go gcosnódh na náisiúnaithe agus na haontachtóirí cósta na hÉireann ar ionradh, ráiteas síochánta a raibh glacadh maith leis i dTeach na dTeachtaí. Tháinig an cogadh i gceist luath go maith do na hÓglaigh i dTuaim nuair a rinneadh Stephen Shaughnessy, an ceannaire a bhí orthu, a ghairm chun cogaíochta ar an toirt. De réir an *Tuam Herald*, chuir na hÓglaigh gáir mholta astu do Shaughnessy agus cuireadh beannacht leis a bhí ‘*most affecting*’ sular imigh sé ag déanamh ar an bhfronta.²⁶

Ina ainneoin sin, chuir an óráid a thug Seán Réamoinn ina dhiaidh sin, sa Droichead Adhmaid, Co. Chill Mhantáin ar an 20 Meán Fómhair, ag éileamh ar Óglaigh na hÉireann liostáil in Arm na Breataine, alltacht ar roinnt de na hÓglaigh ar fud na tíre. Cé gur fhan cuid mhór a sheas le cúis an rialtas dúchais dílis don Réamonnach, agus gur sheas siad leis an bpolasaí nua seo, ní bheadh baint ná páirt ag na hÓglaigh nach raibh ceangailte le Páirtí Parlaiminteach na hÉireann leis an straitéis a bhí Seán Réamoinn a chur roimhe anois. Tháinig deighilt dá réir sa ghluaiseacht, thaobhaigh tromlach ollmhór le Réamoinn agus thug siad na hÓglaigh Náisiúnta orthu féin. Lean an chuid eile orthu, le hEoin Mac Néill i gceannas, faoin ainm Óglaigh na hÉireann.

Níor tharla aon deighilt tobann i dTuaim go dtí gur fhág Seán Réamoinn a bheith le theacht ar cuairt ar an mbaile gurbh éigean don chomhlacht socrú a dhéanamh agus ag cruinniú ar an 15 Samhain, shocraigh Óglaigh Thuama taobhú le lucht

Mhic Néill, 75 vóta in aghaidh a 11.²⁷ Ní cosúil go raibh aon ghangaid ag baint leis seo agus bhí cuid mhór a chuir buíochas ó chroí as an obair a bhí déanta aige in iúl don Uachtarán, an Dr Mac Coisdealbha, arbh oth leis nach bhféadfadh sé leanacht sa phost sin tar éis na vótála. B'as ceantair eile in aice láimhe dá bhri sin, seachas as Tuaim féin, na hÓglaigh a mháirseáil taobh thiar de Sheán Réamoinn nuair a thug sé cuairt ar an mbaile. Bhí Coimisinéirí an Bhaile dílis don Réamonnach i gcónaí agus chuir siadsan féasta ar siúl dó. Ar fud na tíre, bhí de chlaonadh sna hÓglaigh Náisiúnta go rachaidís i léig mionna beaga tar éis thús an chogaidh agus nuair is líon chomh beag sin a vótáil i bhfabhar an Réamonnaigh i dTuaim, is cosúil gur tharla sin gan mórán aird i dTuaim (macalla speise gan amhras nGaillimh go seasadh i dTuaim (macalla na hÉireann ná mar a ar an gclaonadh i gur baile lucht deighilt le Sasana níos mó le hÓglaigh na hÉireann). Más ea féin, is tharlaíodh de ghnáth ar fud agus eagar a d'fhéadfaí a áiteamh ar éigean a d'fhéadfaí a áiteamh a bhí ann le hiompú boise. Thug an cogadh deis do na náisiúnaithe tréana ord agus eagar a chur orthu féin ach bhí na dreamanna beag i gcónaí agus dhéanaidís druileáil faoi cheilt le Langley agus Séamus Moloney i gceannas.²⁸

Léaráid 10.3 Liam Langley
Foinse: Eimear Cremen

Ní raibh rudaí go réidh ag Óglaigh na hÉireann ar an mbaile i rith na mblianta sin ach d'fhéad siad, ina dhiaidh sin féin, aird a tharraingt orthu féin ó am go chéile. Ar an 22 Samhain 1914, tar éis d'Óglaigh na hÉireann agus Fianna Éireann máirseáil go dtí an Dún Mór agus ar ais, thug an Maor Seán Mac Giolla Bhríde, iarshaighdiúir Chogadh na mBórach, léacht ar Mhairtírigh Mhanchain i Halla an Bhaile.²⁹ Chuaigh an mórshíúl le tóirsí a bhí ar siúl roimh an gcaint i gcion go mór ar an *Tuam Herald*, chomh maith le hógánach de chuid na háite, Dickie O'Connor, a chan *Sinn Féin Amháin*. William Stockwell, a bhí in Éirí Amach na bliana 1867, a chuir Mac Giolla Bhríde i láthair agus John Burke a ghabh buíochas leis. D'fhreastail John D. Costello agus Mac Giolla Bhríde cruinniú de Bhráithreachas na Poblachta Chontae na Gaillimhe an lá dár gcionn i mBaile Átha an Rí, agus beirt bhleachtairí ag faire Mhic Giolla Bhríde.³⁰

Cé go raibh caidreamh á choinneáil ar siúl ag Langley le pearsana mór le rá ar fud na tíre, is í an chuimhne a bhí aigesean agus ag Patrick Dunleavy ar an tréimhse seo, gurbh am anróiteach é ag náisiúnaithe tréana i dTuaim agus na hÓglaigh i gcruachás ag an Acht um Chosaint na Ríochta (DORA); de réir chuntas Langley

bhí Tuaim i mbaol a bheith ina ‘*pro-British garrison town*’, rud a chuir iallach orthu Bráithreachas na Poblachta a úsáid chun bearta a dhéanamh.³¹ Os a choinne sin, bhí eagraíocht Léig na nÉireannach Aontaithe a bhí ag Páirtí Parlaiminteach na hÉireann ag dul ar gcúl chomh maith i rith an chogaidh agus bhí fonn ar Óglaigh na hÉireann beart a dhéanamh go beo tar éis ollchruinniú liostála a eagraíodh ar an 8 Bealtaine.³² Bhí Ó Maoilíosa agus Seán Mac Diarmada ar an mbaile, ar an mbealach go Baile Átha an Rí, agus socraíodh cruinniú ‘*impromptu*’ a eagrú ar an 16 Bealtaine ar an bhFaiche nuair a bheadh an t-aifreann deireanach thart.³³ Bhí Mac Diarmada agus Ó Maoilíosa ar an ardán le Jim Moloney agus John D. Costello agus scaip Stockwell, Sam Browne agus buachaillí de chuid na bhFianna bileoga.³⁴ San óráid a thug Mac Diarmada, leag sé béim ar an bpríomhthábhacht a bhí le saoirse na hÉireann agus d’áitigh sé ar dhaoine dul isteach sna Fianna agus in Óglaigh na hÉireann agus gan liostáil in arm na Breataine.

Tá éiginnteacht áirithe i gceist maidir leis an gcúis a bhí le Mac Diarmada a ghabháil; d’áitigh Langley gur aon duine amháin a bhí ag teacht trasna ar chuid cainte, duine a mheas seisean a bheith ina bhall d’Ord Ársa na nIbeirneach a d’fhág fáth ag an RIC le bealach a dhéanamh ar an ardán agus Mac Diarmada a ghabháil agus ba é cuimhne J.D. Costello gur tar éis do Mhac Diarmada an chaint “*England’s difficulty is Ireland’s opportunity*” a rá a rinneadh é a ghabháil.³⁵ Ar chaoi ar bith, bhí Cigire-Ceantair an RIC, Francis Comerford, i láthair agus shocraigh seisean go ndéanfaí Mac Diarmada a ghabháil faoin Acht DORA.³⁶ Ní cosúil gur chuir an clampar isteach rómhór ar an lucht eagraithe; d’éirigh le Mac Diarmada an gunnán a bhí leis aige agus cáipéisí a thabhairt d’Ó Maoilíosa sular imigh sé leis an RIC. Lean an cruinniú ar aghaidh dá uireasa le Ó Maoilíosa ag caint agus Langley i gceannas. Cuireadh Mac Diarmada ar a thriail maidir le caint cheannairceach a dhéanamh. Cé go raibh Tim Healy MP ina dhlíodóir aige, gearradh sé mhí i bpríosún Mhuinseo air agus rinne sé trí mhí príosúnachta. Tar éis an chéad chruinniú eile ina dhiaidh sin i mBaile Átha an Rí, cuireadh cúig cinn de cheantair timpeall Thuama faoi smacht Langley agus mar sin a bhí go dtí Cáisc na bliana 1916.³⁷ Lean Langley ag cur in aghaidh na liostála, tháinig ábhar páipéarachais in aghaidh ghnóthaí earcaíochta chuige as Luimneach i mí Deireadh Fómhair 1915. De réir thuairiscí na bpóilíní, bhí ábhar de chuid ‘*mosquito press*’ na náisiúnaithe tréana á chur sa timpeall i dTuaim chomh maith.³⁸

Tuaim agus an tÉirí Amach

Ar an 15 Aibreán 1916, faoin gceannnteideal ‘*Sinn Féin Tactics*’, d’fhiafraigh eagarthóir an *Tuam Herald*, Richard Kelly, de dhaoine óga na hÉireann an raibh siad ullamh don ‘*conflict with authority*’ a thiocfadh agus, gan a bheith ag trácht ar Thuaim ann

féin, dúradh san alt go raibh Óglaigh na hÉireann ina n-uirlisí ag uathlathaithe na Gearmáine agus go raibh bagairt don tslándáil náisiúnta ‘*imminent*’. Seanathair an Cheallaigh sin (Richard eile) a bhunaigh an *Herald* sa bhliain 1837 agus bhí siad le fada, ó aimsir Parnell anuas, ar thaobh an rialtas dúchais.³⁹ Sa sliocht a scríobh sé, thug Kelly le fios gurbh é a thuairim nach bhféadfadh gluaiseacht Sinn Féin maith ar bith a dhéanamh don tír an tráth sin.⁴⁰ Ní cosúil go raibh tionchar ar bith ag a chuid ar aon duine ag an am, fiú amháin i measc na náisiúnaithe radacacha a bhí ag obair leo faoi cheilt i gcúrsaí polaitíochta i dTuaim.

De réir Patrick Dunleavy, is ag baill de chiorcal Bhráithreachas na Poblachta amháin i dTuaim a bhí eolas ar bith go bhféadfadh éirí amach tarlú ar an mbaile mór faoi Cháisc na bliana 1916.⁴¹ Thug Michael J. Ryan, a bhí ina Óglach ach nach raibh i mBráithreachas na Poblachta, chun cuimhne nach ndearna slógadh airsean maidir le Seachtain na Cásca.⁴² Ba é cuimhne John D. Costello gur tuigeadh do lucht na heagraíochta sa cheantar, ag teannadh le tráth an Éirí Amach, go mbeadh rud éigin ag tarlú ach deir sé nach raibh siad cinnte faoin dáta agus go raibh muintir Bhaile Átha an Rí le teachtaireacht a chur chuig an eagraíocht Langley nó Costello cúpla lá roimh ré.⁴³ Níor tháinig an teachtaireacht sin riamh agus níor tharla an chéad uair ag Langley insint don Choisdealbhach faoin Éirí Amach go dtí go raibh Luan Cásca caite i nGaillimh aige.

Roimhe sin, is cosúil gur tharla slógadh ginearálta ar chiorcal Thuaisceart na Gaillimhe de Bhráithreachas na Poblachta ar Dhomhnach Cásca ag Ceárta na gConghaileach ar Bhóthar na Gaillimhe ach gur scaip siad nuair a tháinig an t-ordú cealaithe a d’eisigh Eoin Mac Néill.⁴⁴ Ar Luan Cásca, tháinig scéal chuig Langley go dtarlódh an tÉirí Amach agus chuir seisean scéal chuig Seoirse Mac Niocail agus chuig Micheál Ó Droighneáin i nGaillimh.⁴⁵ Bhí slógadh eile á bheartú i dTuaim, lena dhéanamh ag an meánoíche oíche Dé Máirt ag Faiche an Aonaigh ar an mbaile. Cé go ndéantar tagairt i roinnt de na cuntais ar phlean beairic áitiúil an RIC a ghabháil, is cosúil gurbh é a bhí sa phlean go dtabharfaí na fir ar fad ar an traen ón stáisiún traenach go Baile Átha an Rí go dtiocfaidís isteach le fir Uí Mhaoilíosa ansin. Bhí duine d’Óglaigh Thuama, Sam Browne, ina innealtóir leis an Great Southern and Western Railway agus bhí seisean leis sin a shocrú an fhaid a bheadh na hÓglaigh an oíche sin ag dul ag faoistin ag sagart de chuid na háite a bhí báúil leo, an tAthair John Heneghan.⁴⁶

Cé gurbh é tuairim Thomas Nohilly go mbeadh suas le deich bhfear is fiche leo dá mbeadh slógadh déanta i gceantair de leithéid an Dún Mhóir, Shaighleáin agus Chill Bheanáin, níor chuimhin leis níos mó ná naonúr nó deichniúr ag an gcruinniú i gCeárta na gConghaileach ar a theacht ar ais ón bhfaoistin dó oíche Dé Máirt.⁴⁷ Bhí an chuma ar an mbaile mór go raibh sé lán le daoine den RIC as an mbaile mór agus as na ceantair taobh amuigh de chomh maith. Thug Nohilly

chun cuimhne nach raibh a fhios aige ag an am sin faoi aon éirí amach agus nach raibh d'airm acu ach trí cinn nó ceithre cinn de sheanraidhfílí, cúpla gunna gráin agus gunnáin.⁴⁸

An tráth céanna, rinne John D. Costello slógadh ar a chuid fear ag coill in aice le Tuaim agus chuir sé fear le teachtaireacht chuig Langley go mbeadh a fhios aige an raibh gach rud faoi réir. Tháinig an fear ar ais agus dúirt le Costello go raibh Tuaim faoi chois ag lucht an RIC agus iad faoi airm agus nárbh fhéidir aon ní a dhéanamh. Níor tháinig aon ordú nua Dé Máirt agus d'ordaigh Costello do na fir scaipeadh an oíche sin.⁴⁹ Istigh ar an mbaile, bhí ordaithe ag Langley do Dunleavy agus do Joseph Cummins dul ar Bhóthar Bhaile an Mhóta roimh dhream as an gCreagán. De réir Dunleavy, ní raibh fir an Chreagáin tagtha ag an haon ar maidin.⁵⁰ Luaigh Seán O'Neill ina ráiteas finné blianta dár gcionn nach raibh fir an Chreagáin cinnte faoina raibh ag tarlú agus, nuair nach raibh scéal acu as Tuaim, gur scaip siad go diomúch oíche Dé Máirt.⁵¹ Ar a theacht ar ais go Tuaim do Chummins agus Dunleavy, bhí luíochán á dhéanamh ag an RIC rompu ag Sráid an Easpaig. Gabhadh an bheirt agus tugadh go beairic Thuama iad. Bhí triúr as an Dún Mór (Tom Kilgarriff, Willie McGill agus Michael Ronayne) agus beirt as Clár Chlainne Mhuiris (John Conway agus James Ryan) a gabhadh ar an mbóthar céanna níos luaithe. Bhí curtha go mór le líon lucht an RIC i dTuaim. Ba é cuimhne a bhí ag mac an Chigire Ceantair Comerford ina chuimhní cinn gur beag treoir a bhí faighte ag a athair agus le faitíos go mbeadh bagairt ann dó, dhún sé na stáisiúin agus na beairicí imeallacha ar fad, rinne sé bunáit ar an bhFaiche agus chuir dreamanna faoi airm ar patról ar na bóithre éagsúla. Stopadh gach feithicil a bhí ag teacht isteach sa bhaile mór. Dé Máirt, de réir mar a bhí luaidreáin ag dul ar fud an bhaile, thug Comerford an fórsa cúig dhuine is fiche a bhí aige agus bheartaigh sé luíochán roimh dhaoine in áiteanna éagsúla ar Bhóthar an Dúin Mhóir.⁵²

Tugadh na fir ar fad a gabhadh go beairic Eglington i nGaillimh agus ar bord an *Laburnum* i gCuan na Gaillimhe mar ar coinníodh iad le daoine eile, ina measc Seoirse Mac Niocaill, Frank Hardiman, Padraic Ó Máille, John Faller, Tom Flanagan agus an tOllamh Valentine Steinberger ón Ollscoil. Nuair nár tháinig Dunleavy, Cummins, muintir an Dúin Mhóir ná muintir an Chreagáin, d'fhan an chuid eile de na fir i dTuaim go dtí gealadh an lae Dé Céadaoin an 26 Aibreán sular scaip siad.⁵³ B'shin deireadh le seans ar bith go n-éireofaí amach i dTuaim. Tháinig Costello as an Dún Mór go Tuaim maidin Dé Céadaoin agus ba ríbeag nár gabhadh é. Chuaigh Langley ag rothaíocht go Baile Átha an Rí Dé Céadaoin agus tháinig sé ar Liam Ó Maoilíosa agus a chuid fórsaí ag Caisleán Mhaigh Fhód. D'fhan Langley in éineacht le dream Uí Mhaoilíosa agus iad ag cúlú go dtí teach mór Limepark i mBaile na Creige go dtí gur scaip siad Dé Sathairn an 29 Aibreán.⁵⁴ Gabhadh Langley ina dhiaidh sin ar a theacht ar ais go Tuaim dó agus bhí sé i bpríosún i nGaillimh, i mBeairic Richmond i mBaile Átha Cliath, i Wakefield, i

bhFrongoch agus i Reading. Ligeadh saor é an 24 Nollaig 1916 faoin ollphardún ginearálta. D'athraigh Langley go Baile Átha Cliath agus bhí sé gníomhach ansin sna Fianna, i mBráithreachas na Poblachta agus sna hÓglaigh. D'oibrigh sé sa roinn airgeadais faoi rialtas Shinn Féin.⁵⁵

Dearcadh Mhuintir Thuama

Cé go raibh Tuaim suaimhneach an chuid eile de Sheachtain na Cásca, fágadh an *Tuam Herald*, mar a fágadh cuid mhór de na páipéir, ag brath ar ábhar luaidreán agus ráflaí a leathaigh amach as Baile Átha Cliath d'eagrán na seachtaine sin. Ní raibh na córais cumarsáide ná na córais iompair as Baile Átha Cliath ag feidhmiú mar ba ghnáth agus ní raibh ach aon alt amháin ar an bpáipéar, faoin gceannteideal '*Grave disorder in Dublin*', ag trácht ar an éirí amach sa phríomhchathair. Tuairiscíodh ar an *Herald* go raibh Tuaim ina chalm agus nár tharla aon rud as an ngnách seachas oiread póilíní a bheith ar an mbaile mór as na ceantair móorthimpeall agus na carranna a chuaigh tríd an mbaile mór Déardaoin ag tabhairt príosúnaithe go Gaillimh. Ag tagairt do dhaoine a ghabháil ar an mbaile mór, ainmníodh triúr príosúnach ar an bpáipéar, Dunleavy, Cummins agus Kilgarriff, chomh maith lena seoladh a thabhairt. Níorbh eol don *Herald* cé na cúiseanna a bhí á dtabhairt ina n-aghaidh ach bhíothas ag guí nach bhfulaingeofaí i dTuaim na '*horrors and tumults now going on in other parts of the country*'. Tugadh tuairisc ar eachtraí in áiteanna eile i gContae na Gaillimhe trí athchló a dhéanamh ar chuntais a bhí ar an *gCuradh Connachtach*.⁵⁶

Is beag athrú a tháinig ar dhearcadh an *Tuam Herald* i rith na míonna dár gcionn. Roinnt seachtainí tar éis an Éirí Amach, bhí an *Herald* sásta a áiteamh gur gníomh a bhí ann a rinne '*small but desperate section of the Irish people*'.⁵⁷ Ba é tuairim an pháipéir nach raibh ann ach cuid de '*low game of treachery, trickery and intrigue*' a bheartaigh na Gearmánaigh.⁵⁸ D'ídigh an *Herald* cantal ar an bPríomh-Rúnaí Augustine Birrell agus ar bhogás agus mhíchumas lucht an riaracháin i gCaisleán Bhaile Átha Cliath a lig don Éirí Amach tarlú.⁵⁹ D'fhéadfaí a agairt go raibh bonn daingean faoin *Herald* agus sin a rá ó tharla tagairt á dhéanamh don chomhairle a cuireadh roimh ré.

Bhí Comhairle Contae na Gaillimhe tréan sa chaitheamh anuas a rinneadh ar an Éirí Amach, an milleán á leagan ar '*irresponsible persons*' a mheall '*uneducated peasants*' i mbun éirí amach a dhéanamh.⁶⁰ Níor thagair Coimisinéirí an Bhaile i dTuaim d'imeachtaí Sheachtain na Cásca. D'fhéadfadh, mar atá ráite ag Gabriel O'Connor, nach raibh i gceist ach na Coimisinéirí a bheith '*very selective in the political actions they supported*'.⁶¹ Bhí tromlach na gcoimisinéirí le fada faoin tráth sin ag seasamh

le Réamonn; d'fhág an bochtanas ar an mbaile freisin go raibh gnóthaí eile le plé ag na coimisinéirí le linn a gcuid cruinnithe. Go deimhin, bheadh toradh géar ó thaobh cúrsaí airgeadais ag an Éirí Amach ar Thuaim ó tharla go rabhthas ag brath ar dheontais ón gcomhairle contae chun seirbhísí an bhaile a chur ar fáil. De réir mar a bhí daoine ag athrú agus ag taobhú le Sinn Féin, laghdaíodh ar na rátaí a bhí á mbailiú go dtí gurbh fhánach an méid a bhí á íoc.⁶²

Mar a tharla i mbeagnach gach cuid den tír, tháinig athrú ar chúrsaí polaitíochta i dTuaim tar éis an Éirí Amach. Faoi mhí Feabhra 1917, bhí Richard Kelly, eagarthóir an *Tuam Herald* agus fear a sheas le Réamonn, ag éileamh rialtas dúchais, ina iomláine, a thabhairt isteach gan mhoill. In alt an eagarthóra ar an 24 Feabhra, ba bhocht leis gur baineadh leas as an rialtas dúchais a chur ar athló go mbeadh deireadh leis an gcogadh mar bhua ag na haontachtóirí ag iarraidh treisiú leis an '*discredited ascendancy*' seachas mar bheart a d'oir do chúinsí an ama.⁶³ Rinneadh ceiliúradh i dTuaim ar bhua Shinn Féin i bhfo-thoghchán Longfoirt Theas i mí Bealtaine 1917, lasadh bairillí tarra agus rinneadh máirseáil le ceol na hÉireann.⁶⁴ Ábhar díomá arís a bhí ann don *Herald* nuair a d'éirigh chomh maith sin le de Valera i gContae an Chláir i mí Iúil 1917; tagraíodh go clamhsánach don '*fatal poison of procrastination*' agus casaoid á déanamh arís faoi pholasaí rialtas na Breataine.⁶⁵ Cé go raibh fear eile a sheas le Réamonn, F.B. McDonogh, atofa ina chathaoirleach ar Choimisiún an Bhaile faoi mhí Lúnasa, rith an Coimisiún rún a mhol Cumann Mhic Éil, cumann Shinn Féin i dTuaim, ag easaontú leis an gcáineadh a rinne Comhairle Contae na Gaillimhe ar lucht Éirí Amach na Cásca.⁶⁶ Ritheadh sin agus gan ach beirt ag cur ina aghaidh (an cathaoirleach ar dhuine acu) agus ritheadh rún eile, cáineadh ar lucht an éirí amach a chur chun báis, d'aonghuth.⁶⁷ Ba léir athrú meon chomh maith ar choimisinéirí an bhaile a bheith sásta cead a thabhairt do chumann áitiúil Shinn Féin ceolchoirm agus léacht a eagrú an 23 Meán Fómhair agus ar Bhord Bardachta Thuama rúin a rith ag moladh chiontú na ndaoine a raibh baint acu leis an dúnmharú i Portobello. Eagraíodh cumainn de chuid Shinn Féin sna paróistí eile sa cheantar mórthimpeall thart ar an am seo agus chuaigh John D. Costello i gceannas ar Óglaigh Thuaisceart na Gaillimhe. Ina ainneoin sin, ní raibh líon mór daoine i gceist; de réir mar a deir Thomas Nohilly i ráiteas finné, timpeall is cúig Óglach déag agus fiche a bhí ann i ndeireadh na bliana 1917.⁶⁸

De réir mar a tháinig cúrsaí coinscríofa chun cinn, bhí an chuma ar an scéal gur mheas an *Herald* go raibh cúis mhaith leis mar gheall ar chúrsaí a bheith mar a bhí san Eoraip, ach tuigeadh nárbh é toil mhuintir na hÉireann é agus éilíodh rialtas de chuid na hÉireann a chur ar bun ar dtús.⁶⁹ Bhí lucht leanúna Pháirtí Parlaiminteach na hÉireann agus lucht leanúna Shinn Féin ar aon intinn ag cur ina choinne agus léiríodh sin ag cruinniú ar an bhFaiche i dTuaim ar an 14 Aibreán 1918. Bhí an tAthair Owen Hannon, riarthóir, i gceannas agus mháirseáil 1,800

Óglach in éineacht le Banna Práis Thuama. Labhair an tAthair Hannon leis an slua agus dúirt leo go raibh siad ina sclábhaithe agus go raibh an tsaoirse de cheart acu. Labhair cathaoirleach Choimisiún an Bhaile, F.B. McDonogh, in aghaidh an choinscríofa agus labhair an tAthair Eaton, Uachtarán Choláiste Naomh Iarfhatha, chomh maith. Go deimhin, bhí an tAthair Eaton ar dhuine de cheathrar sagart a labhair, chomh maith leis an Athair Hannon a bheith ina chathaoirleach. Cuireadh an seasamh aontaithe gualainn ar ghualainn in aghaidh Acht na Seirbhíse Míleata in iúl go soiléir i dTuaim.⁷⁰

Toghchán na bliana 1918

Bhí McDonogh ina chathaoirleach go fóill ar Choimisinéirí an Bhaile sa bhliain 1918.⁷¹ Ní cheiltar leis sin, áfach, a raibh de dheacrachtaí roimh Pháirtí Parlaiminteach na hÉireann faoin tráth ar tháinig olltoghchán na bliana 1918, fiú más cosúil gur éirigh leis an bpáirtí níos mó a choinneáil leis i dTuaisceart na Gaillimhe ná i dtoghcheantair eile an chontae.⁷² Bhí an feisire parlaiminte i dTuaisceart na Gaillimhe, Richard Hazleton, ar dhuine den bheagán fear óg ar éirigh le Seán Réamoinn agus lucht ceannais an pháirtí iad a thabhairt isteach sa Pháirtí. Shocraigh Hazleton athrú go dtí toghcheantar Lú mar a raibh seans níos fearr ag Páirtí Parlaiminteach na hÉireann suíochán a fháil (bhí i ndán do Hazleton a theacht i bhfoisceacht 255 vóta d'íarrthóir Shinn Féin a shárú).⁷³ In áit Hazleton, sheas Thomas Sloyan do Pháirtí Parlaiminteach na hÉireann i gcoinne an Dr Brian Cusack do Shinn Féin. Bhí cáil ar Sloyan, arbh thaistealaí tráchtála a bhí ann, mar gheall ar a chuid oibre i bhfeachtas na talún, labhairt amach ar son thionóntaí an bhaile mhóir agus an bhaint a bhí aige leis na hÓglaigh i dTuaim i dtús ama. Má bhí féin, ní raibh ann Cusack a shárú. Iarbhall de Bhráithreachas na Poblachta i Londain agus céimí de chuid Choláiste na hOllscoile i nGaillimh, bhí Cusack i bpríosún nuair a fuair sé an ceann is fearr ar Sloyan 8,896 vóta le 3,999.⁷⁴ De réir chuntais éagsúla, d'fhan na hÓglaigh ar dualgas i rith an toghcháin ar fad i dTuaim agus sa cheantar ina thimpeall agus chuaigh siad in éineacht leis an RIC nuair a bhí na boscaí ballóide á n-aistriú.⁷⁵ Rud nach ionann agus ceantair eile ar fud na tíre, is cosúil gur beag troda ná eachtraí suntasacha a tharla i dtuaisceart na Gaillimhe.

Conclúid

Luaigh an *Tuam Herald*, ag tagairt do bhua Shinn Féin sa bhliain 1918, gurbh 'sad turn of the tide' a bhí ann.⁷⁶ Is macalla caint den chineál sin ar mhearthacht bhundream an náisiúnachais i gceantar Thuama, fiú tar éis an Éirí Amach. Más

ea, sháraigh Sinn Féin an bunús sin, agus tá de cheist le cur dá bharr sin, tuige nár tharla aon éirí amach sa bhliain 1916 agus cén fáth ar beag duine a bheadh ar a shon dá dtarlaíodh. Bhí an Dr T.B. Mac Coisdealbha, mar shampla, go tréan i gConradh na Gaeilge ach thaobhaigh seisean le taobh Réamoinn nuair a tharla an scoilt sna hÓglaigh sa bhliain 1914.⁷⁷ Níorbh ionann i ngach cás taobhú le Páirtí Parlaiminteach na hÉireann agus creideamh daingean sa rialtas dúchais amháin agus is lú arís ab ionann é agus dílseacht don Impireacht. Go deimhin, d'fhéadfaí taobhú leis an bPáirtí a mheas go minic mar chuid de thraidisiún seanbhunaithe an náisiúnachais.⁷⁸ Sa ráiteas finné a thug Thomas Wilson, Óglach as Tuaim, don Bhiúró Staire Míleata, míníonn sé an mianach náisiúnachais trí thagairt do thraidisiún na bhFíníní a bhí foghlamtha aige óna uncail agus tagraíonn sé gan aon idirdhealú mór dá athair a bheith i gConradh na Talún agus ina dhiaidh sin i Léig na nÉireannach Aontaithe a tháinig faoi scáth Réamoinn. Is fiú a thabhairt chun aire go raibh íomhá Wolfe Tone ar an gcárta ballraíochta a bhí ag a athair i Léig na nÉireannach Aontaithe.⁷⁹

Ar an taobh eile den scéal, bhí daoine níos óige a bhí gníomhach ar an mbaile mór, cúntóirí siopa de leithéid Langley agus daoine eile a bhí sna Fianna, ar beag bá a bhí acu le gluaiseacht an rialtais dúchais. Is cosúil chomh maith go mbeadh daoine de leithéid John Burke agus dhaoine eile i Sinn Féin a theacht chun cinn chomh luath sa scéal ag teacht leis an bhfianaise atá ag Fergus Campbell faoi áiteanna eile i gContae na Gaillimhe, gur ón náisiúnachas tréan a d'eascair oifigigh Shinn Féin, seachas ó lucht an rialtas dúchais.⁸⁰ D'fhéadfadh, ina ainneoin sin, gur chríonna an éagsúlacht agus an réimse tuairimíochta i measc na vótálaithe, go háitiúil agus ar fud na tíre, a thabhairt san áireamh. D'fhág fearg faoi theip rialtas na Breataine féinrialú a thabhairt isteach, agus díomá maidir lena ndearna an rialtas sin tar éis an Éirí Amach, cuid mhór náisiúnaithe, de chineálacha éagsúla, míshásta. Ba í an mhíshástacht sin a d'fhág go raibh ar chumas Shinn Féin daoine a thabhairt leo sa bhliain 1918 nach móide go mbeadh aon smaoineamh acu ar éirí amach a dhéanamh roimh an mbliain 1916. Cé gur toghadh daoine de chuid Shinn Féin, Eibhlín Bean Mhic Choistealbha agus Samuel Browne mar shampla, ar Choimisiún Baile nua Thuama tar éis thoghcháin áitiúla na bliana 1920, choinnigh cúigear as triúr coimisinéir déag a gcuid suíochán.⁸¹

Is é ba chúis le teip éirí amach 1916 i dTuaim, an chúis chéanna a bhí leis an dream sin ar an mbaile a bhí tugtha go cinnte don náisiúnachas tréan agus a bhí ag díriú ar éirí amach a bheith chomh beag. Bhí an cás a bheag nó a mhór mar a chéile leis an gcás in áiteanna go leor ar fud na tíre, fiú mura raibh le háiteanna eile i gContae na Gaillimhe. Ag cruinniú de Léig na nÉireannach Aontaithe a tionóladh i dTuaim i mí an Mhárta 1915, ba é an port a bhí á chur trasna *'graziers and grabbers stand aside ... so long as you are willing to associate with the grabbers they are justified in holding the land'*.⁸² Ba mhínic trácht i dtuairiscí póilínreachta ar chásanna achrainn

i gceantair taobh amuigh de bhaile Thuama agus bhí droch-cháil ag na póilíní ar Thurlach Mór agus ar Chomar.⁸³ Ina ainneoin sin, leagadh béim sna tuairiscí céanna ar cheantair eile in oirthear an chontae, mar shampla Creachmhaoil, Baile Átha an Rí agus Baile Locha Riach, a bheith níos measa ó thaobh corraíola mar gheall ach chúrsaí talún agus déantar ceangal idir aighneasáíocht níos forleithne den chineál sin agus éirí amach i gContae na Gaillimhe sa bhliain 1916.⁸⁴ Ní cosúil go raibh oiread achrainn ar chor ar bith faoi chúrsaí talún i dTuaim. Taobh amuigh de Wilson sna tuairimí a luaitear thuas agus den ráiteas finné ó Sheán O’Neill, is beag tagairt atá ó Óglaigh an cheantair do chorraíl maidir le cúrsaí talún.

Ní raibh oiread daoine radacacha gníomhacha i dTuaim agus a bhí i mBaile Átha an Rí agus in áiteanna eile a bheadh mar bhonn foráis faoi dhream níos líonmhaire. Luaigh O’Neill agus daoine eile an meas a bhí acu ar Ó Maoilíosa, ach chaith an t-eagraí cáiliúil sin níos mó ama i réimsí eile den chontae agus, ainneoin dícheall Langley agus dhaoine eile i dTuaim, níor tháinig méadú ar líon na ndaoine a rachadh i mbun feachtais. Bhí an cás mar a chéile i gcontae eile inar éirigh daoine amach sa bhliain 1916. Bhí Inis Córthaidh, mar ar éiríodh amach, éagsúil le bailte móra eile i Loch Garman; ba mhó líon na ndaoine ann a bhí i mBráithreachas na Poblachta, ba bhríomhaire na dreamanna a bhain leis an náisiúnachas tréan agus bhí ball de Bhráithreachas na Poblachta, Laurence de Lacy, ar fhoireann an pháipéir nuachta ann, *The Echo*. Dá réir sin, sa bhliain 1916, is in Inis Córthaidh a tharla an t-éirí amach agus rinne dreamanna níos lú, Óglaigh as Guaire mar shampla, ar Inis Córthaidh.⁸⁵ I mbailte de leithéid Bhaile Átha an Rí agus Inis Córthaidh, mar a raibh lucht leanúna sách líonmhar ag náisiúnaithe radacacha gur baineadh an ‘mhais chinniúnach’ amach, b’fhusa slógadh a dhéanamh; d’fhág líon níos mó de na hÓglaigh agus de na ceannairí gur bhríomhaire an ghluaiseacht agus d’fhéadfadh gur chuidigh sin le daoine nach mbeadh chomh tugtha céanna don chúis a spreagadh chomh maith. Ní raibh an cás amhlaidh i dTuaim.

Fiú sa chás ab fhéarr a d’fhéadfadh tarlú do lucht éirí amach ar fud na tíre (e.g. dá n-éiríodh, cuirtear i gcás, le Ruairí Mac Easmainn airm a chur i dtír agus dá gcuirfí Éirí Amach i bhfeidhm ar fud na tíre ar fad), is deacair a fheiceáil go mbeadh éifeacht le héirí amach i dTuaim gan comhoibriú le lucht éirí amach in áiteanna eile. Cuireadh na pleananna don Éirí Amach in aimhréidh, mar a tharla in áiteanna eile, agus is cosúil gur ag dream beag de lucht Bhráithreachas na hÉireann amháin a bhí eolas ina leith. Ní mheasfaí go raibh aon ní seachas an teip i ndán don smaoinemh ionsaí a dhéanamh ar bheairic an RIC san áit agus a raibh d’fhir inti. Is léir gurbh é an plean dul ar an traein go Baile Átha an Rí agus cuidiú le líon daoine i bhfad níos mó ansin an seans is féarr a bhí ag Liam Langley agus a chuid comrádaithe beart a dhéanamh in Éirí Amach na Cásca i nGaillimh. Chlis ar an bplean sin ar na cúiseanna céanna ar chlis ar phleananna éagsúla, pleananna móra agus pleananna fánacha, in áiteanna eile maidir leis an Éirí Amach: easpa ó thaobh

cumarsáide (níor chuidigh an t-ordú cealaithe ó Mac Néill leis sin), easpa ó thaobh daoine agus airm agus an RIC a theacht go tréan ar an bhfód. D'fhág sin uilig nach mbeadh éifeacht dáiríre choimhlint mhíleata de chuid an náisiúnachais, seachas cur isteach beag ag ráflaí ar an ngnáthshuaimhneas, le brath i dTuaim go dtí gur cuireadh tús le Cogadh na Saoirse.

Fonótaí

1. *Tuam Herald*, 29 Aibreán 1916.
2. Is é an cur síos a thugtar dáiríre ar Thuaim san *Irish sketch book* (1843) 'a very mouldy, dirty town', W. Makepeace Thackeray, *The Irish sketch book* (Londain, Collins Press, 1843), l. 274.
3. Tá aird dírithe ag Fergus Campbell freisin ar phátrún maidir le hoifigigh Shinn Féin i nGaillimh tar éis aimsir an Éirí Amach gur mó go mór an dóigh gur le gluaiseachtaí a bhain leis an náisiúnachas tréan a bhí siad roimh an mbliain 1916 ná le heagraíochtaí a bhain leis an rialtas dúchais. F. Campbell, *Land and revolution: Nationalist politics in the west of Ireland 1891-1921* (Oxford University Press, 2005), l. 223.
4. J. McConnel, *The Irish Parliamentary Party and the third Home Rule crisis* (Baile Átha Cliath, Four Courts Press, 2013), ll. 141-7; M. Wheatley, *Nationalism and the Irish Party: provincial Ireland 1910-1916* (Oxford University Press, 2005), ll. 66-8, 256. Ó bunaíodh an CLG, bhí ceangal dlúth idir é agus Bráithreachas na Poblachta, ceangal a bhíodh casta go minic; féach W.F. Mandle, *The Gaelic Athletic Association and Irish nationalist politics, 1884-1924* (Londain, Gill and Macmillan, 1987).
5. M. O'Brien, 'Johnny Ridge: The last of the Tuam Krugers' *JOTS (Journal of the Old Tuam Society)*, 12 (2015), ll. 63-73. Bunaíodh cumann peile i dTuaim i mí na Nollag 1887 ach ní fheictear an t-ainm 'Tuam Stars' ar an *Tuam Herald* go dtí an bhliain 1889, *Tuam Herald* 9, 16, 23 Márta 1889.
6. Biúró na Staire Míleata, An Chartlann Mhíleata (BMH MA anseo síos), Dún Chathail Bhruga, Baile Átha Cliath, Cáipéis Chomhaimseartha Uimh. 72, J. Haverty, 'Memoirs of an ordinary republican', l. 24. Táim buíoch de Chormac Ó Comhraí as an fhoinsé seo a chur ar mo shúile dom.
7. M. O'Donoghue, 'Eibhlín Bean Mhic Chosidealbha (1870-1962)' in J. A. Claffey (Eag.), *Glimpses of Tuam since the Famine* (Tuaim, Old Tuam Society, 1997), l. 229.
8. Biúró na Staire Míleata, Ráitis ó Fhinnéithe (BMH WS anseo síos) Uimh. 1184, Eileen Costello, 9 Meitheamh 1955.
9. G. O'Connor, 'A comparative study of Local Government in Tuam and Armagh 1840-1940' (tráchtas neamhfoilsithe do chéim PhD, Ollscoil na hÉireann, Má Nuad 2004), l. 171; J. Cunningham, *Labour in the west of Ireland: working life and struggle 1890-1914* (Béal Feirste, Athol Press, 1995), ll. 140-2.
10. Thug Sinn Féin dúshlán Pháirtí Pharlaiminteach na hÉireann ar feadh tamaill sa bhliain 1907 nuair a d'éirigh an feisire Charles Dolan as a shuíochán gur sheas arís sa toghchán mar iarrthóir de chuid Sinn Féin. M. Laffan, *The resurrection of Ireland: the Sinn Féin party, 1916-1923* (Cambridge University Press, 1999), ll. 25-30.
11. O'Connor, 'A comparative study of Local Government in Tuam and Armagh 1840-1940', l. 171.
12. Maidir le cuntas iomlán ar na Fianna, féach M. Hay, 'The foundation and development of the Fianna, 1909-16', *Irish Historical Studies*, Imh. 36, Uimh. 141 (Bealtaine 2008), ll. 53-71.
13. Tá eolas fiúntach ar Langley le fáil ar bhlag a scríobh garíníon leis, Eimear Cremen, agus a ndéanann sí a choinneáil ar bun. Tá cuid mhór eolais ar an láithreán sin (bunaithe cuid mhaith ar ráitis ó fhinnéithe i mbailiúchán Bhiúró na Staire Míleata) faoi obair Langley agus faoin náisiúnachas tréan i dTuaim go ginearálta. Déantar tagairt don láithreán gréasáin de réir mar is cuí ar fud na caibidle seo. <http://liamlangley.blogspot.ie/p/family.html> (ceadaíodh an 4 Samhain 2015).
14. BMH WS Uimh. 1437, Thomas Nohilly, 18 Meitheamh 1956. Tá tagairt eile don fhoireann peile ar fáil in BMH WS Uimh. 1219, Sean O'Neill, 27 Iúil 1955. D'fhéadfadh gur macalla sin ar an gceangal idir an CLG agus ceannairí Óglaigh na hÉireann i gContae na Gaillimhe faoi mar a thugann Úna Newell chun suntais in Ú. Newell, 'The Rising of the Moon: Galway in 1916', *Journal of the Galway Archaeological and Historical Society*, Imh. 58 (2006), l. 121.
15. BMH WS Uimh. 1437, Thomas Nohilly; Leabharlann Náisiúnta na hÉireann (LNÉ anseo síos) Colonial Office (CO anseo síos) 904/99, County Inspector (CI anseo síos), Galway (West Rising), Feabhra 1916.
16. BMH WS Uimh. 1437, Thomas Nohilly.
17. *An Curadh Connachtach*, 9 Aibreán 1966. Luaitear san alt seo, ina dtugtar cuimhní cinn le hOifigeach de chuid na nÓglach i dTuaisceart na Gaillimhe,

- ainmneacha dhaoine a bhí sna Fianna i dTuaim i rith na mblianta sin. Féach freisin http://liamlangley.blogspot.ie/p/na-fianna_30.html (ceadaíodh an 18 Eanáir 2016).
18. BMH WS Uimh. 1489, Patrick Dunleavy, 5 Meán Fómhair 1956.
  19. BMH WS Uimh. 1219, Sean O'Neill, 27 Iúil 1955.
  20. BMH WS Uimh. 220, Patrick O'Daly, 6 Aibreán 1949; BMH WS Uimh. 1437, Thomas Nohilly; BMH WS Uimh. 1489, Patrick Dunleavy; BMH WS Uimh. 1330, John D. Costello, 21 Nollaig 1955. Déantar casaoid i ráiteas a thug John D. Costello faoi mhíbhheartaíocht polaitíochta agus d'fhéach sé lena thabhairt ar Maurice Moore seasamh sa chéad toghchán eile i dTuaisceart na Gaillimhe. Thaispeáin sé an litir do Langley agus d'iarr seisean air ina dhiaidh sin a theacht isteach i mBráithreachas na Poblachta, rud a rinne sé sa bhliain 1913.
  21. *Tuam Herald*, 7 agus 14 Feabhra 1914.
  22. BMH WS Uimh. 1320, Michael J. Ryan, 19 Nollaig 1955; BMH WS Uimh. 1183, Thomas Wilson, 8 Meitheamh 1955.
  23. BMH WS Uimh. 1320, Michael J. Ryan.
  24. LNÉ, Maurice Moore Papers Ms. 8489 (5), l. 231: bhí Complacht Thuama ina chuid den dara Cathlán Uimh. 2371 de réir an leagan amach a thug Moore ar Óglaigh na Gaillimhe; J.J. Waldron, 'Tuam and the Irish Volunteers, 1914-15' in Claffey (eag.), *Glimpses of Tuam since the Famine*, l. 195. Foilsíodh cuntas Waldron de chéad uair ar an *Tuam Herald*.
  25. M. Clancy, 'Women of the West: campaigning for the vote in early twentieth century Galway, c. 1911- c. 1915' in L. Ryan agus M. Ward (eag.), *Irish Women and the Vote: becoming citizens* (Baile Átha Cliath, Irish Academic Press, 2007), l. 49; LNÉ CO 904/99, CI Galway (East Riding), Feabhra 1916.
  26. *Tuam Herald*, 8 Lúnasa 1914.
  27. *Tuam Herald*, 21 Samhain 1914.
  28. BMH WS Uimh. 1320, Michael J. Ryan.
  29. *Tuam Herald*, 28 Samhain 1914.
  30. BMH WS Uimh. 1330, John D. Costello.
  31. BMH WS Uimh. 1489, Patrick Dunleavy; BMH WS Uimh. 816, Liam Langley, 19 Márta 1953.
  32. Waldron, 'Tuam and the Irish Volunteers, 1914-15', l. 201.
  33. J. Deignan, 'The arrest of Seán MacDiarmada in Tuam', *JOTS (Journal of the Old Tuam Society)*, 7 (2010), ll. 76-8; BMH WS Uimh. 816, Liam Langley.
  34. BMH WS Uimh. 816, Liam Langley.
  35. Ibid. agus BMH WS Uimh. 1330, John D. Costello.
  36. Deignan, 'The arrest of Seán MacDiarmada in Tuam', l. 77.
  37. BMH WS Uimh. 816, Liam Langley; http://liamlangley.blogspot.ie/p/na-fianna_30.html (ceadaíodh an 18 Eanáir 2016).
  38. LNÉ CO 904/98 agus 904/99, CI Galway (West Riding), Deireadh Fómhair 1915 agus Feabhra 1916.
  39. A. Beirne, 'The Kellys of the *Tuam Herald*', *JOTS (Journal of the Old Tuam Society)*, 9 (2012), ll. 91-97.
  40. *Tuam Herald*, 15 Aibreán 1916.
  41. BMH WS Uimh. 1489, Patrick Dunleavy.
  42. BMH WS Uimh. 1320, Michael J. Ryan.
  43. BMH WS Uimh. 1330, John D. Costello.
  44. BMH WS Uimh. 1489, Patrick Dunleavy.
  45. BMH WS Uimh. 373, John Hosty, 8 Aibreán 1950; BMH WS Uimh. 374, Micheál Ó Droighneáin, 9 Aibreán 1950. 'Liam T. Langley – Easter Week 1916' <http://liamlangley.blogspot.ie/p/1916.html> (ceadaíodh an 4 Samhain 2015).
  46. BMH WS Uimh. 1437, Thomas Nohilly.
  47. Ibid; 'Liam T. Langley – Easter Week 1916' <http://liamlangley.blogspot.ie/p/1916.html> (ceadaíodh an 4 Samhain 2015).
  48. Ibid.
  49. BMH WS Uimh. 1330, John D. Costello.
  50. BMH WS Uimh. 1489, Patrick Dunleavy. Bhí leagan amach eile ina chuimhni cinn ag James Haverty ar ar tharla, arna rá gur fhan siad sa Chreagán go dtiocfadh fir Thuama agus gur chaith siad uathu aon smaoinreamh ar a ghabháil in éineacht le fir Thuama nuair a chuir teachtaire in iúl dóibh go raibh Óglaigh Thuama gafa cheana féin, Haverty, 'Memoirs of an ordinary republican', ll. 61-4.
  51. BMH WS Uimh. 1219, Sean O'Neill.
  52. Comerford, 'Recollections of Tuam 1912-16', in Claffey (eag.) *Glimpses of Tuam since the Famine*, ll. 188-9.
  53. BMH WS 1437, Thomas Nohilly.
  54. 'Liam T. Langley – 'Easter week 1916' <http://liamlangley.blogspot.ie/p/1916.html> (ceadaíodh an 9 Samhain 2015); Newell, 'The Rising of the Moon', ll. 127-8.
  55. *Tuam Herald*, 6 Iúil 1968; Obituary <http://liamlangley.blogspot.ie/p/obituary.html> (ceadaíodh an 4 Samhain 2015).
  56. *Tuam Herald*, 29 Aibreán 1916.
  57. *Tuam Herald*, 13 Bealtaine 1916.
  58. *Tuam Herald*, 20 Bealtaine 1916.
  59. *Tuam Herald*, 13 Bealtaine 1916.
  60. GC1-02(f) , Miontuairiscí Chomhairle Chontae na Gaillimhe, 5 Bealtaine 1916 [http://gccapps.galwaycoco.ie/ArchivedDocuments/Galway%20County%20Council,%20Minutes,%20GC-1/GC1-02,%202029-1-1908%20-%202014-06-1917/GC1-02\(f\)%2029-01-1908%20-%202014-06-1917%20pp683-834.pdf](http://gccapps.galwaycoco.ie/ArchivedDocuments/Galway%20County%20Council,%20Minutes,%20GC-1/GC1-02,%202029-1-1908%20-%202014-06-1917/GC1-02(f)%2029-01-1908%20-%202014-06-1917%20pp683-834.pdf) (ceadaíodh an 14 Deireadh Fómhair 2015). Cuireadh an rún seo ar ceal an 19 Meitheamh 1920.
  61. G. O'Connor, 'The development of Local Government in the town of Tuam from earliest times to the Government of Ireland Act of 1920' (tráchtas MA neamhfhoilstithe, Ollscoil na hÉireann, Má Nuad 1994), l. 234; O'Connor, 'A comparative study of Local Government in Tuam and Armagh 1840-1940', l. 172.
  62. O'Connor, 'A comparative study of Local Government in Tuam and Armagh 1840-1940', ll.

- 168-9.
63. *Tuam Herald*, 24 Feabhra 1917.
  64. *Tuam Herald*, 12 Bealtaine 1917.
  65. *Tuam Herald*, 14 Iúil 1917.
  66. O'Connor, 'A Comparative Study of Local Government in Tuam and Armagh 1840-1940', l. 173.
  67. Ibid. agus TTC 1-05 (a), Cruinniú Míósúil Choimisinéirí Baile Thuama, 2 Bealtaine 1916 [http://gccapps.galwaycoco.ie/ArchivedDocuments/Tuam%20Town%20Commissioners%20-%20Minutes,%201843-1968,%20TTC-1/TTC-1-05,%201914-07-15%20to%201926-01-06/TTC-1-5%20\(a\),%201914-07-05%20to%201920-08-17.pdf](http://gccapps.galwaycoco.ie/ArchivedDocuments/Tuam%20Town%20Commissioners%20-%20Minutes,%201843-1968,%20TTC-1/TTC-1-05,%201914-07-15%20to%201926-01-06/TTC-1-5%20(a),%201914-07-05%20to%201920-08-17.pdf) (ceadaíodh an 11 Deireadh Fómhair 2015).
  68. BMH WS Uimh. 1437, Thomas Nohilly.
  69. *Tuam Herald*, 13 Aibreán 1918.
  70. *Tuam Herald*, 20 Aibreán 1918.
  71. O'Connor, 'A comparative study of Local Government in Tuam and Armagh 1840-1940', l. 167.
  72. Chuir Úna Newell i gceist gurbh mhó ba leas le bailte a raibh fir dá gcuid in Arm na Breataine Páirtí Parlaiminteach na hÉireann a thréigean, Newell, 'The Rising of the Moon', l. 132; Brian M. Walker, (eag), *Parliamentary election results in Ireland, 1801-1922* (Baile Átha Cliath, Acadamh Ríoga na hÉireann, 1978), l. 390.
  73. B. Hourican, 'Hazleton, Richard' i J. McGuire and J. Quinn (eagg.), *Dictionary of Irish Biography* (Cambridge, 2009) <http://dib.cambridge.org/viewReadPage.do?articleId=a3887> (ceadaíodh an 7 Deireadh Fómhair 2015).
  74. BMH WS Uimh. 736, Brian Cusack, 9 Deireadh Fómhair 1952.
  75. BMH WS Uimh. 1489, Patrick Dunleavy.
  76. *Tuam Herald*, 4 Eanáir 1919. Lean an cur i gcoinne Shinn Féin i measc cuid mhór de lucht leanta Pháirtí Parlaiminteach na hÉireann i mbailte móra ina ndeirtear an naimhdeas dá chéile a bheith '*profound*', C. McNamara, 'The most *Shoneen* town in Ireland: Galway in 1916', *History Ireland*, Iml. 19, Uimh. 1 (2011), ll. 34-7.
  77. Ar an taobh eile, ba chuimhin le James Haverly daoine den eagraíocht bráithreachais a bhí ar son an rialtas dúchais, Ord Ársa na nIbeirneach, a bheith ag oibriú in aghaidh dhaoine sa CLG i dtuaisceart agus in oirthear na Gaillimhe a raibh an náisiúnachas tréan i gceist acu, Haverly, 'Memoirs of an ordinary republican', ll. 45-7.
  78. Tá léirithe ag McConnel go raibh líon suntasach d'fheisirí Pháirtí Parlaiminteach na hÉireann anuas go dtí tús an fichiú aois a raibh mianach na bhFiníní iontu ar bhealach amháin nó ar bhealach eile, J. McConnel, 'Fenians at Westminster: The Edwardian Irish Parliamentary Party and the legacy of the New Departure', *Irish Historical Studies*, Iml. 34, Uimh. 133 (Bealtaine 2004), ll. 42-64.
  79. BMH WS Uimh. 1183, Thomas Wilson. Tagraíonn Seán O'Neill freisin don tábhacht a bhí le Conradh na Talún chomh maith le traidisiún na bhFiníní, BMH WS Uimh. 1219, Seán O'Neill.
  80. Campbell, *Land and revolution*, ll. 187, 231 agus 308-310.
  81. TTC 1-05 (a), Cruinniú Míósúil Choimisinéirí Baile Thuama, 2 Bealtaine 1916 [http://gccapps.galwaycoco.ie/ArchivedDocuments/Tuam%20Town%20Commissioners%20-%20Minutes,%201843-1968,%20TTC-1/TTC-1-05,%201914-07-15%20to%201926-01-06/TTC-1-5%20\(a\),%201914-07-05%20to%201920-08-17.pdf](http://gccapps.galwaycoco.ie/ArchivedDocuments/Tuam%20Town%20Commissioners%20-%20Minutes,%201843-1968,%20TTC-1/TTC-1-05,%201914-07-15%20to%201926-01-06/TTC-1-5%20(a),%201914-07-05%20to%201920-08-17.pdf) (ceadaíodh an 12 Samhain 2015).
  82. *Tuam Herald*, an 6 agus an 27 Márta 1915 mar a luaitear in D. Ferriter, *A Nation and not a Rabble: The Irish Revolution 1913-1923* (Londain, Profile Books, 2015), l. 144.
  83. LNÉ CO 904/97, CI Galway (West Riding), Eanáir 1915.
  84. Maidir leis an gceangal idir corraíl i gceantair tuaithe i nGaillimh agus an t-éirí amach, feictear Newell, 'The Rising of the Moon', ll. 114-116, 132. Tháinig deireadh beagnach le ceannach talún nuair a thosaigh an cogadh, rud a d'fhág maolú ar achran faoi chúrsaí talún i rith an tréimhse díreach roimh an Éirí Amach.
  85. Bhí na páipéir nuachta a bhí á bhfoilsíú i mbaile Loch Garman agus i nGuaire go láidir ar son Réamoinn mar a bhí an *Enniscorthy Guardian*; bhí *The Echo* níos tréine agus bhíodh an ceannscríbhinn "Complete National Independence, purity and progress in administration, and a fair opportunity for every individual and every class" os cionn gach alt eagarthóra; BMH WS Uimh. 81, Bulmer Hobson, 17 Nollaig 1947.

“Whistling past the colonial graveyard”:
an fáth nach ndeachaigh Éirí Amach 1916 i gcion ar
Bhéal Átha na Sluaighe

Declan Kelly

Léaráid 11.1 Grianghraf a tógadh ag ceann Chearnóg Naomh Mícheál, Béal Átha na Sluaighe ar ócáid cuimhneacháin 1966. Ó chlé go deas: An tAthair Peter Dunne, Moinsíneoir Timothy Glennon, an tOirmhinneach Cyril Champ, Tadhg Mac Lochlainn, Paddy Carroll.

Béal Átha na Sluaighe agus Cáisc 1916

Ar cheann de na himeachtaí ba mhó a bhain le comóradh 50 bliain Éirí Amach na Cásca i mBéal Átha na Sluaighe, nocht Paddy Carroll, iarchléireach cúirte, cás mór gloine ar an gceann thuas de Chearnóg an Mhargaidh (Naomh Mícheál) ina raibh an Forógra. Léigh sé an Forógra ansin don slua a bhí i láthair. Tuairiscíodh gur gabhadh Carroll “50 years ago ...” agus gur cuireadh i bpríosún é “...for doing the same thing”.¹ Mar a tharlaíonn, bhí sé an 15 Lúnasa 1918 nuair a léigh Paddy Carroll an Forógra ag cluiche camógaíochta ar

Fhaiche an Aonaigh.² Ní dhéanann an Dr. Oirmhin. Patrick Kevin Egan ach tagairt ghinearálta don Éirí Amach sa leabhar staire a scríobh sé faoi pharóiste Bhéal Átha na Sluaighe, arna rá gur tharla sé “*to the bewilderment of the people as a whole*”³ I rith na laethanta beaga tar éis an Éirí Amach, is beag aird a bhí air ag na daoine mór le rá ná ag na comhlachtaí poiblí i mBéal Átha na Sluaighe. Ba mhó i gceist ag eagarthóir an *East Galway Democrat* an chontúirt go bhfágfaí an baile mór faoi dhorchadas ós é an príomhábhar nuachta ar eagrán an 6 Bealtaine 1916 “*Gas Holder at the Gas Works is in a very bad condition and may collapse at any moment*”. Ina ainneoin sin, bhí tuiscint mhaith ar an Éirí Amach agus luaigh comhfhreagraí an *Democrat* san eagrán céanna

One driver with whom we were speaking told us that he left his car a few miles outside the town when he was coming in, fearing that it would be taken by the Sinn Féiners. He was agreeably surprised to find that everything was quiet and left Ballinasloe with the ... good tidings that Ballinasloe still remains on the map.

San eagrán céanna sin, luaitear nach raibh Comhairle Cheantar Uirbeach Bhéal Átha na Sluaighe róthógtha le “*those misguided Irishmen connected with the recent disturbances*” ach áitíodh ina dhiaidh sin féin ar Sheán Réamoinn agus ar an bPáirtí Parlaiminteach tionchar a imirt ar na húdaráis ionas go gcaithfí leo “*with leniency and mercy*”. Ní raibh Bord Chaomhnóirí Bhéal Átha na Sluaighe dada níos tógtha lenar tharla agus cuireadh in iúl “*thorough condemnation of those who brought such misery on our Country by their insane attempt at rebellion*”, arna fhógairt gurbh éirí amach é a bhí “*instigated as we believe by Germany ...*”. Rinneadh tagairt bheag don Uasal John O’Reilly, Teagascóir Obair Láimhe i Scoil Teicneolaíochta Bhéal Átha na Sluaighe agus an tUasal Gaffney, ollamh i gColáiste na nGiúsach i nGearrbaile. Tugadh Jack O’Reilly go dtí Bearic Richmond i mBaile Átha Cliath agus as sin go dtí Príosún Wandsworth i nDeisceart Londain sular cuireadh i ngeibheann i gcampa Frongoch i dTuaisceart na Breataine Bige é go dtí mí Iúil 1916. Fuair sé bás i mí Meán Fómhair 1916⁴, gan é ach 35 bliain d’aois, agus meastar gurb é cruatan shaol an phríosúin a rinne lag é. Cuireadh ina bhaile dúchais i dTrá Lí é. Ní fhéadfadh go raibh Joseph Gaffney, a cuireadh go Frongoch freisin, i gColáiste an Deoise le fada mar ní liostaítear é i nDaonáireamh 1911. Ba as Cill Mocheallóg i gContae Luimnigh eisean agus luaitear i réamheolaire an choláiste sa bhliain 1913 gur air a bhí múineadh na heolaíochta agus go ndeachaigh faoi oiliúint sa Royal College of Science i Londain ar feadh dhá bhliain.⁵ Meastar go ndeachaigh Gaffney i mbun múinteoireachta i gCo. Shligigh ina dhiaidh sin agus gur lean sé i mbun gníomhaíochta i gcúrsaí náisiúnachais. Níor thángthas ar fhianaise ar bith go ndearnadh oiread agus tagairt amháin do cheachtar den bheirt acu nuair a bhí cothrom 50 bliain an Éirí Amach á chomóradh sa cheantar sa bhliain 1966.

Tugann an tOllamh Oirmhin. Tom Fahy cuntas gairid in eagrán na bliana 1959 d'iris choláiste dheoise Chluain Feartha *Gearrghaile* ar an mbeagán a bhain le heachtraí 1916 a d'fhéadfaí a lua le Béal Átha na Sluaighe:

The dark clouds of the Great War were casting shadows over our lives at the time. In the autumn of 1914, I think, the first camp of the Volunteers outside Dublin was set up. This camp was in a field adjoining the college. Terence MacSwiney, Pierce McCann and Liam Mellows were frequent visitors and spent many an hour in the college. When Liam Mellows was on his way to prepare for the Rising in Galway in 1915, I believe, he called to the college. I asked him if they were serious about fighting, or if they were a political movement similar to what Carson had set up in Ulster to block Home Rule. Liam's answer left me in no doubt about what thing they had in mind.

Is díol iontais nach dtagraíonn an Fathach do Joseph Gaffney cé go mbeadh an bheirt acu ar fhoireann an choláiste an tráth amháin agus go dtugann sé chun cuimhne, san alt céanna sin, gach duine eile d'fhoireann thuata an choláiste lena linn féin ann. Is díol suntais go dtugann Barra Ó Maolalaidh, as Béal Átha na Sluaighe ó dhúchas, chun cuimhne cruinniú i Scoil Buachaillí Naomh Grealláin mar chuid den ullmhúchán don chomóradh 50 bliain agus Paddy Carroll a chloisteáil ag rá go raibh an chuid is mó de mhuintir Bhéal Átha na Sluaighe roimh Éirí Amach na Cásca breá sásta a bheith in Impireacht na Breataine agus nár thosaigh athrú ag teacht ar a gcuid tuairimíochta go dtí gur tharla na heachtraí a thit amach ina dhiaidh.⁶

Muintir Trench agus mar a tháinig baile mór Bhéal Átha na Sluaighe chun cinn

Is féidir cuid mhór den chúis nár tharla slógadh i mBéal Átha na Sluaighe sa bhliain 1916 a lua leis an tionchar a bhí ar smaointeoireacht na ndaoine sa cheantar ag muintir Trench, an dream ba mó ba chúis leis an mborradh ar Aonach Bhéal Átha na Sluaighe gach Deireadh Fómhair. Is mar gheall ar léasanna tairbheacha a tugadh ar an gcoinníoll go ndéanfaí foirgníocht ar dhea-chaighdeán a chur suas a tharla an forás tréan ar thithe agus ar ghnólachtaí.⁷ Cuidíonn cuntas ar an bhfianaise ailtireachta agus cáipéisíochta ar an bhforás tréan a tháinig faoi Bhéal Átha na Sluaighe idir 1716 agus 1819 le tuiscint níos soiléire a fháil ar a mhéid a bhí an baile mór i dtuilleamaí mhuintir Trench. Rinne an dochtúir iomráiteach agus an fear seandachta Sir Thomas Molyneux tráchtairacht ghairid ar chúrsaí topagrafaíochta i dtús an ochtú haois déag ar ábhar spéise atá ann. Ag dul tríd an gceantar dó sa bhliain 1709, luann sé '*a very pretty scituated* (sic) *village on ye river Suck*', rud a bheadh ina dheimhniú ar sheanchas mhuintir na háite gur as an gceantar ar a

dtugtar Cnoc an Bhaic a d'fhás an baile sa lá atá inniu ann, le bruach na Suca. An ní is suntasaí ná sin arís, go dtagraíonn Molyneux do '... a Danesmount, with a large trench round it ... so flat one might almost (sic) take it for a fort: this, with one more, were the only mounts I saw on all ye road between Killeglin and Gallway (sic), tho' their forts were all along the way mighty frequent'.⁸ D'fhéadfadh sé gurb é ar thug sé 'Danesmount' go contráilte air iarsmaí an daingin ársa Dún Leodha mar a mbeadh ar Molyneux agus an comhlúadar a bhí leis dul an t-áth trasna na habhann.⁹ Ina dhiaidh sin féin, ó tharla gur ar an mbealach go Cill Chonaill a bhí sé, agus go dtiocfadh sé thar Chnoc an Dúin, a bheadh i bhfad níos feiceálaí (an áit a bhfuil Teampall Naomh Eoin Eaglais na hÉireann sa lá atá inniu ann), is é is dóiche go raibh sé ag tagairt do Chnoc an Dúin. Ón leagan amach atá ar Chnoc an Dúin, is féidir a thuiscint gurb é a chonaic Molyneux a raibh fágtha de mhóta agus bábhún, agus ó tharla go mbeadh an trínse ag bun Chnoc an dúin ag síneadh le réimsí fairsinge de na príomhbhealaí sa lá atá inniu ann, is é is dóiche go raibh an chuid seo den bhaile mór gan aon fhoirgníocht ag an am. Ar an 26 Feabhra 1716, dhíol William Spenser, mac mic leis an bhfile Edmund Spenser, a chuid tailte, leis na cearta ar fad a bhain le haonach agus margadh, le Frederick Trench Ghearrbhaile agus ba ghearr ina dhiaidh sin go bhfacthas na céimeanna éagsúla den fhoirgníocht a luafadh Henry Inglis sa bhliain 1834 "fostering hand" leis.¹⁰

Síltear gurb é an teach ósta is túisce a gcuirtí cóir ar chuairoteoirí go Béal Átha na Sluaighe ann ceann ar a mbíodh *The Sign of the Cock and the Hen* agus go raibh sé sin curtha ar bun roimh an mbliain 1723¹¹ nuair a d'fhan Jonathan Swift ann ar an mbealach le cuairt a thabhairt ar an Easpag Theophilus Bolton i gCluain Fearth. Deirtear gur san áit ar tógadh Óstán Mockler ar Shráid na hAbhann a bhí an teach ósta sin agus chaithfeadh sé gurbh é a bhí i gceist leis an bhfoirgneamh ar tugadh 'The Great Inn in Ballinasloe' air sa bhliain 1780.¹² Is léir go raibh leachta cuimhneacháin sheachtracha in úsáid sa chuid theas de reilig na Críche deich mbliana níos faide anonn ná an bhliain 1723. Luaitear na blianta 1733 agus 1734 ar dhá leac atá measartha ó thaobh méide ach thar a bheith ornáideach. Is eol gur teaghlaigh Chaitliceacha a chuir suas iad seo, ainneoin gur Protastúnaigh is mó atá curtha sa chuid seo den reilig; ón mbliain 1760 anall, feictear go raibh uaigneanna Caitliceacha ar fáil i gcodanna eile den réimse céanna den reilig seachas an chuid chúng ina mbídís ar dtús. Is comhartha sin ar an tábhacht ó thaobh cúrsaí eacnamaíochta a tháinig de réir a chéile le teaghlaigh áirithe. Luann an Dr Oirmh. Egan go bhféadfadh go mbaineann an meascán uaigneanna sin leis an reilig a bheith ar láthair ina mbíodh séipéal de chuid na meánaoise agus go bhféadfadh gur lean seanteaghlaigh de chuid na háite den reilig a úsáid fiú amháin tar éis an athrú creidimh. Luann Egan freisin, cé go bhfógraíodh cuid mhór de thiarnaí talún an ochtú céad déag réimsí talún le léasú ag Caitlicigh amháin, nach mbíodh aon choinníoll den sórt sin i bhfógraí mhuintir Trench.¹³ Bhí Frederick Trench ag cur bonn maith tráchtála faoin gceantar nuair a d'fhoilsigh sé fógra in *Pue's Occurrences* sa bhliain 1747 ag ligean

*for three lives from the first day of May next, several plots in the town of Ballinasloe in the county of Galway, with a sufficient number of acres near said town ... very convenient to persons inclined to carry on the linen or woollen manufacture in said town ...*¹⁴

Sa bhliain 1757, fuair sé paitinní maidir le haonach a eagrú ar an 15 Bealtaine agus an 13 Iúil. Bhí an t-aonach a bhíonn ar siúl sa lá atá inniu ann i mí Dheireadh Fómhair ar bun sular cheannaigh muintir Trench na tailte ó Spenser.¹⁵

Faoin mbliain 1735, bhí dóthain clú ar Bhéal Átha na Sluaighe gur thug Francis Nichols de chur síos air go raibh sé “*finely placed on the river Suck*”¹⁶ agus rinneadh Scoil Chairte ann sa bhliain 1737. Sa bhliain 1754 a thug William Brennan an obair chun críche ar an droichead a cheaptar le fada leis an teorainn idir Contae na Gaillimhe agus Contae Ros Comáin. Droichead níos cúinge ó ré Eilís a bhíodh ann roimhe sin. I rith an ceathrú deireanach den ochtú haois déag, rinneadh cuid mhór obair thógála i mBéal Átha na Sluaighe agus sa cheantar máguaird ar fhoirgnimh phoiblí agus ar bhóithre. Is féidir cuid mhór den dul chun cinn sin a leagan ar William Power Keating Trench (1741-1805) agus an cumas a bhí ann breathnú roimhe. Rinneadh duine de na huaisle de sa bhliain 1797 faoin teideal Barún Chill Chonaill agus rinneadh an chéad Iarla Chlann Chárthaigh de sa bhliain 1803. Maireann seanchas áirithe i gcónaí gurbh é Lána an Tae an chéad sráid a bhí i mBéal Átha na Sluaighe. Bheadh le sonrú ar Mhapa Taylor & Skinner ón mbliain 1777 go raibh Lána an Tae ó thuaidh de réimse eile a bhféadfadh gurb é Cearnóg an Mhargaidh (Naomh Mícheál) atá ann sula raibh sí cóirithe ar an gcaoi a bhfuil anois. Is léir freisin go raibh an Phríomhshráid á tógáil ag an am. Tá léas, a bhfuil an dáta 1777 leis freisin, ar a dtugtar ‘Back-street’¹⁷ ar Lána an Tae agus bheadh le tuiscint uaidh sin gur síleadh faoin tráth sin gur sráidín bheag a bhí inti i gcomparáid leis an mbealach mór. Tá eolas ar léas amháin ón mbliain 1767 a bhaineann leis an bpríomhshráid ach tá cáipéisíochta den chineál sin gann agus d’fhéadfadh gur toradh sin ar Theach Ghearrbhaile a dhul trí thine sa bhliain 1818 agus a raibh ann a dhó. Níl Sráid Dhún Leo ná Sráid an Chumainn le déanamh amach ar mhapa Taylor & Skinner ach síltear gurb í an tsráid a bhfuil an Phríomhshráid anois uirthi atá le feiceáil mar líne dhíreach go Teach Ghearrbhaile agus aon bhóthar amháin ag imeacht den cheann sin i dtreo na Gaillimhe. Tá deimhniú ar easpa foirgníochta leis na bealaí sin i scríbhneoireacht an té a scríobh beathaisnéis an Ardeaspag Power le Poer Trench. Luann seisean go raibh an tsráid ar a dtabharfaí Sráid an Chumainn níos faide anonn “*chiefly occupied by the poor ... in none but the meanest cabins*” thart ar 1790/1791. Luann sé freisin faoin tréimhse céanna “*Brakernagh was only building*”,¹⁸ Cheapfaí, dá réir sin, gur luaithe a bhí tógáil déanta ar Lána an Tae ná Sráid Dhún Leo, Sráid an Chumainn agus Breacarnach freisin. Cé nach bhfeictear ó mhapa Taylor & Skinner Sráid Dhún Leo ná Sráid an Chumainn a bheith leagtha amach fiú faoin mbliain 1777, tá léas ón mbliain 1791¹⁹ ar fáil maidir le

foirgneamh ar choirnéal na sráideanna sin (mar a mbíodh bÁCús O'Rourke tráth) agus tá an dáta '1783' ar an gcloch lárnach san áirse mar a mbíodh siopa poitigéara Duane ar bharr na Príomhshráide. Chaithfeadh sé mar sin gur leagadh amach dhá bhóthar eile ag imeacht den Phríomhshráid idir 1783 agus 1791. Ní raibh William Power Keating Trench gan aird ar eaglaisí eile seachas an eaglais bhunaithe sa bhaile mór agus cheadaigh sé do na Meitidistigh sa bhliain 1792 séipéal a thógáil ar an mbealach isteach ar Lána an Tae agus do na Caitlicigh an séipéal a chuaigh roimh Shéipéal Naomh Mícheál a thógáil níos faide síos ná sin sa bhliain 1793. Thart ar an am céanna a cuireadh suas Séipéal Naomh Eoin Eaglais na hÉireann i gCnoc an Dúin a tosaíodh ar a úsáid in áit an tseanséipéil sa Chríoch cé gur ansin a chuirte muintir Chlann Cárthaigh anuas go dtí 1870 nó mar sin. Tá an leagan amach atá ar an mbaile mór sa lá atá inniu ann, a bheag nó a mhór, le feiceáil ar mhapa Larkin ón mbliain 1819. Níor tháinig d'athrú mór ó taobh topagrafaíochta ar an bPríomhshráid sa dara leath den naoú haois déag ach gur leagadh Craig's Hotel sa bhliain 1862 agus gur cuireadh Áras Chumann na Máisiún ina áit. Cé go raibh forás agus dul chun cinn in Power Keating Trench, bhí an fhuarchúis a cheaptar níos minice lena sheanathair, David Power as an gCaithrín, Baile Locha Riach, de mhianach ann freisin. Nuair a tharla, sa bhliain 1784, sceanaireacht a dhéanamh ar Dominic Bellew i Sráid na hAbhann le trí scór gine a bhaint as a sparán agus a chorp a chaitheamh sa tSuca, níor lig lucht dlí agus cirt le faillí é. Tar éis fógraí a chur suas ag gealladh airgid dá ngabhfaí na daoine a rinne é, agus iad a chur ar a dtriail ina dhiaidh sin, cuireadh cúigear chun báis agus fágadh na conablaigh le feiceáil ar chroch ar imeall an bhaile go ceann míonna maithe ina dhiaidh sin mar fhainic ar aon duine a chuimhneodh mísc a dhéanamh.²⁰

Is fada Faiche an Aonaigh á ceapadh leis an áit a mbíonn an tAonach i mí Dheireadh Fómhair ach ní ansin a bhíodh an t-aonach ar siúl roimh an mbliain 1844. Bliain roimhe sin, scríobhadh ar pháipéar nuachta:

*We are happy to ensure [sic] the farmers of this province that the necessary arrangements are being made for securing a suitable green for the accommodation of the increasing supply of stock being brought to the fair of this town.*²¹

Roimh an tráth sin, bhíodh an t-aonach ar siúl in aice leis an gcanáil agus ar thalamh féaraigh a dtugtaí Burke's Field air i rith na 1980idí.²² Críochnaíodh an obair ar bhóthar faoisimh idir Sráid na hAbhann agus Bóthar an Chalaigh sa bhliain 1985 (le bóthar gabhlóige go dtí Cearnóg an Mhargaidh). Is beag tagairt atá fanta do sheanionad seo an Aonaigh cé go ndeirtear i dtuairisc ar pháipéar nuachta go dtiocfadh an chanáil a bhí beartaithe do Bhéal Átha na Sluaighe chomh fada le “*a spacious Harbour, about 200 yards south of the fair green in Ballinasloe*”.²³ D'fhéadfadh sé gur mar gheall air sin a cheaptar gur bh é Lána an Tae, Sráid

na hIubhaile anois, an tsráid is sine i mBéal Átha na Sluaighe, mar gheall ar a chóngráí a bhí d’Fhaiche an Aonaigh ag an am. Is díol suntais an áit a mbíodh an t-aonach ar dtús agus gur athraíodh go dtí áit nua mar léiríonn sin an tábhacht a bhí leis an Aonach do chúrsaí eacnamaíochta ar an mbaile chomh maith le bheith ina chomhartha ar an saibhreas agus an rachmas a bhí á ghnóthú ag muintir Trench. Bhíodh muintir Trench leis na blianta roimhe seo ag ligean aonach na gcaorach i mí Iúil a rith ar an diméin sin acu féin ach is ar éigean a chiallaíonn sin gur istigh ar an talamh cóirithe in aice le Teach Ghearrbhaile féin a bhíodh sé. Bheadh aonach na gcaorach ar an réimse atá faoi Fhaiche an Aonaigh sa lá atá inniu ann chomh maith leis an réimse atá faoi thithe den chuid is mó in Ard Mhuire agus i mBreacarnach. Bhí obair mhór curadóireachta déanta ar an gcuid de Bhreacarnach ina bhfuil Ospidéal Portiuncula agus Ard Mhuire anois faoin mbliain 1786.²⁴ I nGarraí sin an Bhúrcaigh dá bhrí sin a bhí aonach na mbeithíoch agus aonach na gcaorach ar an diméin féin. Beart praiticiúil a bhí ann ag an tríú Iarla, William Thomas le Poer Trench (1803-1872), an fhaiche a athrú go dtí an áit ina bhfuil faoi láthair ó bhí fonn airsean taispeántas an Royal Agricultural Improvement Society a mhealladh chun na háite sa bhliain 1845 agus is ar an údar sin a thóg sé an Royal Agricultural Hall, Halla an Bhaile sa lá atá inniu ann, an bhliain chéanna sin.²⁵ Bhí siombalachas láidir ag baint leis chomh maith gur thart ar Chnoc an Dúin, mar is tréine a tháinig an eaglais bhunaithe ar an bhfód, a tharla an *tableau vivant* a bhain gach uile bhliain le hAonach mhí Dheireadh Fómhair. D’fhéadfadh duine a áitiú gur le beartaíocht an tríú Iarla is fearr ar fad a tugadh an bunphlean a bhí leagtha amach ag William Power Keating Trench chun cinn.

Lucht an Airm

Tá cruthúnas tréan ar Bhéal Átha na Sluaighe a bheith socair suaimhneach den chuid is mó i rith an naoú céad déag le sonrú ar an stair a ghabhann le beairic an airm san áit ar a dtugtaí Waterloo-place beagnach díreach ar aghaidh Halla an Bhaile ar an tsráid a dtugtar Sráid an Chumainn uirthi inniu. ‘Soldier’s Row’ a thugtar ar an tsráid sin ar mhapa 6° na Suirbhéireachta Ordanáis 1842. Bhí Waterloo-place curtha suas agus oscailte faoi mhí na Samhna 1788 agus léirítear foirgnimh éagsúla ar mhapa na bliana 1842 iad leagtha amach i gcruth pionsúir a raibh achar tuairim is dhá cheathrú agus sé phéirse dhéag is fiche fúthu.²⁶ Tá an bhunscoil a ghabhadh le Seanchlochar Shiúracha na Trócaire ar an láthair ina mbíodh an bealach isteach ag an mbeairic agus bhí na foirgnimh sin leagtha faoin mbliain 1873 ar a dheireanaí, an t-am ar tógadh an scoil sin. Níor tháinig cur síos ar bith ar fhoirgnimh na beairice slán cé gur féidir talamh slán a dhéanamh de gur déanamh praiticiúil a bhí orthu den chuid is mó agus aon ornáidíocht ó thaobh ailtireachta a bhí i gceist ar chor ar bith gur le háras na n-oifigeach a bhain

sin. Nuair a rinne comhfhreagraí *The Parliamentary Gazeteer* sa bhliain 1844-1845 athbhreithniú ar na háiseanna a bhí ar fáil i mBéal Átha na Sluaigne, ba é cur síos a thug sé ar an mbeairic “*a small and unattractive mass of masonry*”. Ó tharla go mbeadh a bheith istigh á chosc ar an gcuid is mó de na saoránaigh, taobh amuigh de chorrduine den lucht tráchtála, ní haon iontas nár tháinig seanchas ar bith faoin ngarastún anuas ó bhéal go béal. Shíltí gur tháinig an t-ainm Waterloo-place ón líon mór seansaighdiúirí ó chogadh Napoleon a raibh cónaí orthu san áit ach táthar a cheapadh anois, mar gheall ar shaothar taighde le gairid, go bhféadfadh gur athainmníodh an bheairic in onóir do bhua Wellington i gcath Waterloo nuair a rinneadh obair athchóiriúcháin sa bhliain 1820.²⁷ Ar dhuine den bheagán a thug cuairt ar an áit a raibh baint aige go díreach le Wellington, bhí an Major-General Eberhardt Otto George von Bock a bhí i gceannas ar feadh tamaill ar mharcshlua an Iron Duke.²⁸ Bhí an garastún tréigthe a bheag nó a mhór faoin mbliain 1813 ach fógraíodh i mí na Samhna 1820

*The barracks, stabling and c. (sic.) at Ballinasloe, having undergone a complete repair ... is to be established as the headquarters of a regiment. The King's Dragoon Guards are to be removed there from Gort next week.*²⁹

Ag scríobh faoi Bhéal Átha na Sluaigne sa bhliain 1864, rinne Hely Dutton trácht ar “*two extensive barracks for infantry, and one for cavalry ... for some time unoccupied until in 1820 they were filled with troops called in to quell the ribbonmen*”. Is é an aighneasáiocht a bhí ar siúl an t-am sin ba chúis le Captaein na Ribíneach, Matt Mannion a chur ar a thriail agus a chur chun báis ina dhiaidh sin i nGarrán na Beithe ar bhóthar Bhaile Átha Luain i mí Márta 1820.³⁰ Loisceadh Teach Ghearrbhaile sa bhliain 1818 agus cé nach luaitear fáth leis in aon cheann de na tuairiscí atá ar fáil, d’fhéadfadh gur dream a bhí ag aighneas faoi chúrsaí talún ba chúis leis. Faoi mhí na Nollag 1820, bhí ardú tagtha ar líon na bhfeair sa bheairic go dtí níos mó ná 1,600, an 1st Light Dragoon Guards agus an 49th Regiment of Foot.³¹ Ní heol mórán faoin mbeairic ach is cinnte nach bhféadfaí oiread sin a choinneáil inti agus chaithfeadh sé go raibh cuid mhór ar coinmheadh mar a bhfuil Faiche an Aonaigh anois. Sa bhliain 1931, nuair a bhí an tAthair Eric Mac Fhinn ag cur sheanbhean de chuid na háite faoi agallamh, d’fhiafraigh sise an arbh fhíor “*the Battle of Waterloo was fought over there near the Convent?*”³² Cé gur thosaigh grúpa daltaí scoile a bhí ag éisteacht ag sciotaíl fúithi, ní ceart neamhaird ar fad a dhéanamh den chaint ó d’fhéadfadh gur cuimhne dhoiléir a bhí ann ar an arm i mbun gníomhaíochta ar an bhFaiche, más billéadacht ar mhórsála nó druileáil taobh amuigh de shéasúr na nAontaí. Luaitear an bheairic in *United Service Magazine* na bliana 1831 ar liosta na mBeairicí a raibh Áitritheoireacht Shealadach á dhéanamh orthu agus cheapfaí dá réir nach raibh ann ach ionad cónaí ar an mbealach idir dhá áit nó ionad lonnaíochta ag reisimintí de réir mar a d’oifeadh. Bheadh le tuiscint ó thuiriscí ar na páipéir go bhféadfadh fírinne

a bheith leis an teoiric ós rímhinic trácht ar reisimintí agus ar dhíormaí den mharcshlua a bheith ag teacht nó ag imeacht. Cé gur mhó an seans gur leis na capaill a thabhairt amach a rachadh husáir ag marcaíocht timpeall Bhéal Átha na Sluaighe ná le dul ar thóir lucht oilghníomhartha, is cinnte go raibh siad ullamh don chomhrac. Nuair a d’fhan Jozef Borulawski oíche i mBéal Átha na Sluaighe i mí Iúil 1796, fuair sé amach chomh hullamh agus a bhí na saighdiúirí san áit.³³ Bhí leathghreann aige sa chuntas a thug sé ar an eachtra ach is dócha gur airigh sé go raibh sé faoi bhagairt ag an am. Polannach ó dhúchas a bhí in Borulawski a bhain leis na huaisle ó uchtaíodh é agus ní raibh dada le 39 orlach airde ann. Domhnach amháin, tháinig sé isteach le dream a bhí ag éisteacht le seanmóirí Meitidisteach díreach agus iad ag dul ag tosú ar iomann. Chuir an chuma a bhí ar Borulawski oiread iontais ar an ngrúpa seo gur fhág siad an seanmóirí agus gur tharraing oiread rírá agus go dtáinig daoine as gach taobh le teann fiosrachta go bhfeicfidís céard a bhí ag tarlú. Bhí oiread de rúille búille ar siúl agus gur tháinig an t-arm amach: “*the garrison flew to arms, thinking that the enemy was approaching ... In consequence of which, the Colonel ordered all the streets to be well ordered by the troops*”.³⁴ Bhí impithe ag an seanmóirí bocht roimhe sin ar a chuid “*Dear brethren*” gan aird a thabhairt ar “*the little red devil*” (bhí cóta dearg ar Borulawski) agus thosaigh sé ar iomann a chanadh ar aon bhuille le Máirseáil Handel. Shíl Captaen na nDragún gur bailéad a bhí á rá aige agus dúirt leis a chlab a dhúnadh. Bhí sé d’ádh ar Borulawski gur chas sé roimhe sin le roinnt de na hoifigigh airm agus gur tharraing siad go maith le chéile agus de réir mar a chuireann seisean síos ar an eachtra, tháinig an Captaen céanna a d’ionsaigh an seanmóirí “*with his dragoons and escorted me home*”, rud a d’fhág strainc mhaith cantail ar éadan an tseanmóirí.

Ní fhéadfadh go raibh mórán de lucht achrainn ceandána i mBéal Átha na Sluaighe nuair is é tuairisc a thugann McCulloch sa bhliain 1841 nach raibh ann ach “*a small bridewell, so defective in its interior arrangements, that the male and female convicts are confined in the same sleeping room*”.³⁵ Thuigfí ó thuairiscí ar na páipéir ag an am gur daoine iad seo den chuid is mó a chónaigh i slumaí cúlsráide agus gur mar gheall ar bhriseadh síochána ar bhealaí éadroma a ghabhtaí iad go hiondúil, meisceoireacht phoiblí nó troid le daoine sa chomharsanacht. Ní bhíodh d’airm i gceist le troid den chineál sin ach buidéal nach n-aimsíodh an marc nó deis éigin a bhí in aice láimhe sa teach agus is féidir a áitiú dá réir sin nach raibh sa bheairic, ó cuireadh an lucht Ribín faoi smacht, ach aire ar eagla ábhar bagartha nach raibh ann dáiríre. Aon eachtra amháin a bhfuil eolas uirthi a bhféadfaí a rá go raibh achrann tromchúiseach i gceist léi, i mí an Mhárta 1847 a thit sin amach agus tá cuntas gairid ag an Oifigeach Cigireachta, an Maor Ainslie uirthi. Mhárseáil dream fear, a bhí ag agóidíocht in aghaidh an Choiste Fóirithinte sa cheantar, trí na sráideanna agus builín i mbarr polla acu, rud a tharraing cuid mhór gleo agus torainn. Is dócha gur tharla mísc agus mínós

ruifineachta den chineál a spreagann ócáid den sórt sin ó luaitear sa tuairisc: “no further outrage has been attempted”; ar chuma ar bith, ba ghearr go raibh na saighdiúirí ar an láthair leis na gunnaí faoi réir acu agus tugadh an ceannaire go dtí príosún an bhaile.³⁶ Ainneoin nach mór an líon saighdiúirí a bhí san áit i lár na 1840idí, is beag duine a thioctadh i gcontúirt go mباسcfadh dream oilte den mharcshlua éadrom é. Fiú amháin an tráth a mbíodh an baile plódaithe le sluaite móra agus gan teorainn ar bith lena bhféadfadh náisiúnaithe a tharraingt, is beag a tharlaíodh agus luaitear i dtuairisc amháin ar Aonach na bliana 1843: “There was a company of the 61st, and a strong police force in attendance. We are at a loss to conjecture what brought them here – for so little necessity did Mr Kearns RM, apprehend for their presence, that, we understand, he did not send a requisition for them”.³⁷ Is cosúil gur fada a bhí Waterloo-place fágtha ina ndiaidh ag lucht an airm faoin mbliain 1866 nuair a bhí sé in úsáid ag Junius Horne, fear gnó de chuid na háite, mar ionad lóistín i rith Sheachtain an Aonaigh. Níor aimsíodh tuairisc chruinn riamh ar an dáta ar éiríodh as a úsáid mar bhunáit airm cé go luaitear i bhfoinse áitiúil amháin gur thart ar an mbliain 1870 é.³⁸ Is dócha gur bánaíodh an bheairic tamall beag roimhe sin dáiríre ós lú na tagairtí atá ar na páipéir nuachta ón mbliain 1849 amach nuair a luaitear: “A company of the 59th Regiment arrived at Ballinasloe this day, from Birr, to relieve one of the 31st, which marched to Athlone”.³⁹ Is dócha gur bh é Cogadh Chrimé an buille a chuir deireadh leis an áit ós dócha gur shíl Arm na Breataine nach raibh tábhacht le ‘urphost’, mar a cheapfaí a bheith i mbeairic Bhéal Átha na Sluaighe, tar éis níos mó ná 21,000 fear a chailleadh i gcoimhlint den sórt sin. Sa tagairt is deireanaí a bhfuil eolas air don áit sna páipéir ‘horse repository’⁴⁰ a thugtar de thuairisc air, rud a thabharfadh le tuiscint gur stáblaí le linn Aonach mhí Dheireadh Fómhair a bhí ann sa deireadh. Meastar gur go Baile Átha Luain a aistríodh na saighdiúirí agus bheadh le tuiscint ón stair ghairid ar bheagán eachtraí a bhain leis an mbeairic nach raibh gá le fórsa láidir armtha i mBéal Átha na Sluaighe. Bheadh muintir an bhaile ag siúl na sráideanna céanna agus ag ceannach sna siopaí céanna leis na saighdiúirí gan aon aird a thabhairt orthu, den chuid is mó, seachas mar a thabharfadh ar dhaoine d’aon ghairm eile. Bhí Béal Átha na Sluaighe sách suaimhneach gur tháinig roinnt den dream míleata ina gcónaí ann. Cé gur choinnigh siad na teidil a bhain lena ngrád san arm, is i mbun cúraimí a bhain le stádas sibhialta a chuaigh siad. Bhí an Maor Henry Gascoyne ina bhainisteoir ar an eastát ag iarlaí Chlann Cárthaigh (ní dócha gur bhac ar bith air go raibh sé pósta ag iníon leis an Ardeaspag Power le Poer Trench), bhí an Maor Alexander Freer ina phríomhghníomhaire ag an Canal Company agus an Captaen James Bell ar an gcéad Bhainisteoir ag Banc na hÉireann. Níl fianaise ar bith, chomh fada agus is eol don údar seo, gur chuir aon duine isteach ar na fir sin riamh mar gheall ar an saol a bhí caite acu san arm roimh ré.

Seicteachas

Ba é gníomh an duine aonair seachas aon pholasaí ginearálta ba chúis le haon bhearta seicteachais i mBéal Átha na Sluaighe i rith an naoú céad déag. An bhíoblóireacht a bhí ar siúl ag an Ard-deagánach Charles le Poer Trench (1772-1839) a tharraing an chuid is mó den trioblóid agus ba dhuine ann féin eisean, an cúigiú mac é ag an gcéad Iarla. Bhí sé ina Chaptaen agus ina Aidiúnach ar an Galway Militia idir 1797 agus 1799, agus oiread de cháil smachta air lena linn sin gur baisteadh ‘*Skin ‘im alive’*’ de leasainm air.⁴¹ Ainneoin gur dhiúltaigh a dheartháir féin a ligean in Ord Beannaithe arna rá nach raibh sé oiriúnach don chúram, oirníodh é agus chuaigh sé chun cinn go ndearnadh Ard-deagánach de. Ní róscrupallach a bhí sé ar aon chuma agus an tráth a raibh Matt Mannion nóiméad óna chrochadh sa bhliain 1820, tháinig Trench ag marcaíocht capaill trí na mílte a bhí sa slua ag agairt ar dhaoine muinteartha an Mhainnínigh a mbeannacht a chur leis. Bhí sé cairdiúil ar dtús le hEasbag Caitliceach Chluain Fearta an Dr Tomás Ó Coistealbha agus leis an Ard-deagánach Garrett Lorcan, Sagart Paróiste Bhéal Átha na Sluaighe ach faoin mbliain 1818 bhí Trench ag achrann go poiblí le Lorcan faoi scoileanna an eastáit agus na hiarrachtaí teagasc Críostaí Protastúnach a úsáid i mbun leanaí Caitliceacha a theagasc. Lean an t-aighneas gangaideach sin ar feadh tréimhse fada agus tháinig imeachtaí cúirte dá bharr sa deireadh nár tharraing aon dea-cháil ar an Ard-deagánach Trench ná ar an saol a bhí á chaitheamh aige go príobháideach. Déarfadh Dónall Ó Conaill tráth ab fhaide anonn faoi go raibh ‘*thirteen mistresses ... and ... twelve illegitimate children ...*’ aige agus go ndearna sé iarracht sin ar fad a cheilt trí dhaoine a oirniú go luath ar an gcoinníoll go bpósfáidís duine dá shliocht.⁴² Tar éis bhás an Ard-deagánach Lorcan sa bhliain 1825, lean an té a tháinig ina ionad, Laurence Dillon, ag cur in aghaidh aon iarrachtaí iompúcháin. Nuair a thug an Diolúnach cuairt ar dhuine sa pharóiste a bhí ag saothrú an bháis sa bhliain 1834, thug sé faoi deara bíobla Gaeilge ar an dríosúr. Deirtear gur rug sé ar an mbíobla agus ar an tlu agus gur lig an bíobla sa tine. D’iompáigh sé ar a sháil ansin agus d’fhág an teach gan oiread is focal le mac an fhir ag olagón: “*Oh daddy, daddy, Fr Dillon has threw my bible into the fire, come and take it out if you can!*”⁴³ Cibé faoi na nithe suaracha, tá an séadchomhartha a cuireadh suas sa bhliain 1840 mar leacht cuimhneacháin in onóir an Ard-deagánaigh Trench ar cheann de na saothair ailtireachta is breátha i mBéal Átha na Sluaighe go dtí an lá atá inniu ann. Lean an t-easchairdeas idir an Eaglais Chaitliceach go háitiúil agus muintir Chlann Cárthaigh anuas go dtí na 1860idí nuair a d’fhéach an tríú hIarla le cosc a chur ar Shiúracha na Trócaire a thabhairt isteach i dTeach na mBocht i mBéal Átha na Sluaighe.⁴⁴ Is spéisiúil ó taobh iomrall ailtireachta/cultúir go bhfuil seanchlochar na Trócaire suite díreach ar aghaidh leacht cuimhneacháin Trench, faoi mar a bheadh Trench ag tabhairt drochshúil ar an áit. An tráth a raibh an Clochar á thógáil, bhí an caidreamh idir an tríú hIarla agus príomhphearsaí an Chaitliceachais ag an am beagnach ina spréachadh agus ina réabadh. Is den

íoróin dá bhrí sin gur cuireadh stáisiún dóiteáin idir an dá fhoirgneamh sa bhliain 1958. Tá an leacht cuimhneacháin a cuireadh suas don Ard-deagánach Trench ag breathnú anuas ar Fhaiche an Aonaigh as Cnoc Dhún Leo. Cé gur breá an séadchomhartha atá ann, is léiriú é ar an athcheapadh a thugtar ar an stair go gcreideann cuid mhór de mhuintir an cheantair gur chuir an tríú hIarla suas é mar leac ag an áit ina gcuireadh sé a chuid cúnna. Breithníodh go raibh an cúigiú hIarla Clann Cárthaigh ina fhéimheach i Sasana sa bhliain 1907 agus in Éirinn sa bhliain 1909. Ainneoin roinnt cainte i mí na Bealtaine 1922 go bhféadfadh go dtiocfadh sé ar ais go gairid go teach na muintire,⁴⁵ bhí troscán Theach Ghearrbhaile ar ceant faoi mhí na Samhna an bhliain chéanna sin⁴⁶ agus scoil chónaithe ar bun ann, mar chuid de choláiste an deoise, an bhliain dár gcionn. Ainneoin a raibh d'aighneas ar bun ón mbliain 1818 go dtí na 1830idí agus ar mhair de sin ó am go chéile go dtí na 1870idí, bhí tionchar láidir ag muintir Chlann Cárthaigh ar gach réimse beartaíochta sa cheantar agus tionchar chun tairbhe den chuid is mó. Faoin mbliain 1931 nuair a bhí an tAthair Eric Mac Fhinn ag bailiú béaloidis faoi dheoise Chluain Fearta, ba de chineál an tseanchais seachas na staire aon tuairisc a mhair faoi achrann seicteachais i rith na dtréimhsí sin. Sampla maith é cás an Athair Patrick Costello (1842-1901) a bhí ina Riarthóir ar pharóiste Bhéal Átha na Sluaighe 1882-1889. De réir an tseanchais, tháinig idir an Coistealach agus reachtaire Eaglais na hÉireann an tOirmhinneach Uasal John Cotton-Walker, gur sháigh Cotton-Walker amach an teanga leis agus gur fágadh sa chaoi é nár fhéad sé an teanga a tharraingt isteach an chuid eile dá shaol. Bhí scéal eile faoin gCoistealach nuair a cuireadh spíce nua ar Shéipéal Naomh Mícheál sa bhliain 1887 agus rinne baintreach dhuair Chlann Cárthaigh casaoid faoin torann ón glog nua. De réir an tseanchais, chuir an Coistealach mallacht uirthi agus bhí sí bodhar ón lá tar éis di an gearán a dhéanamh.⁴⁷ Is dócha gur nós a bhí ag Cotton Walker ba bhun leis an gcéad scéal agus níor mhór an-éisteacht go deo ag bheith ag baintreach dhuair Chlann Cárthaigh má bhí an gleo ó chlog Shéipéal Naomh Mícheál ag cur as di ó bhí sise ina cónaí i dTeach Chaithrín i mBaile Locha Riach sa bhliain 1872.⁴⁸ Is é is suntasaí i ndeireadh báire nach é amháin go raibh aon eolas mion faoi aighneas idir mhuintir Chlann Cárthaigh agus na tionóntaí ina ábhar doiléir taobh istigh de leathchéad bliain ach go rabhthas taobh le háiféis. Bíonn de chontúirt i gcónaí go leagfaí an iomarca suntais ar scéalta seanchais agus is cinnte gur suntasach gurbh é an t-am ar thosaigh scéalta ag dul thart go raibh taibhsí i dTeach agus i bPáirc Ghearrbhaile an tráth céanna ar ghabh Arm na Breataine an áit sa bhliain 1920. Tá na scéalta sin go fada fairsing agus tá ceann amháin faoi oifigeach a chuaigh le buile ag iarraidh scaoileadh le taibhse a bhí ag imeacht trí bhallaí an Tí agus ceann faoi dhrong de na Dúchrónaigh a scaoil arís agus arís eile le taibhse an Ard-deagánach Trench ar an Broad Walk.⁴⁹ Dá mhéid spraoi a bhaintear as scéalta den chineál sin, bhí aighneas i mBéal Átha na Sluaighe i rith an tréimhse 1920-1922 nach bhfacthas ó ré na Ribíneach. Rinneadh ionsaithe ar shaoránaigh Phrotastúnacha, an ceann ab iomráití seans ar an Uasal Orr agus a chlann i mí

Meitheamh 1922. Preispitéireach 64 bliain d'aois a bhí san Uasal Orr a bhí umhal don dlí agus a tháinig go Béal Átha na Sluaighe as Contae Mhuineacháin sa bhliain 1883 ina shiúinéir tí ag muintir Chlann Cárthaigh. Réab fir armtha a theach i mBreacarnach gur scanraigh a chlann, gur thug bualadh fíochmhar dhó agus gur bhris gach fuinneog agus gach cuid de throsacán an tí.⁵⁰ Nuair a d'athraigh sé as an áit sa deireadh, cuireadh an teach trí thine nuair a chuir sé ar díol é.⁵¹ Loisceadh ar an gcaoi chéanna tigh John Wood, fear gnó a bhí ina chónaí i gCliathach Mhór⁵² ainneoin líon mór fostaithe Caitliceacha aige a raibh sé ag caitheamh go cóir leo. Preispitéireach a bhí in Wood chomh maith. Cé go raibh roinnt pearsaí mór le rá sa cheantar nár labhair in aghaidh bearta den chineál seo, chuir eachtraí dá leithéid uafás ar mhuintir na háite agus b'fhéidir gur macalla a bhí sna scéalta taibhsí maidir le Gearrbhaile ar smaointe na ndaoine faoin mhíshástacht thaisí na seantiarnaí ina leith.

Cuimhneachán ar Náisiúnaithe

Fiú amháin sa bhliain 1946 nuair a bhí muintir Chlann Cárthaigh imithe le fada agus muintir Chonradh na Gaeilge sa cheantar ag tabhairt faoi thrí cinn déag de shráideanna Bhéal Átha na Sluaighe a athainmniú in ómós do náisiúnaithe, roghnaigh siad na gnáthainmneacha seachas ainmneacha dhaoine a raibh ceangal acu le 1916. Áirítear orthu sin Liam Mac Cnáimhín, Pádraig Sáirséal, Roibeárd Emmet agus Micheál Dáibhéid. Ba é Éamonn Ceannt an t-aon duine de cheannairí an Éirí Amach ar luadh a ainm ach ní raibh sin ar na hainmneacha a roghnaíodh sa deireadh agus níor tharla go dtí 1966 gur tugadh ar an stáisiún traenach agus bus i nGaillimh é. Is beag a chuaigh na hainmneacha a roghnaíodh i gcion ar mhuintir na háite agus anuas go dtí an lá atá inniu ann is Reeves-lane, an seanainm, a deir na daoine is sine seachas Davitt-place, ainneoin go raibh an Reeves-lane céanna⁵³ bánaithe ar fad faoin mbliain 1950 nuair a d'athraigh na daoine deireanacha isteach i dtithe nua.⁵⁴ Nuair a d'fhiosraigh an scríbhneoir seo le deichniúr samplach de mhuintir na háite cá raibh 'Sráid Uí Mhaine', ceann eile de na hainmneacha a roghnaíodh sa bhliain 1946, ní raibh ach aon duine amháin acu a thuig go raibh a leithéid d'áit ann. Is é an t-aon náisiúnach áitiúil ar ceanglaíodh a ainm le bóthar cathartha Matt Harris a fuair bás sa bhliain 1890. Téann Bóthar Harris as íochtar an Bhreacarnaigh, thar Fhaiche an Aonaigh go Bóthar Sháirséil. 'The Burma Road' a thugann an chuid is mó de mhuintir Bhéal Átha na Sluaighe air, ainm a tugadh le teann áiféise air an tráth a raibh sé á dhéanamh. Nuair a tharla comóradh ar leathchéad bliain an Éirí Amach i mBéal Átha na Sluaighe sa bhliain 1966, cuireadh tús leis na himeachtaí Dé hAoine an 22 Aibreán le leanaí na háite ag Aifreann i Séipéal Naomh Mícheál sula ndearnadh mórshiúl go dtí na scoileanna mar ar nocht dalta an Forógra agus mar ar tugadh léacht. Eagraíodh

ceolchoirm cuimhneacháin i Halla an Bhaile Dé Domhnaigh chomh maith le hAifreann eile sular ndearna Paddy Carroll an Forógra a léamh arís, d'ardán ag an gceann thuas de Chearnóg Naomh Mícheál an uair seo.⁵⁵ Leis an sean-IRA i rith Chogadh na Saoirse a bhain an chuid is mó de na seansaighdiúirí a bhí i láthair ag an searmanas agus, ainneoin taighde dhúthrachtach, níor thángthas ar ainm aon duine a bhí i láthair a chonaic aon chuid den Éirí Amach ná a bhí páirteach san ullmhúchán taobh amuigh den Mhoinsíneoir Tomás Ó Fathaigh as Coláiste na hOllscoile, Gaillimh.

D'fhéadfadh duine a áitiú gurb é tionchar mhuintir Chlann Cárthaigh agus an rath eacnamaíochta a tháinig de thoradh ar an Aonach a d'fhág go raibh Béal Átha na Sluaighe ina bhaile dílsitheoireachta den chuid is mó agus tá fianaise ar fáil ar an dílseacht sin agus ar dhearcadh caomhach ó dheireadh an naoú haois déag isteach go maith i dtús an fhichiú haois. I mbliain iubhaile na Banríona Victoria 1887, athainmníodh Lána an tSéipéil gur tugadh Victoria Street air. Nuair a fuair an Rí Edward VII bás i mí Bealtaine 1910, chuir Comhairle Cheantair Tuaithe Bhéal Átha na Sluaighe Uimh. I comhbhrón in iúl don Bhanríon Alexandra agus don teaghlach ríoga.⁵⁶ Nuair a cuireadh leacht cuimhneacháin suas in ómós don Dr William Rutherford in 1913, tugadh cuireadh don chúigiú hIarla a theacht ar ais leis an nochtadh a dhéanamh agus tuairiscíodh go raibh sé '*very warmly received*'.⁵⁷ Bhí ar a laghad 106 fear a raibh ceangal acu le Béal Átha na Sluaighe a fuair bás i rith an Chogaidh Mhóir.⁵⁸ Tuairiscítear gur leis na ceantair ba mhó bochtaineachta sa chomharsanacht a bhain cuid mhór de na daoine sin.⁵⁹ Nuair a leagadh Both an British Legion i mí Deireadh Fómhair 1968, a bhíodh suite ar imeall Fhaiche an Aonaigh, ní mar gheall ar chur ina aghaidh a bheith ag lucht an náisiúnachais ach mar gheall go raibh an chuid is mó de sheansaighdiúirí an Chogaidh Mhóir cailte faoin tráth sin agus an foirgneamh féin i ndroch-chaoi. Bhíodh Aifreann á rá gach bliain freisin i Séipéal Naomh Mícheál ar Lá an tSos Cogaidh anuas go dtí na 1970idí. Sa bhliain 1992, thug iarscoláire i gColáiste Ghearrbhaile chun cuimhne go ndearna ollamh le Béarla de chuid an chléir ansin i rith na 1940idí

*deprecated everything that was Irish and especially everything that related to the fight for Irish freedom. If the British had cut the buttons off the pants of Pearse and his comrades instead of making martyrs of them, Ireland would still be part of the United Kingdom.*⁶⁰

Ba cheart a thabhairt chun aire, ar ndóigh, nach eisceacht a bhí i mBéal Átha na Sluaighe i measc bhailte mór Chontae na Gaillimhe ó thaobh easpa suime in Éirí Amach agus nach raibh ann ach an gnáthphátrún taobh amuigh de chás Bhaile Átha an Rí.⁶¹ Is cinnte nach raibh Baile Locha Riach éagsúil le Béal Átha na Sluaighe nuair is é an cur síos a thug iar-óglach amháin de chuid an IRA ar an mbaile sin go raibh sé '*one hundred per cent anti-National*' tráth an Éirí Amach.⁶²

Bhíodh Ulick de Burgh (1802-1874), an chéad Mharcas Chlann Riocaird, an té ag a mbíodh an chuid is mó den talamh thart ar Bhaile Locha Riach, ina thiarna talún neamhchónaitheach, agus is é an seanascal Edmond Silk a thugadh aire do chúrsaí. Bhíodh seisiúin cúirte ar an seanchóras mainéarach ar siúl ag Silk sa cheantar anuas go dtí an bhliain 1838 cé gur mheas tráchttaire amháin imeachtaí den sórt sin a bheith chomh seanda agus go raibh siad áiféiseach.⁶³ Ar aon dul le cas Bhéal Átha na Sluaighe, bhíodh garastún airm i mBaile Locha Riach. Lean an ceann sin i bhfeidhm anuas go dtí an bhliain 1920 agus bhí sé ar bun ón mbliain 1784 ar a dheireanaí nuair a bhí an 14th Light Dragoons lonnaithe ann.⁶⁴ Is díol suime gur beag baint a bhí ag ainmniú ‘Ardán Liam Uí Mhaoilíosa’ sa bhliain 1950 le comóradh ar an Éirí Amach agus go ndúirt an tUasal Conlan CB⁶⁵ a mhol an t-ainm: “*Although Loughrea was never a Nationalist stronghold, Liam Mellows had many associations here and visited it often during the troubled times*”. I ndeireadh báire, ritheadh an rún cúig vóta le trí cinn ionas gur roghnaíodh an t-ainm sin do na tithe nua chun tosaigh ar mholtaí eile ‘Holy Year Row’ nó ‘Maria Assumpta Terrace’.⁶⁶ Níor tugadh ‘Céide Uí Dhomhnalláin’, a ainmníodh in ómós do Bhreandán Ó Domhnalláin a fuair bás san Éirí Amach, ar an tsráid sin go dtí timpeall is 1980.

Conclúid

Mar gheall ar na haontaí gach bliain agus na tograí foirgníochta tairbheacha agus na léasanna flaithiúla a thug iarlaí Chlann Cárthaigh i ndiaidh a chéile a tháinig forás tréan ar Bhéal Átha na Sluaighe agus d’fhéadfadh duine a áitiú gur chuidigh sé freisin le ceantar ina raibh an coimeádachas agus an dílseacht chun tosaigh a thabhairt chun cinn. Cé gur beag struchtúir a bhí ar an mbaile sa bhliain 1709, faoin mbliain 1819 bhí sé leagtha amach a bheag nó a mhór mar atá sa lá atá inniu ann. Nuair a tharlaíodh aighneas seicteachais, díograis an duine aonair ba chúis leis seachas aon fheachtas eagraithe agus tá fianaise ann go dtugadh muintir Trench spreagadh d’iarrachtaí eacnamaíochta thráchtálaithe Caitliceacha na háite seachas bac a chur orthu. Is léiriú an t-athrú ar líon na saighdiúirí sa gharastún i Waterloo-place, go dtí gur laghdaigh sé chomh mór agus gur dúnadh é tar éis 1850, ar an mbaile mór a bheith síochánta go maith i rith an naoú céad déag. Ní léir go raibh tionchar ar bith ag Éirí Amach na Cásca ar an mbaile agus ní dhearnadh comóradh ar bith san áit ar an mbaint a bhí ag Jack O’Reilly ná ag Joseph Gaffney, beirt a rinne fónamh ina múinteoirí i mBéal Átha na Sluaighe, san Éirí Amach. Cuirtear i mbéal Paddy Carroll, an chéad duine a léigh an Forógra ar an mbaile, go ndúirt sé gur baile mór aontachtaithe

cruthanta a bhí i mBéal Átha na Sluaighe ag an am. Ní hí an cheist dáiríre cén fáth nár tharla slógadh agus éirí amach i mBéal Átha na Sluaighe sa bhliain 1916 ach cén fáth, ar an gclaonadh tréan ar thaobh na dílseachta aimsir an Éirí Amach a thabhairt san áireamh, a mbeadh iontas ar aon duine nár tharla.

Fonótaí

1. *Scéala Éireann*, 25 Aibreán 1966.
2. *An Curadh Connachtach*, 24 Lúnasa 1918.
3. P.K. Egan, *The Parish of Ballinasloe* (Kenny Bookshops & Art Galleries, Gaillimh, 1994), l. 291.
4. *Kerryman*, 2 Meán Fómhair 1916.
5. Cartlann Dheoise Chluain Fearta.
6. Barra Ó Maolalaidh, cumarsáid phearsanta
7. P.K. Egan, *Ballinasloe: A historical sketch* (Ballinasloe Tostal Council, 1953), l. 21.
8. T. Molyneux, 'Journey to Connaught', in *The Miscellany of the Irish Archaeological Society*, Iml. 1 (Irish Archaeological Society, Baile Átha Cliath, 1846), l. 166.
9. P.K. Egan, *The Parish of Ballinasloe*, l. 20.
10. *Parliamentary Gazetteer of Ireland* 1846, l. 137.
11. Luaitear 1735 go hiomrallach mar dháta le cuairt Dean Swift ar an bplaic atá ar na bhfoirgneamh.
12. *Dublin Evening Post*, 27 Eanáir 1780.
13. P.K. Egan, *The Parish of Ballinasloe*, l. 135.
14. P.K. Egan, *Ballinasloe: A historical sketch*, l. 21.
15. P.K. Egan, *Ballinasloe: A historical sketch*, l. 23.
16. F. Nichols, *The Irish Compendium, Or Rudiments of Honour* (Pater-noster-Row, Londain, 1735), l. 21.
17. *Freeman's Journal*, 3 Deireadh Fómhair 1874 (Landed Estates Court Ireland, General Notice to Claimants).
18. J. D'Arcy Sarr, *A Memoir of the Honorable and Most Rev Power le Poer Trench, Last Archbishop of Tuam* (Baile Átha Cliath, 1845), l. 9.
19. I seilbh Joe Duane Uasal.
20. A. O'Kelly, *The Recollections of Skeffington Gibbon from 1796 to the present year 1829* (Baile Átha Cliath, 1829), ll. 9-12. (Luaitear 1786 mar dháta leis an dúnmharú san fhoinsé seo cé go dtuairiscítear ar an *Freeman's Journal* ar an 11 Samhain 1784 gur tharla sé ar an 8 Deireadh Fómhair 1784.)
21. *Tuam Herald*, 21 Deireadh Fómhair 1843.
22. T. Mac Lochlainn, *Ballinasloe: Inniu agus Inné* (Béal Átha na Sluaighe, 1971), l. 43.
23. *Freeman's Journal*, 3 Nollaig 1822.
24. W. Wilson, *The Post-Chaise Companion Or Traveller's Directory Through Ireland* (Baile Átha Cliath, 1786), l. 419.
25. D. Kelly, 'Ballinasloe Town Hall – 170 Years Old', *Ballinasloe Life*, Iml. 5, Eagrán 4 (2015), l. 53.
26. *An Curadh Connachtach*, 18 Meán Fómhair 2015.
27. Is é an Dr Oirmh. Kevin Egan an chéad duine a chuir an teoiric seo chun cinn. Bhí seisean ina shéiplíneach sa pharóiste idir 1938-1960 agus chuir sé agallamh ar roinnt de sheandaoine na háite agus stair an bhaile á scriobh aige. Ina ainneoin sin, ní léir ón taighde atá déanta ag an údar seo fianaise ar bith go raibh aon seansaighdiúir a throid i gcath Waterloo a chónaigh ann.
28. N. Ludlow Beamish, *History of the King's German Legion* (Corcaigh, 1837), l. 409.
29. *Freeman's Journal*, 9 Samhain 1820.
30. D. Kelly, *A Moment's Memory: A Personal and Historical Reflection on Creagh, Ballinasloe* (KonnnectMedia, 2014), l. 12.
31. *The Annual Register Or a View of the History, Politics and Literature of the Year 1820* (Londain, 1820).
32. P.E. Mac Fhinn, 'Local History', *An Irish Quarterly Review*, Iml. 20, Uimh. 78 (Meitheamh 1931), l. 265.
33. J. Borowlaski, *Memoirs of Count Borowlaski* (Durham, 1820), ll. 259-61.
34. *Ibid.*
35. J. Ramsay McCulloch, *Descriptive and Statistical Account of the British Empire* (Londain, 1847), l. 266.
36. *Sessional Papers of the House of Lords*, Iml. X (1847), l. 229.
37. *Tuam Herald*, 21 Deireadh Fómhair 1843.
38. Mac Lochlainn, *Ballinasloe*, l. 85.
39. *Connacht Telegraph*, 1 Eanáir 1849.
40. *Tuam Herald*, 27 Meán Fómhair 1873.
41. P.K. Egan, *The Parish of Ballinasloe*, l. 207.
42. D. O'Connell, *A Collection of Speeches Spoken by Daniel O'Connell Esq and Richard Shiel Esq* (Baile Átha Cliath agus Londain, 1828), l. 437.
43. *Leinster Express*, 28 Meitheamh 1834.
44. P.K. Egan, *The Parish of Ballinasloe*, ll. 255-60.
45. *An Curadh Connachtach*, 13 Bealtaine 1922.
46. *Irish Independent*, 11 Samhain 1922.
47. Cartlann Dheoise Chluain Fearta.
48. Richard Somerset le Poer Trench (1834-1891) an 4^ú Iarla Chlann Cárthaigh a thóg Teach Chaithrín nuair a bhí sé ina Víocúnta Dhún Leo

- agus díreach sular phós sé an Bhantiarna Adeliza Hervey. I gCaithrín a rugadh a mhac, William Frederick le Poer Trench, an tIarla Chlann Cárthaigh deireanach a mhair i nGearrbaile, sa bhliain 1868.
49. D. Kelly, *A Moment's Memory*, l.15.
  50. *An Curadh Connachtach*, 30 Meán Fómhair 1922.
  51. *Freeman's Journal*, 10 Márta 1922.
  52. *Irish Independent*, 1 Meitheamh 1922.
  53. Cé gur Reeves Street a thugtar air i bhfoinsí áirithe, roghnaíodh an t-ainm is minice a thabhairt air ar na páipéir nuachta agus i gcáipéisíocht Dhaonáireamh 1901 agus 1911 a úsáid.
  54. Ní raibh lorg ar bith ar thithe i lána Reeves faoin mbliain 1965 nuair a tógadh Oifig an Phoist nua ann.
  55. *An Curadh Connachtach*, 9 Aibreán 1966.
  56. *An Curadh Connachtach*, 21 Bealtaine 1910.
  57. *An Curadh Connachtach*, 23 Lúnasa 1913.
  58. www.ballinasloe.org/articles/article.php?ID=54
  59. P.K. Egan, *The Parish of Ballinasloe*, l. 292.
  60. T. Carroll, *Recollections of 1942-1946, Behind the Boundary Tree* (Kelly's Printing Works, 1992). l. 47.
  61. F. Campbell, 'The Easter Rising in Galway', *History Ireland*, Iml. 14, Uimh. 2, 1916: 90th Anniversary Issue (Márta-Aibreán 2006), l. 23.
  62. C. McNamara, 'The Most "Shoneen" Town in Ireland: Galway in 1916', *History Ireland*, Iml. 19, Uimh. 1 (Ean./Feabh. 2011), l. 34.
  63. *Freeman's Journal*, 12 Meán Fómhair 1838.
  64. S.M. Baule, *Protecting the Empire's Frontier: Officers of the 18th (Royal Irish) Regiment of Foot during its North American Service, 1767-1776* (Ohio University Press, 2014), l. 138.
  65. Coimisinéir Baile.
  66. *An Curadh Connachtach*, 23 Nollaig 1950.

Conamara agus Éirí Amach na Cásca¹

Cormac Ó Comhrai

Ar bhealach amháin is beag baint a bhí ag Conamara leis an méid a thit amach Seachtain na Cásca, 1916. B'amhlaidh an cás ar fud na tíre. Ní chiallaíonn sé sin nach fiú staidéar a dhéanamh ar Chonamara sa tréimhse chéanna. Le tuiscint cheart a fháil ar an áit agus ar pholaitíocht na linne tá sé riachtanach staidéar a dhéanamh orthu siúd nár ghlac páirt san Éirí Amach chomh maith céanna leo siúd a ghlac páirt. Tá tábhacht eile ag baint le Conamara freisin. Bhreathnaigh go leor díobh siúd a bhí páirteach san Éirí Amach ar an gceantar mar thobar Gaelachais agus thug go leor de cheannairí an Éirí Amach cuairt ar an gceantar sna blianta roimh an Éirí Amach. Sa tréimhse sin bhreathnaigh go leor náisiúntóirí orthu féin mar phobal Caitliceach, Gaelach cé gur tugadh aitheantas freisin do ról na bProtastúnach sna cumainn náisiúnacha. Éiríodh amach ag pointí difriúla le céad bliain roimhe sin ach faoi dheireadh an naoú haois déag bhí náisiúntóirí dírithe ar Westminster na Breataine seachas ar an ngunna. Mhothaigh lucht tacaíochta an Pháirtí Rialtas Dúchais, an eagraíocht náisiúnach ba thábhachtaí, go mbeadh ar mhuintir na hÉireann a bheith sásta le parlaimint le cumhachtaí teoranta i mBaile Átha Cliath, go mbeadh ról ag Éireannaigh in Impireacht na Breataine agus go mbeadh an Rí ina cheann stáit.

Cé go raibh feabhas tar éis teacht ar an gcaighdeán maireachtála in iarthar na hÉireann, mar gheall ar pholasaithe rialtais agus ar chúiseanna eile, mothaíodh nach mbeadh rialtas Westminster in ann freastal ar an bpobal chomh maith riamh agus a bheadh pobal na tíre é féin. An bealach ab fhearr a samhlaíodh le caighdeán saoil an ghnáthdhuine a chinntiú faoin tuath ná talamh a roinnt ar na bochtáin agus infheistíocht a dhéanamh ar thionscail eile sna háiteacha ina raibh an talamh go dona. Ar deireadh thiar thall mhothaigh formhór náisiúntóirí go raibh gá fanacht aontaithe agus bhí an ghráin ar dhuine ar bith a scoilt campa na náisiúnach. Mar sin féin bhí náisiúntóirí radacacha nár ghlac le ceannasaíocht an Pháirtí Rialtas Dúchais. Bhí siadsan ag iarraidh i bhfad níos mó saoirse ná mar a bhí ar fáil faoi Rialtas Dúchais agus ina measc bhí poblachtánaigh a bhí ag iarraidh briseadh go hiomlán ón Rí, ón Ríocht Aontaithe agus ón Impireacht.

I gcás Chonamara bhí an radacachas láidir, go coibhneastúil, san áit ina raibh an Ghaeilge láidir ach ag cúlú ar nós cheantar an Mháma agus Mhaigh Cuilinn. Áit eile ina raibh an náisiúnachas radacach láidir ná i gceantracha ina raibh tionchar ag gluaiseacht athbheochana na Gaeilge .i. An Spidéal (áit ina raibh coláiste Gaeilge) agus Ros Muc (áit ina raibh teach saoire ag Pádraig Mac Piarais). Ba bheag meas a bhí ar an náisiúnachas radacach i mbailte cosúil leis an gClochán agus Uachtar

Léaráid 12.1 Pádraig Mac Piarais

Ard, a bhí ag déanamh réasúnta maith dóibh féin agus a raibh baint níos láidre acu le hinstiúidí rialtais. Bhí eagraíochtaí náisiúnacha radacacha lag i gceantracha fíor-Ghaeltachta dheisceart Chonamara freisin. Bhí na ceantracha sin beo bocht. Níorbh ionann laigeacht agus naimhdeas pobail ins an gcás sin, áfach. Chosain sé airgead baint a bheith agat le gluaiseacht na poblachta tríd an tacaíocht a chaithfeá a thabhairt do pháipéirí radacacha, deiseanna fostaíochta a chailleadh agus, níos déanaí, íoc as d'éide agus do threalamh féin in Óglaigh na hÉireann. Laghdaigh sé sin cumas na n-eagraíochtaí radacacha sna ceantracha bochta daoine a earcú.

Daoine aonair a choinnigh an radacachas beo go minic. Scríobh Morgan Davoren faoi Shinn Féineach amháin i Maigh Cuilinn:

I sure gave Pádraig (Ó Droighneáin) credit for making a number of us who were active at that time better Irishmen and more informed young men that you could find in many parishes around Galway.²

An radacach ba thábhachtaí i gConamara ná an Sinn Féineach Pádraic Ó Máille as ceantar an Mháma. Shamhlaigh póilíní an cheantair, an *Royal Irish Constabulary*, go mbuafadh an Máilleach suíochán parlaiminte do Chonamara dá roghnódh sé seasamh in aghaidh an Pháirtí Rialtas Dúchais in 1910. Ní raibh suíochán ar bith ag Sinn Féin ag an bpointe sin agus ní raibh dóthain misnigh ag an gceannasaíocht náisiúnta tabhairt faoin gcoimhlint. Is ar an gcúis sin, de réir cosúlachta, nár chuir an Máilleach a ainm chun cinn.³ Ba iad Bráithreachas na Poblachta/ Na Fíníní (An IRB) an eagraíocht radacach ba thábhachtaí dáiríre cé nach raibh sé sin soiléir ag an am. Séard a bhí san IRB ná eagraíocht mhíleata rúnda a bhí ag iarraidh éirí amach, poblacht a bhunú agus briseadh go hiomlán ó Impireacht na Breataine. Bhí baill den eagraíocht seo i gConamara ach breathnaíonn sé nach raibh siad chomh láidir agus a bhí i gceantracha eile i gcondae na Gaillimhe. Chuaigh Fíníní isteach in eagraíochtaí náisiúnacha eile len iad a stiúru i dtreo éirí amach nó le cabhrú le caighdeán saoil a lucht tacaíochta. Sampla de Bhráthair amháin ná Mícheál Ó Maoláin as Árann. Bhí an Maolánach i slám eagraíochtaí cultúrtha agus polaitiúla difriúla chomh maith le bheith ina cheardchumannach gníomhach.⁴

Ag tús an fhichiú haois bhí Conamara uilig ina Ghaeltacht nó ina bhreac-Ghaeltacht.⁵ Bhreathnaigh strainséirí ar Chonamara mar thír choimhthíoch a

bhí éagsúl mar gheall ar an nGaeilge, ar an mbochtanas agus ar an gcineál saol eacnamaíochta a bhí ann. Chuir an éagsúlacht alltacht agus sceoin ar dhaoine áirithe a bhreathnaigh ar mhuintir na háite mar dhaoine a bhí leathbharbartha. Ina measc bhí oifigigh sinsearach na póilíní áitiúla a scríobh rudaí ar nós: ‘These people are uneducated and Irish speaking and once roused are very wild and savage’ agus ‘The people there and all along the coast are a very savage race.’⁶ Bhí rómáns agus draíocht ag baint le Conamara do dhaoine eile. Bhíodarsan ag iarraidh cúlú na teangan agus an chultúir a stopadh. Bhreathnaíodar ar an saol cathrach, nua-aimseartha mar rud mínádúrtha a chur daoine faoi chos cé nach raibh siad in aghaidh forbairtí nua-aimseartha nó dul chun cinn eacnamaíochta *per se*. Conraitheoirí Gaeilge a bhí iontu a bhí ag iarraidh léamh agus scríobh na teangan a mhúineadh do dhaoine fásta sa nGaeltacht, litríocht a spreagadh agus seirbhísí stáit a bheith ar fáil inti. Thuig siad go raibh an teanga ag dul i léig ar chúiseanna eacnamaíochta chomh maith le cultúrtha agus stairiúla agus theastaigh uathu caighdeán maireachtála an phobail a fheabhsú. Bhí siad ag iarraidh an teanga a scaipeadh sa nGalltacht go fad téarmach freisin. Cé go raibh frustrachas síoraí ar lucht na hathbheochana faoi easpa dul chun cinn sna ceantracha Gaeltachta/ breac-Ghaeltachta ní ceart a bheith den tuairim nár mealladh méid áirithe daoine i dtreo na hathbheochana i gConamara. Bunaíodh craobh de Chonradh na Gaeilge an-luath ar Inis Mór, mar shampla. Léiriú eile ná Pádraic Ó Domhnalláin a bhí ag múineadh Gaeilge do rang ceithre scór in Uachtar Ard nuair a casadh Pádraig Mac Piarais air den chéad uair.⁷

É sin ráite bhí údar díomá ar lucht an Chonartha san iarthar. Is beag meas a bhí ag go leor den mheánaicme áitiúil ar an nGaeilge. Dúradh faoin Spidéal in 1901: ‘Most of the shopkeepers, most of those who had made a little money, used English, even if they knew Irish, while they took care not to handicap their children in the race of life by letting them acquire any Irish.’⁸ Bhí an rud céanna fíor faoi thaithí an phoblachtánaigh Pádraic Ó Conaire i Ros Muc. I gcomparáid leo siúd a bhí timpeall orthu bhí a mhuintir ag déanamh go maith. Béarla a bhí á labhairt acu sa mbaile.⁹ Cáineadh muintir na Gaeltachta as ‘bunáit na hoibre’ i slánú na teanga a fhágáil ag na foghlaimeoirí agus níos measa fós ‘droch-mheas’ a thaispeáint dóibh.¹⁰ Bhí cúiseanna difriúla leis an easpa dul chun cinn. Go stairiúil bhí ‘chuile institiúid stáit agus mórán ‘chuile institiúid eacnamaíochta agus eaglasta ag brú Béarla ar Ghaeilgeoirí. Samhlaíodh go gcoinneodh an Ghaeilge thú siar i Meiriceá. Níor chabhraigh sé le gluaiseacht na Gaeilge deighilt nádúrtha a bheith ann idir go leor de na turasóirí Gaeilge agus na pobail a dtug siad cuairt orthu. Níl aon amhras ach gur chuir cuairteoirí, a shamhlaigh an pobal áitiúil mar áis teagaisc, as don chaidreamh. Lean an bogadh i dtreo an Bhéarla mar gheall go raibh an infheistíocht turasóireachta a d'fhéadfadh lucht na Gaeilge a dhéanamh beag bídeach i gcomparáid leis na fadhbanna eacnamaíochta móra a bhí san iarthar agus cumhacht eacnamaíochta agus cultúrtha an Bhéarla.

Deacracht eile a bhí ag an nGaeilge ná easpa spéise go leor de lucht na polaitíochta inti agus easpa tuisceana Béarlóirí sa nGaeltacht ar an dochar a bhíodar ag déanamh nuair nach rabhadar sásta an teanga a fhoghlaim. In 1920 rinne an t-iriseoir poblachtánach Tomás Bairéad, cainteoir dúchais as Maigh Cuilinn, gearán faoi phoblachtánaigh eile:

We often wonder does the average Irishman who prates about Sinn Fein and an Irish Republic ever portray in his mind the spectacle of an Ireland free and independent bereft of a national language?¹¹

Nuair a rinneadh iarracht brú a chur ar Shinn Féin i gConamara gan Béarlóirí aonteangacha a roghnú mar iarrthóirí ní raibh tacaíocht ag an smaoinemh: ‘bhí siad uilig beagnach ar aon intinn ina aghaidh’ in ainneoin roinnt mílte duine a bheith ina gcónaí san áit nach raibh Béarla acu. Thug tráchtair sa bpáipéar nuachta poblachtánach an *Galway Express* dúshlán na Sinn Féineach: ‘Más ina haghaidh (an Ghaeilge) atá siad, tá sé in am go mbeadh sé ina throid idir Sinn Féin agus lucht na Gaeilge.’¹²

Bhí foinsí difriúla ag an náisiúnachas agus ceann de na cinn ba thábhachtaí ná an cultúr béil, cultúr a bhí fíor-láidir i gConamara. Bhí cur síos ar eachtraí náisiúnta agus áitiúla sa gcultúr sin. Bhí dán ag Raiftearaí a raibh ar a laghad 400 líne ann a cumadh faoi stair na hÉireann.¹³ Bhí a chuid filíochta fós i mbéal an phobail agus óglaigh na Réabhlóide ag fás aníos. Mar thoradh ar an gcultúr béil sin bhreathnaigh an pobal orthu féin mar chuid de chine a bhí níos leithne ná an pobal áitiúil amháin. Bhí amhráin as ceann ceann na tíre i gConamara agus, cé go raibh formhór acu neamhpholaitiúil, bhí cinn eile a bhí cáinteach ar an stát nó a tharraing anuas seanchoimhlintí.¹⁴ Sampla de sin ná na héirithe amach stairiúla. Tharla an chéad éirí amach poblachtánach sa tír in 1798 nuair a d’éirigh na hÉireannaigh Aontaithe amach in aghaidh riail na Breataine. Cé nár tharla aon éirí amach suntasach i gcontae na Gaillimhe cuireadh daoine chun báis agus bhí tábhacht le Conamara mar thearmann do phoblachtánaigh buailte ar feadh roinnt blianta ina dhiaidh. Bhí an cuimhne sin fós sa bpobal.¹⁵

An chéad eagraíocht mhór réabhlóideach eile ná Bráithreachas na Poblachta nó na Fíníní mar ab fhearr aithne orthu. Fíníní a bhí in athracha Petie McDonnell ar an Líonán¹⁶ agus Choilm Uí Ghaora i Ros Muc. Go deimhin bhí duine de shinsir an Ghaoraigh gníomhach i rith Éirí Amach 1798 freisin.¹⁷ Bhí McDonnell agus an Gaorach sinsearach i ngluaiseacht na poblachta sa tréimhse 1913-23. Bhí antionchar ag an gcoimhlint talún ar phoblachtánaigh na Gaillimhe freisin. I gCeantar na nOileán bhíodh an feachtas leis an talamh a roinnt ina chomhrá teaghlaigh leanúnach ag muintir Standún mar gheall ar an mbaint a bhí ag an gclann leis. Bhí Gearóid ar dhuine de na hoifigigh ba thábhachtaí san IRA i ndeisceart Chonamara

níos deireanaí.¹⁸ I gcás eile díshealbhaíodh muintir Eidhin i Maigh Cuilinn. Níos measa fós, d'fhan an Tiarna Talún go raibh a chur déanta len é a dhíbirt. Bhog an chlann isteach go cathair na Gaillimhe áit ina raibh beirt de na mic gníomhach i ngluaiseacht na poblachta.¹⁹

Bhí caidreamh aisteach ag náisiúntóirí le Constáblacht Ríoga na hÉireann, an RIC. Seans gurbh iad na cúirteanna seachas na póilíní ba mhó a chur inní ar dhaoine. Bhí béaloideas forleathan faoi dhaoine a cuireadh chun báis mar gheall ar dhúnmharuithe talún mar shampla Maolra Seoige as Mám Trasna agus Pádraig Breathnach as Leitir Fraic sna 1880idí.²⁰ Mothaíodh gur ciontaíodh daoine sna cineál cásanna sin san éagóir go minic agus bhí seanfhocail na Gaeilge ancháinteach ar na cúirteanna: 'Is iomaí duine a chrochtar san éagóir'; 'Má théann tú chun dlí, bíodh bonn i do phóca'; 'Má théann tú chun na cúirte, fág d'anam sa mbaile.'²¹ Cé gur tarraingíodh anuas naimhdeas sinseartha nuair a d'fheil sé go polaitiúil bhí meas ar bhallaíocht na bpóilíní sna pobail ina raibh siad. É sin ráite d'fhásfadh aighneas an-sciobtha idir an pobal agus an fórsa faoi chúrsaí talún. Tháinig formhór na bpóilíní ó chúlra náisiúnach iad féin agus an gearán ba mhó a bhí ag poblachtánaigh ná an bealach gur cuireadh an dlí i bhfeidhm nuair a bhí poblachtánaigh faoi ionsaí ag lucht tacaíochta an Pháirtí Rialtas Dúchais. Ar ócáid amháin fuair Colm Ó Gaora glearadh i Leitir Fraic ó dhaoine a bhí in Ord Ársa na hÉireann, eagraíocht a roinn go leor dá ballraíocht leis an bPáirtí Rialtas Dúchais. Ní dhearna na póilíní a bhí i láthair aon iarracht an t-ionsaí a stopadh.²² Níos déanaí, nuair a d'éirí an pobal níos poblachtánaí, d'imigh roinnt de mhuintir na bpóilíní leis an bpoblachtánachas. Comhartha é sin ar a muintir a bheith i lár an aonaigh ina bpobail seachas scartha amach uathu. Mac le póilín a bhí sa sagart poblachtánach an tAthair Mac Giolla Sheannaigh a bhí sa Spidéal.²³ Mic le póilíní a bhí sna hÓglaigh John Geoghegan i Maigh Cuilinn, Eugene Gillan ar an gCeathrú Rua, Pat Mons in Uachtar Ard agus muintir Bartley ar an gClochán.²⁴

Chreid Aontachtóirí, a bhformhór acu Protastúnach, gurbh iad Impireacht na Breataine agus an Ríocht Aontaithe a dhéanfadh leas na hÉireann. San uasaicme Chaitliceach bhí leithéidí an Tiarna Chill Aithnín, tiarna talún Caitliceach i gceantar an Spidéil, ina nAontachtóirí.²⁵ Bhí pobal beag Protastúnach i gConamara (timpeall ar cheantar an Chlocháin den chuid is mó) agus bhí teannas sinseartha eatarthu féin agus Caitlicigh na háite faoi iarrachtaí a rinne an dá thaobh daoine a mhealladh óna dtréad. Faoi thús an fhichiú haois bhí go leor den ghangaid reiligiúnda imithe as an gceantar mar bhí sé soiléir go raibh an cath buaite ag an Eaglais Chaitliceach. Níorbh Aontachtóirí iad Protastúnaigh Chonamara uilig agus níor choinnigh a reiligiún na Protastúnaigh Alfred agus Percy Ward i gCloch na Rón, Edgar agus Bertie King i gCarna, Thomas Pollington (agus deartháir eile is dócha) i mBaile na Cille (Iarthar Chonamara) as na hÓglaigh.²⁶

Léaráid 12.2 An tOllamh Tomás O Máille, Muintir Eoghain, an chéad ollamh le Gaeilge i gColáiste na hOllscoile, Gaillimh. Ba thacadóir láidir leis na hÓglaigh i gConamara a bhí ann, mar aon lena dheartháir, Padraic, duine de na mór-Óglaigh.

Faoi 1912 bhí Rialtas Dúchais ar na bacáin. Bhagair Aontachtóirí Uladh éiríamach seachas géilleadh do pharlaimint Bhaile Átha Cliath. Bhunaigh siad Óglaigh Uladh le troid le críochdheighilt a chinntiú. Mar fhreagra ar sin bunaíodh Óglaigh na hÉireann le troid le Rialtas Dúchais tríocha dó condae a chinntiú. Tionóladh an chéad chruinniú áitiúil d'Óglaigh na hÉireann i gcathair na Gaillimhe i mí na Nollag 1913. Ag an seoladh thug na radacaigh Pádraig Mac Piarais, Ruairí Mac Easmainn, Eoin Mac Néill agus George Nicolls óráidí uathu. Deartháir le Pádraic Ó Máille, Tomás, a bhí ina rúnaí ar an gcruinniú.²⁷ Cé go bhfuair lucht an Rialtais Dúchais smacht ar an eagraíocht go náisiúnta agus, go

pointe áitiúil i nGaillimh, is iad na poblachtánaigh ba mhó a rinne iarracht na hÓglaigh a scaipeadh. Bhí baint ag Mac Piarais le bunú na nÓglach i Ros Muc, ar an gCeathrú Rua agus i gCeantar na nOileán. Rinne sé cleachtadh míleata leis na hÓglaigh sa Spidéal freisin.²⁸ Rinneadh iarracht gunnaí Gearmánacha a fháil agus bailíodh eolas faoi na háiteacha ab fhearr len iad a thabhairt i dtír. In 1918 scríobh brathadóir chuig na póilíní: *'In July 1914, just before the war, they (Ó Máille) with Roger Casement, accompanied a German Professor through Connemara visiting all the important harbours from Carraroe to Leenane.'*²⁹ Bhí sé ina údar aiféala do Casement nár tháinig na Gearmánaigh i dtír i gceantar na Ceathrún Rua seachas i gCiarraí i rith Sheachtain na Cásca. Agus a intinn dírithe ar a bhás féin scríobh sé faoin muinín a bhí aige as muintir na háite a bheith sásta cúnamh agus tearmann a thabhairt dó.³⁰

Nuair a thosaigh an Chéad Chogadh Domhanda thug an Páirtí Rialtas Dúchais tacaíocht láidir d'iarrachtaí cogaidh na Breataine agus bhí dlúthbhaint ag pearsaí áitiúla an pháirtí leis an earcaíocht. Ba é William O'Malley, feisire parlaiminte Chonamara, ba mhó a d'íoc as a chuid iarrachtaí earcaíochta nuair a maraíodh a mhac, Willie, ag troid sa bhFrainc in 1917.³¹ Ar chúiseanna tírghrá, bochtanais, traidisiún clainne, seirbhís sa gcúltaca, cúrsaí eacnamaíochta agus mar bhealach éalaithe ón ngnáthshaol chuaigh daoine in Arm na Breataine. Ach bhí gearán

leanúnach tríd an gcogadh ar fad faoin drogall a bhí ar mhuintir na tuaithe liostáil, tréith a bhí le tabhairt faoi deara i gConamara freisin. Labhair O'Malley ag cruinniú earcaíochta ag a raibh trí chéad in Uachtar Ard. Níor tháinig aon earcach as. Seachtain níos déanaí labhair sé le leathmhíle ar an bhFáirche agus níor tháinig aon earcaíocht as an gcruinniú sin ach an oiread.³²

Scoilt Óglaigh na hÉireann faoin gcogadh, an formhór ag glacadh leis go mba cheart tacaíocht éigin a thabhairt don Bhreatain. Choinnigh na radacaigh an t-ainm Óglaigh na hÉireann cé gur thosaigh an RIC ag glaoch na *Sinn Féin Volunteers* orthu. De réir a chéile rinne na radacaigh atheagrú orthu féin. Thuairisc an RIC go raibh smacht nó tacaíocht ag 'Sinn Feiners' i gcomplachtaí difriúla ina measc luadar an Spidéal agus an Lónán.³³ B'iad Liam Mellows agus Ailbhe Ó Monacháin a cuireadh go Gaillimh le hatheagrú a dhéanamh ar na hÓglaigh tar éis an scoilt. Bhí ceanncheathrú Mellows i gCill Fhínín, in aice le Droichead an Chláirín. Chaith an Maoiliosach go leor ama le muintir Bhreathnach, arbh as Ros Muc a n-athair. Bhí an chlann fíorghníomhach i rith an Éirí Amach agus ina dhiaidh, go háirithe Brighid.³⁴ Bhí i bhfad níos mó ná Mellows gníomhach i scaipeadh na nóglach go háitiúil freisin. Bhunaigh Mícheál Ó Droighneáin, múinteoir scoile sna Forbacha, complachtaí de chuid na nÓglach i mBearna agus i Maigh Cuilinn.³⁵ Ar an Lónán ghníomhaigh an poblachtánach Petie McDonnell in aghaidh Ord Ársa na hÉireann³⁶ ansin bhunaigh sé craobh de Ord Ársa na hÉireann (Comhghuallaíocht Éireannach-Mheiriceánach). B'shin grúpa a scoilt ón Ord Ársa mar gheall ar coimeádachas agus seicteachas na mór-eagraíochta. D'úsáid sé an grúpa seo, a raibh teacht acu ar ghunnaí, lena chuid fear a thraenáil.³⁷ Rinneadh traenáil ar oifigigh áitiúla ionas go mbeidís in ann ceannas a ghlacadh ar fhir eile. D'imigh Petie McDonnell ón Lónán go dtí campaí traenála i gCorcaigh agus i Luimneach.³⁸ Comhartha den mhisneach a bhí ag fás sna hÓglaigh ná cás Mark McDonagh as Maigh Cuilinn. Bhí sé i gceannas ar bhuíon óglach a mháirseáil, d'aon ghnó, trí chruinniú earcaíochta i Maigh Cuilinn. Gearradh téarma trí mhí príosúin ar McDonagh.³⁹

Léaráid 12.3 Bhí Mícheál O Droighneáin, Na Forbacha, ar dhuine de bhanna poblachtánach as Conamara agus Cathair na Gaillimhe a tógadh le linn Sheachtain na Cásca. Ina dhiaidh sin bhí sé ina Oifigeach i gCeannas ar Bhriogáid Chonamara Thoir le linn Chogadh na Saoirse.

De réir mar a bhí Domhnach Cásca ag teannadh leo thosaigh ceannasaíocht na nÓglach ag dearbhú pleananna agus ag cur daoine ar an eolas faoin éirí amach. Is

i mí Lúnasa 1915 a fuair Mícheál Ó Droighneáin as an Spidéal amach faoi. Pádraig Mac Piarais a chuir ar an eolas ag Coláiste Chonnacht é.⁴⁰ Rinne Éamon Ceannt agus Mícheál Ó Droighneáin socrú nuair a bhí an t-Éirí Amach le tarlú go seolfadh Ceannt nóta chuig an Droighneánach ag rá ‘An bhfuair tú amach fós an t-ainm atá ar an rud úd a chonaic muid sa gcladach ar an 25ú . . .’ Comhartha a bhí sa dáta sa nóta go raibh an t-éirí amach le tarlú trí lá roimh an dáta áirithe sin.⁴¹

Bealach amháin a bhí ag an gceannasaíocht le staidéar a dhéanamh ar an eagraíocht, chomh maith leis na húdaráis a chur ar a suaimhneas faoi óglaigh a bheith ag cruinniú le chéile ná slógthaí móra a ghairm. Bhí cúpla ceann díobh seo i gcondae na Gaillimhe. Lá ‘le Pádraig 1916 a tionóladh an ceann deireanach. Is i gcathair na Gaillimhe a bhí an slógadh agus ghlac óglaigh as an gcathair agus na ceantracha máguaird, ina measc an Spidéal, páirt i dtaispeántas mór. Mar gheall ar chomh fada agus a bhí an chathair ó bhaile, is dócha, ghlac Óglaigh an Líonáin páirt i dtaispeántas Ord Ársa na hÉireann (Comhghuallaíocht Éireannach-Mheiriceánach) i gCathair na Mart. Ach nuair a chonaic siad fear faoi éide óglaigh, The O’Rahilly (oifigeach sinsearach as Baile Átha Cliath), d’imigh siad óna gcruinniú féin le héisteacht leis siúd.⁴² Chabhraigh na cruinnithe móra leis na poblachtánaigh atmaisféar a chruthú a chuirfeadh le toil óglaigh troid freisin. Agus iad ag teacht abhaile ó shlógadh i mBaile Átha an Rí dúirt captaen na nÓglach i Maigh Cuilinn, Mark McDonagh: ‘Beidh sé ina chogadh a bhuachaillí, nár léir ar chaint agus ar chúrsaí an lae inniu é.’⁴³ An taispeántas ba mhó a d’eagraigh na poblachtánaigh ná sochraid Uí Dhonnabháin Rosa i mBaile Átha Cliath. Thaiséal daoine as ceann ceann na tíre go Glas Naíon don ócáid. Ina measc bhí grúpa as Ros Muc a chuala Pádraig Mac Piarais ag béal na huaighe. Is ina mbaile féin a chur an Píarsach an óráid i dtoll a chéile.⁴⁴

Roghnaíodh oirthear na Gaillimhe mar lárionad don éirí amach i nGaillimh mar b’ann ba mhó a bhí dul chun cinn déanta ag na hÓglaigh. Níl sé soiléir cén plean go díreach a bhí leagtha amach d’Óglaigh Chonmara. Bhí cuimhne amháin ag Brian Molloy as an gCaisleán Gearr. Seachas iad a tharraingt trí chathair na Gaillimhe socraíodh go gcuirfí óglaigh an Spidéal agus Mhaigh Cuilinn trasna Loch Coirib ar bháid le tacú leis an éirí amach san Eachréidh seachas ina gceantracha féin. Curadh ráimhaíochta, Tom Courtney, a bhí i gceannas ar na báid a eagrú.⁴⁵ Ar an lámh eile scríobh Tomás Bairéad, ball de na hÓglaigh i Maigh Cuilinn go raibh Óglaigh an cheantair lena mbeairic RIC féin a ghabháil, casadh le hÓglaigh Bhearna agus an Spidéal agus aghaidh a thabhairt ar an gcathair ansin.⁴⁶ Cuireadh na teachtaireachtaí deireanacha chuig daoine sna laethanta díreach roimh an Éirí Amach. Breathnaíonn sé gur mná a rinne go leor den obair sin. Cuireadh Peig Conlon, ball de Chumann na mBan i mBaile Átha Cliath, anuas le teachtaireacht chuig Mícheál Ó Droighneáin. Gaillimheach a bhí inti agus Gaeilgeoir ach níl sé soiléir an ar na cúiseanna sin a roghnaíodh í.⁴⁷

Ansin rinne Eoin Mac Néill, ceannaire na nÓglach ach duine a gearradh amach as an gcomhcheilg, iarracht an tÉirí Amach a chur ar ceal. Nuair a scaip a theachtaireacht baineadh na cosa den Éirí Amach. Mar sin féin shocraigh lucht na comhcheilge leanacht leis an Éirí Amach trína dteachtaireacht a scaipeadh chomh maith agus a bhíodar in ann. Theip orthu aon teagmháil a dhéanamh i roinnt cásanna. Scríobh Petie McDonnell:

‘During Easter Week 1916 West Galway was completely cut off from the rest of the country, and no information - except rumour - could be had as to what was happening, and no instructions were received.’⁴⁸

Thosaigh an troid i mBaile Átha Cliath Luan Cásca. Ba é Ardoifig an Phoist ceanncheathrú na reibiliúnach. I measc na nÓglach a bhí ann bhí Brian Joyce as Árainn, duine de scoláirí Phádraig Mhic Phiarais i gColáiste Éanna i mBaile Átha Cliath.⁴⁹ Throid Seán Ó Briain as Árainn i mBaile Átha Cliath. Ar an taobh ó dheas den chathair bhí Katie Kelly as Caiseal, ball de Chumann na mBan, gníomhach sa troid ag Coláiste na Máinlianna/Faiche Stiabhna.⁵⁰ Ní raibh muintir Chonamara le fáil i measc na nÓglach amháin. Ball den RIC a bhí i Peter Folan as an Spidéal a bhí lonnaithe i gCaisleán Bhaile Átha Cliath. Bhí sé sáinnithe sa gCaisleán ar feadh seachtaine agus é ina fhinné súl ag ceann de na chéad eachtraí láimhigh san Éirí Amach.⁵¹ Conamarach eile san RIC a chonaic seirbhís i rith na Seachtaine ná Frank King arbh as ceantar Uachtar Ard é, de réir cosúlachta. Bhí sé i measc na bpóilíní a rinne ruathar ar mhuintir Kent i gCorcaigh. Maraíodh oifigeach de chuid na bpóilíní san eachtra chomh maith le duine de mhuintir Kent. Cuireadh duine eile den chlann chun báis níos deireanaí.⁵²

Mar gheall ar na horduithe a tháinig salach ar a chéile ní raibh aon chinnteacht ann go dtarlódh rud ar bith i nGaillimh.

Scríobh Mícheál Ó Droighneáin faoin éiginnteacht a chruthaigh na horduithe uilig:

‘At 6 O’clock On Monday morning, a knock came to the door and I got up. Peter Fagan (Barna) had come on horse-back with the message back from Dublin, by John Hosty: “The rising is off, don’t make any move”. I told my brother the news. I stayed around the house all day, and at 4 o’clock in the afternoon George Nicholls. and Liam Langley came to the house with another message - which Liam had brought from Dublin. The message read - “we have begun at noon today, carry out your orders - Pearse”. Nicholls and I had a consultation about the matter and before he left we had decided that we would do nothing until we got more information.’⁵³

Ach, nuair a rinne Ó Maoilíosa an cinneadh éirí amach chuir sé teachtaireachtaí amach chuig Cinn Mhara, Órán Mór, Gaillimh, Maigh Cuillinn, Baile Chláir

Léaráid 12.4 Colm Ó Gaora

agus an Caisleán Gearr.⁵⁴ Seachas sna ceantracha timpeall ar Órán Mór agus ar Dhroichead an Chláirín d’fhan formhór na nÓglach sa gcontae as an gcoimhlint. ‘What’s the use against the army without guns?’ a dúirt an poblachtánach Pádraig Ó Droighneáin i Maigh Cuilinn nuair a tugadh an teachtaireacht dó. Cé go luaitear Ó Droighneáin mar chaptaen ar na hÓglaigh ann,⁵⁵ ní raibh aon ról mór ag Ó Droighneáin sna hÓglaigh. Is mar gheall ar an IRB agus a chuid oibre i gConradh na Gaeilge a raibh cáil air agus chuaigh teachtaireacht Uí Mhaoilíosa ag an duine mícheart.⁵⁶

Le luaidreáin ar fud na tíre faoi céard go díreach a bhí ag tarlú rinne óglaigh áirithe iarracht teagmháil a dhéanamh leo siúd a bhí tar éis éirí amach. Chruinnigh Óglaigh Mhaigh Cuilinn agus Óglaigh Bhearna i rith an Éirí Amach ach, le captaen na nÓglach i Maigh Cuilinn i bpríosún i mBaile Átha Cliath agus bunaitheoir Óglaigh Bhearna, Mícheál Ó Droighneáin, faoi ghlas sa gcathair níor tharla tada.⁵⁷ Bhí an Droighneánach tar éis dul isteach sa gcathair le fáil amach céard a tharla. Fuair sé eolas go raibh Éirí Amach ar an Eachréidh ach gabhadh é sula raibh sé in ann a chuid fear a chur ar an eolas.⁵⁸ Rinne Colm Ó Gaora iarracht dul chuig oirthear na Gaillimhe trí Chunga Fheichín ach gabhadh é.⁵⁹ Chuaigh Petie McDonnell go Baile Uí Fhiacháin i Maigh Eo go bhfeiceadh sé an raibh tada ar eolas acu siúd faoi céard a bhí ag tarlú sa tír ach bhíodar chomh dall leis féin.⁶⁰ I gcásanna eile chríochnaigh daoine ag glacadh páirte san Éirí Amach díreach mar gheall go raibh siad in áit ar leith. Mar shampla tháinig fir as Conamara, spailpíní is dócha, i dteagmháil leis an Éirí Amach i ndroichead an Chláirín:

‘A couple of Connemara men who were working with Mattie Niland were among the Volunteers. Mattie asked the Connemara men were they coming. They said, “Where are you going?”. He replied, “To fight for Ireland”. “If you are going sticking peelers we are with you”, said the Connemara lads. They were put in charge of the police prisoners whom they would not let sit down. They said, “If you caught us at the potheen you’d tell us to keep stirring”.⁶¹

Bhain Éirí Amach na Cásca geit uafásach as ceannasaíocht an stáit agus an Pháirtí Rialtas Dúchais nó mar a chur Pádraic Ó Máille é: ‘Bhí crith agus eagla ar Ghallaibh agus ar a lucht leanúna i gcathair na Gaillimhe.’ Fiú sula raibh an tÉirí Amach críochnaithe tuigeadh go raibh athrú tagtha ar shaol na hÉireann. Ceann

de na rudaí ba thábhachtaí ná taispeáint go raibh rogha ar fáil do náisiúntóirí idir an Páirtí Rialtas Dúchais agus na radacaigh. Ceann de na maslaí ba choitianta a caitheadh leis na poblachtánaigh ná nach raibh siad sách fearúil le troid. D’fhreagair Seachtain na Cásca é sin mar, i bhfocail Phádraic Uí Mháille: ‘thug Gaeil le linn na laethanta úd taispeánadh don domhan ar an bhfearúlacht a bhí iontu.’ I dtús ama ní raibh a fhios ag an bpobal céard dó go raibh na reibiliúnaithe ag troid. Nuair a gabhadh Pádraic Ó Máille rinne an póilín a ghabh é tagairt don Kaiser agus é ag glacadh leis gur ar mhaithe leis na Gearmánaigh (agus a gcuid airgid) a bhí na poblachtánaigh ag gníomhú. Le teann feirge stróiceadh suaitheantas na poblachta dá chóta agus chuir an póilín faoina chosa é.⁶²

Ní raibh Fórsaí na Breataine sách muiníneach astu féin le haghaidh a thabhairt ar na reibiliúnaithe san áit a raibh siad láidir agus i dtús na seachtaine dhíriodar ar an dream a bhí éasca a ghabháil a ghabháil. Choinníodar iad i mbáid de chuid an chabhlaigh a bhí ar ancaire i gcuan na Gaillimhe. An bád ba thábhachtaí a úsáideadh ná an *Laburnum*. Is beag meas a bhí ag na príosúnaigh ar a lóistín. Scríobh Pádraic Ó Máille faoin mbád céanna: ‘Fíor-dhrochdhiabhal a bhí sa gcaiptín. Alwright an t-ainm a bhí air.’ Is beag meas a bhí ag mairnéalaigh an bháid ar an gcaiptín ach an oiread agus duine den gharda a bhí ar na príosúnaigh ag rá leo go mb’fhearr a d’fheilfeadh All-wrong mar ainm dó. Seachas mar bhád príosúin bhí feidhm eile ag an mbád céanna. Is uaithi a scaoileadh diúrácáin le reibiliúnaithe na Gaillimhe cé gurbh é an toradh a bhí leis sin ná poill agus beithigh mharbha.⁶³ Ba ghearr gur tháinig deireadh leis an troid agus is trí fhógraí a chroch an RIC ar an Liónán a fuair muintir an cheantair sin amach go raibh síocháin i mBaile Átha Cliath.⁶⁴

An cheist a bhí ann anois ná cé a ghabhfaí agus cé a dhéanfadh príosún. Bhraith sé sin go minic ar na hÚdaráis áitiúla, an dearcadh a bhí ag an RIC agus cé dó a thug siad cluas i ndiaidh an Éirí Amach. I Maigh Cuilinn shamhlaigh Tomás Bairéad gurbh é an sáirsint réchúiseach, tuisceanach áitiúil a choinnigh muintir an bhaile as príosún. Ní raibh uaidh ach go dtabharfaí armlón suas.⁶⁵ Ar an Liónán mhothaigh Petie McDonnell gur sheachain sé féin tréimhse géibhinn mar gheall ar chléireach Protastúnach áitiúil a labhair ar a shon.⁶⁶ Díreach mar a rinne a sinsir rompu shamhlaigh na reibiliúnaithe buailte Conamara mar thearmann ó údaráis an stáit. Is ann a rinne Mick Newell agus Brian Molloy as an gCaisleán Gearr iarracht dul tar éis an Éirí Amach ach rugadh orthu.⁶⁷ Cuireadh na príosúnaigh gafa go Frongoch nó chuig gnáthphríosúin. I measc na ndaoine a raibh baint acu le Conamara a rinne príosúin ná Mícheál Ó Maoláin as Árann a cuireadh go Frongoch.⁶⁸ Cuireadh Brian Seoige agus Seán Ó Briain as Árann, Pádraic Ó Máille, Mícheál Ó Droighneáin, Conchubhair Ó Laoghaire as Casla agus fear dár bh ainm Stephen Larkin as Ceantar na nOileán ann freisin. Gearradh téarma príosúin ar Cholm Ó Gaora mar gheall go raibh cúis níos cinnte le cur ina leith.

Bhí meascán tuairimí faoin Éirí Amach i measc muintir Chonamara. Fear amháin a raibh an ghráin ag poblachtánaigh air mar gheall ar a iompar ná Máirtín Mór Mac Donnchadha, an rachmasóir cathrach arbh as Ceantar na nOileán ó thús é: “Sé a ghríos an Pílear Heard’ a dúirt amhrán poblachtánach amháin faoi agus an t-amhrán ag cur ina leith go raibh sé ag gríosadh an RIC le radacaigh a chur faoi ghlas.⁶⁹ Chláraigh an múinteoir scoile Patrick Joyce i mBearna leis na constáblaí speisialta a bunaíodh i gcathair na Gaillimhe le cabhrú leis na húdaráis an t-éirí amach a chur faoi chos.⁷⁰ Mhóthaigh daoine eile trua do na poblachtánaigh agus ní raibh siad ag iarraidh iad a fheiceáil faoi ionsaí. Nuair a bhí sé ar a bhealach le bheith glasáilte suas sa mBreatain stop an traein ar a raibh Mick Newell i Nottingham. Thosaigh slua ag bagairt orthu. Bhuail duine de na saighdiúirí triúr den slua agus thosaigh sé ag béicíl: ‘Up Carraroe, Up Connemara.’ John Keane ainm an tsaighdiúra agus is cosúil gur maraíodh sa gCogadh é.⁷¹ I gcás Phádraic Uí Chonaire spreag an tÉirí Amach an leabhar *Seacht mBua an Éirí Amach* agus é ar dhuine díobh siúd a rinne iarracht meabhair a bhaint as an méid a bhí tarlaithe. I go leor daoine eile dhúisigh Éirí Amach na Cásca spiorad radacach nár thuig siad féin a bheith iontu féin go minic. Uncaíl leis a thóg John C. King ar an Líonán, uncaíl a bhí neirbhíseach faoi eagraíochtaí radacacha, d’fhreastal King ar scoil ina raibh dílseoirí ag múineadh agus b’iad Fórsaí na Breataine agus a gcoimhlintí in aghaidh na Gearmáine: ‘the greatest of excitement coming into our dull country life’ ach tháinig an scéal chomh fada leo go raibh éirí amach ann. Rinne sé cur síos ar an mbealach a mhóthaigh sé faoi sin mar:

‘The first feeling of awakening came to me around Easter Monday, 1916, as I was doing some marketing in a loyalist shop in Leenane. A fellow came in who was a servant of some of the English land-holders about the district, and he was very excited. He said that Sinn Feiners had risen in Dublin and were spreading all over the country, and that the participants would be shot or hanged, as they were all in the pay of the Kaiser. I had a mile and a half to walk home and a lot of time to think of those strange men who dared to attack the great British Empire (not at war). I felt a funny feeling deep down in my stomach, and I could not stop the tears coming into my eyes.’⁷²

Bhí go leor eile a bhí cosúil le John C. King. Bhí Conamara níos poblachtánaí ná formhór na tíre sa tréimhse a lean Éirí Amach na Cásca, cé gur chuir iargúlacht, bochtanas agus easpa taithí míleata srian leis an méid foréigean poblachtánach a bhí ann. Toghadh Pádraic Ó Máille go héasca sa gceantar mar Theachta Dála in 1918. D’fheidhmigh na cúirteanna poblachtánacha agus na hÓglaigh sa gceantar le toil agus tacaíocht an phobail, fiú muna raibh an tacaíocht sin uilíoch. Fiú sa gCogadh Cathartha rith sé cruca ar Fhórsaí an tSaorstáit breith ar phoblachtánaigh sinsearacha go dtí deireadh na coimhlinte rud a thabharfadh le fios go raibh an pobal sásta dídean a thabhairt dóibh agus a mbéil a choinneáil dúnta faoi. Tá

macallaí áirithe den tréimhse fós le cloisteáil sa gceantar, fiú sa lá atá inniu ann. B'fhéidir gurbh í an Ghaeilge ceann acu. Ainmníodh Cumann Peile Ros Muc as Pádraig Mac Piarais agus tá an-ómós dó féin agus do Cholm Ó Gaora sa gceantar fós. Tá Coláiste Chonnacht sa Spidéal fós. Ainmníodh an compántas drámaíochta i gCeantar na Ceathrún Rua as Ruairí Mac Easmainn (Roger Casement). Tá gáirdín cuimhneacháin tógtha sna Forbacha dóibh siúd a cuireadh chun báis mar gheall ar a ról san Éirí Amach. É sin ráite, ar nós formhór na ndaoine a throid ar son agus in aghaidh an Éirí Amach, tá a gcuimhne ligthe i ndearmad ag go leor den phobal. Do dhaoine eile ní chuirtear suim iontu ach mar bhealach le cur le tacaíocht nó le baint ón tacaíocht atá ag smaointe polaitiúla na linne seo. Le cúnamh Dé cabhróidh foilseacháin den chineál seo leis an bpobal tuiscint a fháil ar an tréimhse chinniúnach sin i stair na tíre agus beimid in ann breathnú orthu siúd a bhí páirteach (agus nach raibh) mar dhaoine, seachas mar shiombailí, arís.

Fonótaí

1. Tá an t-alt seo bunaithe ar mo leabhar C. Ó Comhraí, *Sa Bhearna Bhaoil:Gaillimh 1913-23* (Cló Iar-Chonnacht, Conamara, 2015).
2. Litir ó Morgan Davoren chuig Tomás Bairéad 24 Meitheamh 1969 (GP 2/74, Páipéirí Thomás Bairéad, Leabharlann na Gaillimhe)
3. F. Campbell, *Land and Revolution: Nationalist Politics in the West of Ireland 1891-1921* (Oxford University Press, Oxford 1998), p.190.
4. Féach an cuntas ar Mhicheál Ó Maoláin <http://www.ainm.ie/Bio.aspx?ID=531>
5. Bhí an rud céanna fíor faoi sciar mór d'oirthear na Gaillimhe freisin.
6. Tuairisc an Chigire Contae, Iarthar na Gaillimhe, Lúnasa 1918 (The National Archives : Public Records Office Colonial Office (TNA: PRO CO 904/ 106); Comhad ar mharú Patrick Thornton TNA: PRO CO 904/42).
7. C. Ó Torna., *Cruthú na Gaeltachta 1893-1922* (Baile Átha Cliath, 2005), lch 59.
8. Eibhlín Ní Chionnaith, *Pádraic Ó Conaire: Scéal a Bheatha* (Cló Iar-Chonnachta, Indreabhán, Conamara, 1995), lch.49.
9. *An Stoc*, Meitheamh 1918. 'An mhuintir atá ag foghlaim na Gaeilge siad atá ag déanamh bunáit na hoibre. In áit cuidiú a fháil ó Ghaeilgeoirí ní fhaigheann siad ach droch-mheas'
10. *Galway Express*, 13 Márta 1920.
11. *Galway Express*, 15 Bealtaine 1920.
12. *Seanchas na Sceiche* ainm an amhráin.
13. A. Vogel, *Leabhar Inis Bearachain: Lámhscríbhinn Gaeltachta ón 19ú Aois* (Leitir Móir, Co. na Gaillimhe 2010); M. Ó Máille agus T. Ó Máille, *Amhráin Chlainne Gael* (Conamara, 1991) agus G. Beiner, *Remembering the Year of the French* (Wisconsin, 2006), lch.384, 90.
14. G. Beiner, *Remembering the Year of the French* (Wisconsin, 2006), lgh 50, 96,127,132 agus R. Uí Ógáin, *Éirí Amach 1798 in Éirinn* (Cló Iar-Chonnachta, Conamara 1998), lgh.137-154.
15. William King Bureau of Military History Witness Statement (BMH WS) 1381, lch 2. (Military Archives)
16. C. Ó Gaora, *Mise* (Baile Átha Cliath, 2008), lch. 26.
17. George Staunton BMH WS453, lch 2.
18. T. Bairéad, *Gan Baisteadh* (Baile Átha Cliath, 1972), lch 235.
19. T. Bairéad, *Gan Baisteadh* (Baile Átha Cliath, 1972), lch 49.
20. T.S. Ó Máille, *Seanfhocla Chonnacht* (BÁC, 2010), lgh. 170-1.
21. Ó Gaora, *Mise*, lgh 121-2.
22. *Coláiste Chonnacht 1910-2010* (Indreabhán, 2010), lch 15.
23. <http://www.census.nationalarchives.ie>
24. J. Cunningham, *A Town Tormented by the Sea* (Dublin, 2004), lch 222.
25. Liostaí ballraíochta an IRA ag http://mspcsearch.militaryarchives.ie/docs/files/PDF_Membership/8/RO%2060%20-%20611/MA-MSPC-RO-346.pdf agus http://mspcsearch.militaryarchives.ie/docs/files/PDF_Membership/8/RO%2060%20-%20611/MA-MSPC-RO-347.pdf
26. *Connacht Tribune*, 6 Nollaig 1913.
27. P. Mac Aonghusa, *Ros Muc agus Cogadh na Saoirse* (Conradh na Gaeilge, 1992), lch 8. ; Mícheál Ó Droighneáin BMH WS 374, lch 1.
28. Comhad P O'Malley MP: Firing on Police i TNA: PRO WO 35/102.)

29. A. Mitchell, “‘An Irish Putumayo’: Roger Casement’s Humanitarian Relief Campaign Among the Connemara Islanders 1913-14” in *Irish Economic and Social History* (Vol. 31, 2004), pp.41-60, lch.59.
30. W. Henry, *Forgotten Heroes* (Mercier Press, Cork, 2008), lch 199.
31. Tuairisc an Chigire Contae, Iarthar na Gaillimhe, Deireadh Fómhair 1914 (TNA: PRO CO 904/95).
32. Tuairiscí an Chigire Contae Iarthar na Gaillimhe, Meán Fómhair (TNA: PRO CO 904/94) agus Deireadh Fómhair (TNA: PRO CO 904/95).
33. M. Dolan, ‘The Rising in County Galway’ sa *Connacht Tribune*, 2 Aibreán 1966.
34. Mícheál Ó Droighneáin BMH WS 374, lch.3.
35. C. O’Malley agus C. Ó Comhraí, *The Men Will Talk to Me: Galway Interviews by Ernie O’Malley* (Mercier Press, Cork, 2013), lch.68
36. PJ McDonnell BMH WS 1612, lch.3.
37. PJ McDonnell BMH WS 1612, lch.4.
38. *Connacht Tribune*, 4 Márta 1916.
39. Mícheál Ó Droighneáin BMH WS 374, lch.3.
40. Mícheál Ó Droighneáin BMH WS 374, lch 4.
41. PJ McDonnell BMH WS 1612, lch.3.
42. Tomás Bairéad, *Gan Baisteadh* (Sáirséal agus Dill, Baile Átha Cliath, 1972), lch.95.
43. Ó Gaora, *Mise*, lgh.133-4.
44. Brian Molloy BMH WS 345, lch.7.
45. Tomás Bairéad, *Gan Baisteadh* (Sáirséal agus Dill, Baile Átha Cliath, 1972), lch.104.
46. Mrs. Martin Conlon BMH WS 419, lch.4.
47. PJ McDonnell BMH WS 1612, lch.4.
48. Féach Fergus (Frank) de Búrca BMH WS 694, lch.10.
49. Féach a hiarratas pinsin. SP34REF63780 ar fáil ag www.mikitaryarchives.ie (21 Meán Fómhair, 2015).
50. D fhill sí ar Chonamara agus bhí fíorghníomhach i gCumann na mBan go háitiúil.
51. Peter Folan BMH WS 316, lch.3.
52. Frank King BMH WS 635.
53. Mícheál Ó Droighneáin BMH WS 374, lgh.5-6.
54. M. Dolan, ‘The Rising in County Galway’ sa *Connacht Tribune*, 9 Aibreán 1966.
55. Thomas Courtney BMH WS 447, lch 6.
56. Litir ó Morgan Davoren chuig Tomás Bairéad 10 Lúnasa 1966 (GP 2/72 Leabharlann na Gaillimhe)
57. Tomás Bairéad, *Gan Baisteadh* (Sáirséal agus Dill, Baile Átha Cliath, 1972), lch.108.
58. Mícheál Ó Droighneáin BMH WS 374, lch.6.
59. Ó Gaora, C., *Mise*, lch 146.
60. PJ McDonnell BMH WS 1612, lch.4.
61. Bridget Malone BMH WS 617, lgh.3-4.
62. *An Stoc*, Feabhra-Márta 1918.
63. *An Stoc*, Feabhra-Márta 1918.
64. Martin Conneely BMH WS 1611, p.3.
65. Bairéad, *Gan Baisteadh*, lch.109.
66. C.O’Malley agus C. Ó Comhraí, *The Men Will Talk to Me: Galway Interviews by Ernie O’Malley* (Mercier Press, Cork, 2013), lch.66.
67. Brian Molloy BMH WS 345, lch.13.
68. Féach an cuntas ar Mhícheál Ó Maoláin <http://www.ainm.ie/Bio.aspx?ID=531>
69. Comhad ar George Nicolls (TNA: PRO WO 35/142).
70. Thomas Courtney BMH WS 447, p.23.
71. Mick Newell BMH WS342, lch 8.
72. John C. King BMH WS 1731, p.2.

Súil Siar, Comhairle Contae na Gaillimhe sa bhliain 1916

Patria McWalter

Ainneoin an Chéad Chogaidh Dhomhanda a bheith á throid ag an am, bhí údaráis áitiúla Contae na Gaillimhe ag feidhmiú go maith i rith na bliana 1916 gan ach an beagán tráchta sna miontuairiscí ar an uafás a bhí ag titim amach i bhFlóndras agus níos faide ó bhaile. Lean Comhairle Contae na Gaillimhe agus na Comhairlí Ceantair Tuaithe, arna gcur ar bun faoi Acht Rialtais Áitiúil na bliana 1898, a tháinig faoina scáth, den obair maidir le rátaí a bhailiú agus seirbhísí a chur ar fáil. Oibreacha poiblí a bhí i gceist leis na seirbhísí cuid mhaith, mar shampla bóithre agus droichid, tithe an lucht oibre, scéimeanna uisce agus séarachais, an bhainistíocht maidir le reiligi agus tuilleadh nach iad. An tráth céanna, bhí na Poor Law Unions, a cuireadh ar bun faoin Poor Relief (Ireland) Act, 1838 (d'fhonn 'more effectual Relief of the Destitute Poor in Ireland'), ag cur faoisimh ar fáil agus faoi dhíon agus faoin spéir, do na boicht chomh maith le seirbhísí sláinte íoclainne. Ceantair uirbeacha a bhí i mbaile na Gaillimhe agus i mbaile Bhéal Átha na Sluaighe a raibh de chumhacht acu ráta ginearálta a bhailiú, rud a d'fhág go raibh siad neamhspleách ar Chomhairle Contae na Gaillimhe dáiríre.

De réir an *Tuam Herald*, bhí an Chomhairle nua-thofa, ar a raibh 35 comhalta, déanta suas as

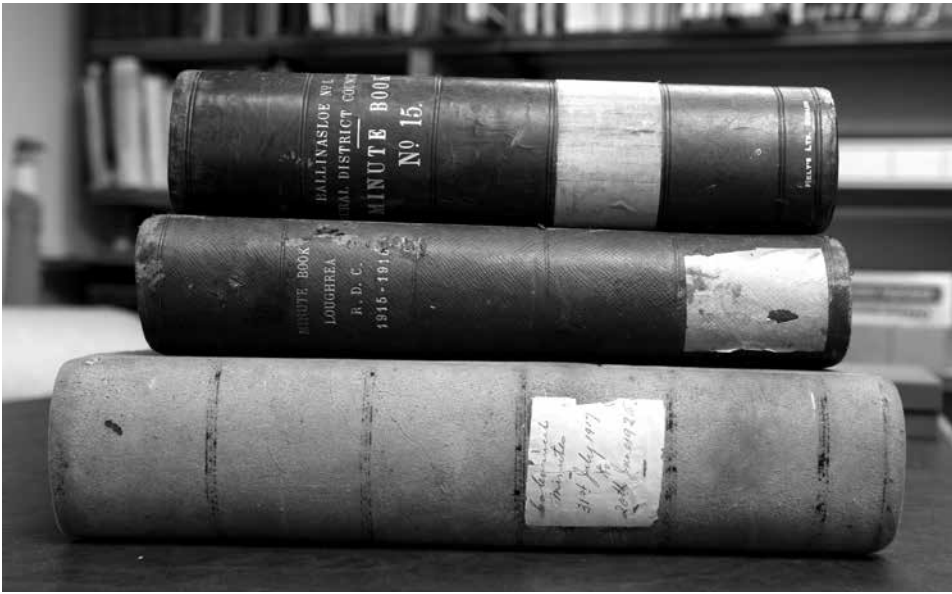
*... a fair representation of property, profession and politics. It contains a landlord, a Unionist Catholic barrister and writer, three solicitors, a college professor and medical doctor, three merchants, an auctioneer, and seventeen or eighteen tenant farmers. The 10 chairmen elected by the district councils and the nominated grand jurors with the co-opted men should make and will, we are sure, a very respectable body for Galway as good as any in Ireland we should be inclined to say ...'*¹

Ag an gcéad chruinniú, a tionóladh i mí Aibreán 1899, d'fhógair Comhairle Contae na Gaillimhe

That we the County Council of the County Galway at this our first meeting do pledge ourselves to the principal of Home Rule and earnestly urge on Her Majesty's Government the necessity of granting legislative independence to Ireland in order to enable the Irish people to make their own laws and

manage their own affairs in harmony with the wishes of the great majority of the population.

That we only regard the Local Government Act as an instalment of justice to prepare our people for the larger and more comprehensive measure of autonomy which is the only scheme that will ever satisfy the hopes and aspirations of our people and make us a happy, prosperous and contented nation.²

D'fhéadfaí a rá nach raibh meon ná cuspóirí Chomhairle Contae na Gaillimhe á gceilt leis an rún sin.

D'fhoilsigh Comhairle Contae na Gaillimhe *A History of Galway Council* le Gabriel O'Connor sa bhliain 1999 mar chomóradh ar chéad bliain ó thráth a bunaithe.³ Tugtar buneolas maith ansin ar bhunú na n-údarás áitiúil i nGaillimh agus stair mhionsaothraithe ar bhlianta tosaigh Chomhairle Contae na Gaillimhe. Tugtar ábhar mion den chineál céanna faoi na Comhairlí Ceantair Tuaithe in *For the record. The archives of Galway's Rural District Councils* a d'fhoilsigh an Chomhairle sa bhliain 2014.⁴ Cuirtear chuig ábhar na haiste seo a chur i láthair dá bhrí sin trí léim ar aghaidh go dtí an bhliain 1916 agus beartaíocht agus smaointeoireacht Chomhairle Contae na Gaillimhe, i mbliain chinniúnach sin na staire maidir le feachtas fada na hÉireann ag féachaint le neamhspleáchas polaitíochta a bhaint amach, a ríomh. Tugtar spléachadh freisin ar roinnt dá raibh ina ábhar buartha ag na Comhairlí Ceantair Tuaithe ag an am. Tá ábhar na haiste bunaithe den chuid is mó ar mhiontuairiscí na gcomhairlí éagsúla.

Is fiú a lua gur ritheadh rúin faoi chúrsaí polaitíochta i rith na mblianta roimh 1916 i gComhairle Contae na Gaillimhe (baill agus lucht leanta de chuid Pháirtí Parlaiminteach na hÉireann is mó a bhí uirthi anuas go dtí an bhliain 1920) agus go raibh an chuid is mó acu ag seasamh leis an Rialtas Dúchais. Seasadh freisin le gluaiseacht na Gaeilge agus le cearta tionóntaí. Ainneoin achtanna talún éagsúla i rith na mblianta anuas go dtí sin, bhí agóidíocht faoi chúrsaí talún go forleathan ar fud an chontae; *Galway was one of the more lawless parts of the island, due to agrarian agitation.*⁵

Sheas Comhairle Contae na Gaillimhe freisin le hiarrachtaí na gComhairlí Ceantair Tuaithe tithíocht ar chaighdeán níos fearr a chur ar fáil don lucht oibre agus rinneadh dul chun cinn freisin maidir le pumpa uisce a chur ar fáil i gcuid mhór paróistí agus bailte ar fud an chontae. Bhí toradh tairbheach aige sin agus ag feabhsúchán i réimse an tsláinteachais ar chúrsaí sláinte agus laghdaíodh ar líon na ndaoine a d'fhulaing ón tíofóideach cé go raibh an eitinn (TB) go fada fairsing go ceann scór bliain ina dhiaidh sin.

Luadh i rún polaitíochta amháin a ritheadh tar éis an Ulster Volunteer Force a chur ar bun agus Óglaigh na hÉireann a bhunú ina dhiaidh sin,

... that the time has come when every effort should be made to organise the Irish Volunteer force in every Parish in Ireland. We are convinced that such a force, wisely led by men in whom our indomitable leader Mr John E. Redmond, MP, would have confidence, would prove to the world that the manhood of Ireland are ready to do their part in defence of their homes and their liberties, and if need be to protect our fellow Nationalists in Ulster from insult and attack⁶.

Tamall gairid ina dhiaidh sin, agus ceiliúradh á dhéanamh ar an mBille Rialtas Dúchais a rith i mí Mheán Fómhair 1914, sheas Comhairle Contae na Gaillimhe le Seán Réamoinn nuair a d'iarr sé go gcuirfí Briogáid Éireannach ar bun, agus aontaíodh

... to adopt the term of the Treasury Regulations for Civil Servants and to pay County Council Employees, absent on Naval or Military Service their full salaries, less Army or Navy pay as sanctioned by the Local Government Board ...⁷.

Ba é John McDonnell as Waterslade House i dTuaim a bhí ina Chathaoirleach ag an am. Caitliceach a bhí ann agus fear gnó a raibh cuid mhaith talún aige i gceantair an Dúin Mhóir, Áth Cinn agus Thuama. I mí an Mheithimh 1914, tar éis thoghcháin áitiúla an 27 Bealtaine 1914 a toghadh ina chathaoirleach é⁸ agus rinne sé fónamh sa phost sin go dtí go dtáinig an poblachtach Seoirse Mac Niocaill⁹ i gcomharbacht air sa bhliain 1920. Dlíodóir a bhí i Mac Niocaill a rugadh i mBaile

Átha Cliath agus a bhí ag obair in oifigí G. C. Conroy (Sráid na Mainistreach, Gaillimh); bhí sé go mór i gceist sa bhliain 1916 mar fhear de chuid Shinn Féin, ina Uachtarán ar Óglaigh na hÉireann i nGaillimh agus ina Cheannaire ar Bhrainte na Gaillimhe de Bhráithreachas na Poblachta (IRB).¹⁰ Nuair a bhí oiread aithne air mar dhuine de Chomplacht Chathair na Gaillimhe d'Óglaigh na hÉireann, bhí sé ar dhuine díobh siúd ba thúisce a gabhadh nuair a thosaigh an troid i rith Sheachtain na Cásca 1916, rud a d'fhág nach ndearna sé seirbhís mhíleata i rith an Éirí Amach.

Bhí Rúnaí Chomhairle Contae na Gaillimhe, Walter Gordon Seymour¹¹, as láthair ó mhí na Samhna 1914 go dtí deireadh an Chéad Chogaidh Dhomhanda, ar seirbhís mhíleata le harm na Breataine. Bhí William Fogarty¹², dá bhrí sin, cuntasóir na Comhairle agus duine d'Óglaigh Náisiúnta na hÉireann, ina Rúnaí Contae Gníomhach.

I dTeach na Cúirte i nGaillimh a tionóladh cruinnithe na Comhairle.¹³

I dtús na bliana 1916, ba é Liosta na nGiúróirí a fhoilsíú is mó a bhí i gceist ag an gComhairle. Bhíothas dírithe chomh maith ar a chinntiú gur le saothar díreach a dhéanfaí obair dheisiúcháin agus chothabhála ionas go mbeadh fostaíocht á cur ar fáil d'fhir sa cheantar áitiúil.

Tá sliocht a gearradh as páipéar nuachta istigh le miontuairiscí Chomhairle Contae na Gaillimhe an 2 Feabhra 1916 ina bhfuil tuairisc ar an aitheasc fáilte a chuir an Chomhairle roimh Ivory Churchill Guest¹⁴, Fear Ionaid an Rí, le linn dó an chéad chuairt a thabhairt go hiarthar na hÉireann an mhí roimhe sin go mbeadh i láthair ag comhdháil earcaíochta i Halla an Bhaile i nGaillimh. De réir thuairisce ar an *gCuradh Connachtach* an 5 Eanáir, bhí gleo agus ceiliúradh i gceist leis an gcúairt agus mar chuid den fháilte, bhí Garda Gradaim ar siúl ag Óglaigh Náisiúnta na hÉireann agus ceann eile ag Constáblacht Ríoga na hÉireann (RIC). Chuir Comhairle Ceantair Uirbeach na Gaillimhe, na Coimisinéirí Cuain agus Comhlacht Rialaithe Choláiste na hOllscoile, Gaillimh Aithisc Fáilte i láthair chomh maith. Ba é an Rúnaí Contae Gníomhach ag Comhairle Contae na Gaillimhe a léigh an t-aitheasc, ina ndeirtear:

Your Excellency comes to us in a time of national crisis, and for a purpose connected with that crisis. Our Co. and the whole Western Province have responded nobly to the call of patriotism, duty and honour, and have given generously their dearest and best to the Empire in its hour of need.

We believe that the happy change which has taken place in the mutual sentiments of the Irish people and their neighbours will be of a lasting nature, and, that the legislative expression of this change will enable Ireland to pursue to a happy realisation her national, social, and intellectual ideals - loyal to her

Sovereign and to herself, and to the Imperial family of nations of which she is a free member; we also believe that the honour, the safety, and the material prosperity of Ireland call to Irishmen of every class to do what in-them lies to ensure a speedy and decisive victory for the Allies in the present war.

Deirtear chomh maith,

*There are many matters which, under other circumstances, we would be glad to bring to Your Excellency's notice - many urgent calls for the removal of agricultural, social, transport, and harbour difficulties under which our constituents suffer - but we recognise that the successful conduct of the war now overshadows all other considerations ...*¹⁵.

Ag an gcéad chruinniú eile den Chomhairle, cruinniú ráithiúil a tionóladh an 6 Feabhra, pléadh na meastacháin don bhliain 1916/17 agus na hoibreacha poiblí a bhí ar siúl ag an am. Pléadh freisin an iarracht an Dr J. Pye a chur amach as post an Chláraitheora i gColáiste na hOllscoile, Gaillimh. Dúirt an Chomhairle go mbeadh an Dr Pye, leis na blianta roimhe sin, ina Uachtarán ar an gColáiste murach gur sheas sé leis an Náisiúnachas agus le Rialtas Dúchais na hÉireann. Ritheadh de rún nach ndéanfadh Comhairle Contae na Gaillimhe, sa chás go gcuirfí an Dr Pye amach as an bpost, comhalta ar aghaidh le suí ar an gComhlacht Rialaithe agus go ndéanfadh an Chomhairle ‘*discontinue the grant from the Galway County Council rates for College purposes*’¹⁶.

Mar gheall ar an ‘*great expense incurred in the upkeep of ten [Poor Law] Unions*’ agus laghdú ar líon na ndaoine a bhí á gcoinneáil i dtithe na mbocht ar fud an chontae, phléigh an Chomhairle an cás agus ceapadh coiste a dhéanfadh an scéal a bhreithniú agus a chuirfeadh scéim le chéile maidir le hAontais a chónascadh¹⁷.

62 duine a bhí, mar shampla, i dteach na mbocht faoi chúram Aontas Dhlí na mBocht an Chlocháin, íslíú ó bheagán le cois 100 duine sa bhliain 1906; 160 duine a bhí i dteach na mbocht i dTuaim, tuairim agus an méid céanna leis an mbliain 1906. Bhí 80 duine i dteach na mbocht i mBaile Locha Riach i gcomórtas le meánlíon 125 i mí Eanáir agus mí Feabhra 1906, 100 sa Ghort i gcomparáid le timpeall is 160 deich mbliana roimhe sin agus 60-68 a bhíodh sa Chreagán sa bhliain 1906 ach bhí 70-75 i dteach na mbocht na háite sin sa bhliain 1915¹⁸. Meastar ina dhiaidh sin féin gur ‘*due to emigration and the perceived stigma attached to it [relief], rather than any improvement in conditions*’¹⁹ a bhí laghdú tagtha ar líon na ndaoine i dtithe na mbocht.

Ag an gcruinniú céanna sin, pléadh an obair chothabhála ar thithe na cúirte in áiteanna éagsúla ar fud an chontae chomh maith le sceideal táillí maidir le Céibh an Chloiginn agus Suirbhéir Contae sealadach a thoghadh.

Baineann an chéad chnuasach miontuairiscí ina dhiaidh sin le himeachtaí choiste ar a dtugtaí an Proposal Committee. Uair sa ráithe a bhíodh cruinnithe an choiste sin freisin agus ar an 3 Bealtaine 1916 a bhí an cruinniú seo, an lá céanna ar cuireadh Pádraig Mac Piarais chun báis. Is iad na Comhairleoirí a bhí i láthair James McDonnell (Cathaoirleach), Martin McDonagh²⁰, Thomas C. McDonagh, John Lohan, Edward King, J.M. Lyden, Michael Joyce, M. Morrissey, Patrick Dermody, James J. Hoban, John McKeigue, Thomas Fahy, James Cosgrave agus John Morris.

Plé ar chúrsaí íocaíochta, mar shampla maidir le hobair ar Áras an Chontae, a bhí i gceist ag tús an chruinnithe, chomh maith le rún comhbhróin le muintir John Moran, an Suirbhéir Contae, a cailleadh tamall roimhe sin. Lean an Chomhairle ar aghaidh ansin, mar a rinne go leor de na húdaráis áitiúla agus forais eile ar fud na tíre ag an am gur rith rún ag cáineadh ghníomhartha Óglaigh na hÉireann agus Arm Cathartha na hÉireann timpeall na tíre ach ní dhearnadh aon tagairt faoi leith do bheartaíocht na nÓglach i gceantar na Gaillimhe. Ní dhearnadh aon tagairt ach oiread do Shéamus Cartúir²¹, duine de chléirigh na Comhairle a bhí ina Rúnaí ar na hÓglaigh^{22,23} a ghabháil le daoine eile a bhí go tréan sna hÓglaigh i gcathair na Gaillimhe.

Shínigh Cartúr a ainm ag dul isteach ag an obair le Comhairle Contae na Gaillimhe dó ar an 19 Aibreán 1916, ach níl a ainm ar aon cheann de Leabhair Tinrimh na gCléireach arís go dtí an 24 Samhain 1916²⁴. I mí Iúil 1916, thug an Rúnaí Contae Gníomhach seo le fios don Choiste Airgeadais: ‘as a consequence of the arrest of Mr Carter, Roads Clerk, he had placed Mr O’Connor in charge of this work and paid him 5/- extra per week²⁵.

Tugtar tuairisc níos mine ar an *gCuradh Connachtach* an 6 Bealtaine ar imeachtaí na Comhairle ach ní thugtar aon sliocht as an rún cáinte. Is í foclaíocht an rúin a mhol an cathaoirleach, an Comhairleoir James McDonnell, agus ar chuidigh an Comhairleoir Martin McDonagh leis:

Galway County Council desires to express its condemnation of the recent disturbances of social order brought about by irresponsible persons whereby great damage has been done to the material prosperity and prospects of Ireland, and numbers of simple uneducated peasants have been cajoled and threatened into open defiance of the Law.

We resent most of all the outrage upon the honour, and dignity of Ireland and the attempt which has been made to dishonour her pledge solemnly given by her responsible leader Mr Redmond.

We rejoice that this dastardly attempt has failed, and that the people of Ireland have shown by their conduct in this crises that Ireland is determined that her word shall be carefully kept.

<i>Minutes of proceedings of the Proposals Committee of the Galway County Council at a Quarterly Meeting held on the 3rd May 1916.</i>	
<i>Chair.</i>	<i>Councillor James M^oDonnell.</i>
<i>Present</i>	<i>Councillors: - M. M^oDonagh : J. C. M^oDonagh : J. Lohan C. J. King : J. M. Lyden : Mr. Joyce : J. Morrissey P. Dermody : J. J. Nolan : J. M. Keigue : J. Fahy J. Cosgrave : J. Morris.</i>

Léaráid 13.1 Miontuairiscí Chomhairle Chontae na Gaillimhe, 3 Bealtaine 1916, GC1/2, lch700

We tender to Mr Redmond the fullest assurances of our sympathy and support in the present trying circumstances²⁶.

Cuireadh an cruinniú ar athló beagnach díreach ina dhiaidh sin mar gheall ar ‘the existing circumstances’.

Tar éis thoghcháin na bliana 1920, tháinig Comhairle arbh chomhairle phoblachtach den chuid ba mhó í, faoi cheannas Sheoirse Mhic Niocaill (a gabhadh an t-am céanna le Cartúr i rith Sheachtain na Cásca), in áit na Comhairle seo agus cuireadh an rún ar ceal ag cruinniú i mí Meitheamh na bliana sin. Ag an gcrúinniú céanna sin, dheimhnigh an Chomhairle dílseacht do Dháil Éireann, cáineadh Séamus Ó Lorcáin a bheith á choinneáil i bpríosún agus socraíodh nach gcuirfí miontuairiscí faoi imeachtaí Chomhairle Contae na Gaillimhe ar aghaidh feasta chuig an British Local Government Board²⁷.

Léaráid 13.2 Leabhar Tinrimh Foirme Chomhairle Chontae na Gaillimhe, le síniú Carter (i nGaeilge), 24 Samhain 1916, GC/7/10.

Ag an gcéad chruinniú eile de chuid Chomhairle Contae na Gaillimhe ar an 17 Bealtaine 1916, glacadh le miontuairiscí an chruinnithe roimhe sin a cuireadh ar athló. Pléadh agus aontaíodh moltaí maidir le hobair agus le híocaíochtaí éagsúla, agus rinneadh plé freisin ar bhailiú rátaí, ar aisíocaíochtaí agus ar Aontais Dhlí na mBocht a chónascadh. Cuireadh tuairiscí faoi bhráid ó na Comhairlí Ceantair Tuaithe faoi cheisteanna éagsúla, ina measc scéimeanna maidir le saothar díreach agus bóithre poiblí a dhéanamh, agus aontaíodh iad. Bhí éagsúlacht san ábhar eile a pléadh, mar shampla ceadúnais tiomána, tumadh caorach agus post Shuirbhéir an Chontae a fhógairt. Aontaíodh go ndíolfaí Teach na Cúirte ar an Mám leis an

gComhairle. Léadh rún ó Chomhairle Ceantair Tuaithe na Gaillimhe ag éileamh go ndéanfaí fiosrúchán faoin gcostas a bhain leis an ‘District Lunatic Asylum’ i mBéal Átha na Sluaighe a rith agus léadh rún ó Chomhairle an Chlocháin ag cáineadh bheartaíocht Chaisleán Bhaile Átha ‘in their efforts to perpetrate a system of extra policing in the County’²⁸.

Anuas ar an méid sin, ritheadh rún maidir le príosúnaithe polaitiúla a mhol an Comhairleoir Morris agus ar chuidigh an Comhairleoir O’Malley leis, ag éileamh go dtabharfaí pardún ginearálta. I bhfoclaíocht an rúin sin:

... we the Members of the Galway County Council request His Majesty’s Government to grant a general amnesty to all the prisoners deported from this county seeing that nine-tenths of the people of Ireland disassociated themselves from the rebellion, and have already through their representatives Councils expressed their condemnation of it, and that the great majority of the rank and file who took part went out believing that they were only going on parade, and in complete ignorance of the gravity of the situation.

*That we consider the punishment already inflicted on the leaders is more than sufficient and more drastic than that inflicted on the South African Rebels, and that their further punishment by imprisonment or otherwise will not conduce to promote the better feeling which has existed mainly through the efforts of Mr Redmond and the Irish Party between this country and England*²⁹.

Ba é Cruinniú Chinn Bhliana na Comhairle ar an 4 Meitheamh an chéad chruinniú eile. Atoghadh McDonnell ina Chathaoirleach, toghadh an Comhairleoir Peter J. O’Malley ina Leas-Chathaoirleach agus ceapadh comhaltaí ar choistí maidir le gnóthaí éagsúla, mar shampla Gealtlann Bhéal Átha na Sluaighe, cúrsaí Airgeadais, Árais an Chontae agus cúrsaí Otharlainne. Toghadh an tUasal M.J. Kennedy ina Shuirbhéir Contae.

D’eisigh an Chomhairle rún ag an gcruinniú sin ag éileamh go mbunófaí monarcha muinisean i nGaillimh agus áitíodh go raibh Cathair na Gaillimhe ‘... in need of some encouragement and entitled to a share of the expenditure on War Material’³⁰. Bhí feachtas ar siúl i rith na bliana 1916 maidir leis an monarcha. Ag teannadh le deireadh na bliana 1917, cuireadh monarcha sliogán ocht bpunta dhéag ar bun sa deireadh i nGaillimh.

Ordaíodh ag an gcruinniú chomh maith rún an 17 Bealtaine maidir le príosúnaithe polaitiúla a chur ar aghaidh chuig an ‘Premier, Mr John Redmond, Sir John Maxwell’³¹ and the Members of Parliament’³².

Ar Lá Lúnasa 1916 a bhí an cruinniú ina dhiaidh sin. Ceapadh an tUasal G. Lee ina Shuirbhéir Contae maidir leis an Roinn Thoir den chontae. Ceapadh bailitheoirí rátaí freisin maidir le páirteanna éagsúla den chontae. Pléadh ceisteanna ginearálta eile freisin, mar shampla árais an Chontae, tithe cúirte, cónascadh na nAontas, ceannach cairéal agus mar sin de.

Rinneadh plé ag cruinniú an 16 Lúnasa chomh maith ar ghnóthaí ginearálta, bailiú rátaí, barda liachta a chur ar fáil d’othair eitinne, teorainn luais 10 míle san uair a shocrú i mbailte Bhaile Átha an Rí agus Bhéal Átha na Sluaighe, cásanna sáraithe ar an Disease of Animals Act, agus ballaí agus cosáin sa Ghort.

Léadh litir ó Shéamus Cartúir, an cléireach a bhí i ngéibheann (a dtagraítear thuas dó) ach níl cuntas ar ábhar na litreach sin sna miontuairiscí. Ina ainneoin sin, tugtar cuntas maith ar eagrán an 19 Lúnasa 1916 den *Churadh Connachtach* ar an díospóireacht a rinne na Comhairleoirí faoin achainí ó Chartúr go gcoinneofaí a phost dó agus, chomh maith leis sin, go n-íocfaí é an fhaid a bheadh séasláthair. Dúirt an Comhairleoir Fahy go raibh an tUasal Seymour (Rúnaí na Comhairle) á íoc ag an gComhairle agus é as láthair ar sheirbhís mhíleata agus gur cheart dá bhrí sin caitheamh ar an mbealach céanna le Cartúr. Bhí Comhairleoirí eile a d’easaontaigh leis, an Comhairleoir Fogarty, an Rúnaí Contae Gníomhach, ina measc. Dúirt seisean ‘...*a man is entitled to fight for his county*’, agus dúirt Fahy ar ais ‘*That is the very*

thing the other man [Séamus Cartúir] thinks he is doing’. Shocraigh an Chomhairle cás Chartúir a mheas tráth ab fhaide anonn ach glacadh leis an rún ‘*The County Council are of opinion that all the County Galway men interned should be released*’³³.

Ní cosúil gur tharla aon chruinniú eile go dtí Lá Samhna. Bhí patrún den chineál céanna leis an gcruinniú sin, pléadh le híocaíochtaí, fógraíocht, an bóthar idir Cill

Léaráid 13.3 Litir as Comhad na Muinisean, 19 Nollaig 1916, GC/CSO/3/2.

Rescinded unanimously
 Supt. J. J. Byrnes
 19/6/20

irresponsible persons whereby great damage has been done to the material property, prosperity and prospects of Ireland, and numbers of simple uneducated peasants have been cajoled and threatened into open defiance of the law.

We resent most of all the outrage upon the honour and dignity of Ireland, and the attempt which has been made to dishonour her pledge solemnly given by her responsible leader Mr. Redmond.

We rejoice that this dastardly attempt has failed, and that the people of Ireland have shown by their conduct in this crisis that Ireland is determined that her word shall be carefully kept.

We tender to Mr. Redmond the fullest assurances of our sympathy and support in the present trying circumstances.

Passed.

Léaráid 13.4 Miontuairiscí Chomhairle Contae na Gaillimhe, 3 Bealtaine 1916, GC/1/2, lch 707

Chiaráin agus Carna agus Sraith Salach, an droch-chaoi a bhí ar Bhóthar Loch Eidhneach, cónascadh na nAontas, ceapachán an tSuirbhéara Contae, an tUasal Lee, nár aontaigh an Local Government Board leis, agus Cigire Tréidliachta (an tUasal Moffet) a cheapadh chomh maith.

Léadh dhá rún de chuid Chomhairle Contae Chiarraí agus glacadh leo. Cé nach léir ábhar na litreacha ó na miontuairiscí, bhíothas ag cur in aghaidh ‘the partition of Ireland’ i gceann amháin agus bhain an dara ceann leis an seans go bhféadfaí coinscríobh a thabhairt isteach in Éirinn³⁴. Ghlac an Chomhairle freisin le rún ó Chomhairle Cathrach Chathair Bhaile Átha Cliath i ndáil le príosúnaithe Éireannacha i Sasana a ligean saor³⁵.

Rinneadh plé freisin ar Phríosún na Gaillimhe a raibh beartaithe é a dhúnadh. Níor aontaigh an Chomhairle go mba cheart sin a dhéanamh. Glacadh leis an rún seo a leanas,

‘The Council would be very glad if all prisons could be closed but if there must be one in Connaught there can be no justification for closing the prison situated in the Capital of the Province’³⁶.

Tionóladh an cruinniú deireanach den bhliain sin ag Comhairle Contae na Gaillimhe ar an 15 Samhain; ní raibh cruinniú arís ann go dtí an 7 Feabhra 1917. Pléadh an gnáthréimse ábhair arís, focaíochtaí, bóithre, rátaí, scoláireachtaí ollscoile, trí cinn de ghalrollóirí nua a cheannach, agus mar sin de.

Bhí na Comhairlí Ceantair Tuaithe ar fud an chontae, idir an dá linn, ag cur in aghaidh na bochtaineachta agus scaipeadh galair, mar shampla in Áth Cinn,³⁷ agus iad gníomhach i mbun oibre ag plé le cúrsaí sláinte agus sláinteachais. Bhíothas tugtha go mór d'iarrachtaí feabhas a chur ar choinníollacha lucht oibre agus ar chúrsaí tithíochta dóibh, go háirithe Comhairle an Chlocháin. An tráth céanna, chuir Comhairle Ceantair Tuaithe Thuama in iúl

THE RECENT ARRESTS.
COUNCIL CLERK'S APPEAL FROM INTERMENT CAMP.

The Acting-Secretary said Mr. James Carter had been in Wales for some time, and he wrote a letter, a copy of which had been sent to the Chairman—

Chairman: I saw it—

Acting-Secretary: In which he asks you to keep his appointment open for him, and to pay him from the date on which he was interned.

Mr. Fahy: Is he at home now?—Acting-Secretary: No, sir.

Mr. McDonogh: I would keep his place open for him, but it would be encouraging this kind of thing if you paid him.

Mr. MacNeill: You cannot do that.

Mr. Morris: It is time for them to let them all out. They ought to do the graceful thing, and it would be the best thing for them to do.

Mr. McDonogh: I would have sympathy for those poor omadhauns who were led away. But the ones they took up were those they should not have taken, and they did not take the men they ought to have taken at all.

Léaráid 13.5 Sliocht as an gCuradh Connachtach faoi phlé ag cruinniú de Chomhairle Chontae na Gaillimhe maidir le hiarratas Chartúir go gcoinneofaí a phost dó an fhead a raibh sé imtheorannaithe, an 19ú Lúnasa 1916.

'its displeasure at the administration of the Congested Districts Board stating it deplored 'the fact that three fourths of the tenant farmers of this Union are still living in miserable patches of thin wet land and that we earnestly request the Congested Districts Board and landlords to divide even portions of the farms held by them in the different districts for tillage purposes for the betterment of the Nation...'³⁸.

Cé go raibh roinnt de na Comhairlí Ceantair Tuaithe, mar shampla Comhairle Phort Omna, a cháin an tÉirí Amach, is cosúil go raibh comhairlí eile, mar shampla Comhairlí an Chlocháin, an Ghoirt agus Thuama, gan tagairt ar bith a dhéanamh dó. Mar seo a leanas an rún a rith Comhairle Phort Omna,

'That we the Members of the Portumna Rural District Council condemn the action of the Authorities in shooting the innocent people without any form of trial during the recent disturbance in Dublin, and we further condemn them for depriving us of the youth and manhood of Ireland by deportation and whose sympathies were heartily in accord with the wishes of the Government as far as recruiting is concerned. That a Committee of the whole Board be appointed to collect funds for the dependents of those noble Irishmen who were shot during the disturbance'³⁹.

Seo a leanas rún Chomhairle Ceantair Baile Bhéal Átha na Sluaighe,

‘That we earnestly and respectively call on Mr J Redmond and the Irish Parliamentary Party to use their great influence to have those mis-guided Irishmen connected with the recent disturbances in Ireland treated with leniency (sp) and mercy’⁴⁰.

Bhí Coimisinéirí Baile Thuama ina dtost maidir leis an gcorraíl a tharla.

D’eisigh Coimisinéirí Baile Bhaile Locha Riach cáineadh láidir,

‘That we deeply deplore the recent action of a small section of fanatics calling themselves Irishmen, exploited no doubt by Agents of Germany, in fermenting an uprising against the authority of the Irish nation and the Government, at a time of sore trial to the cause of civilisation and we are horrified by the sacrifice of many innocent lives and the ruthless destruction of property caused thereby. We sympathise with the Leader of the Irish people Mr J. E. Redmond for the pangs of grief this wanton outrage has brought upon him after his life work in the service of the nation, by which he has brought the Irish cause to such a splendid triumph and in this sad ordeal we pledge him our unswerving support’⁴¹.

Ar aon dul le Comhairle Contae na Gaillimhe, chuir Coimisinéirí Baile Bhaile Locha Riach an rún cáinte sin ar ceal sa bhliain 1920⁴².

Tamall ina dhiaidh sin, rinne Comhairle Ceantair Tuaithe Phort Omna impí ar an Rí Seoirse trócaire a dhéanamh ar Ruairí Mac Easmainn, arna rá ‘...we believe that now is a time at which the exercise of His Majesty’s Royal prerogative would do much to accentuate the friendship and devotedness of our native land to the Throne’⁴³. Cuireadh Mac Easmainn chun báis, trína chrochadh, i bPríosún Pentonville i Londain ar an 3 Lúnasa 1916.

Tríd is tríd, tá léargas maith ar thuairimí dhaoine faoi chúrsaí polaitíochta ag an am le baint as miontuairiscí chruinnithe na n-údarás áitiúil éagsúil, go háirithe miontuairiscí Chomhairle Contae na Gaillimhe agus is féidir a fheiceáil orthu nach raibh athrú tagtha go fóill faoi dheireadh na bliana 1916 ó thaobh glacadh níos mó le trodaíocht dáiríre ar son na saoirse. Níor tharla go dtí go raibh toghcháin na bliana 1920 thart agus an t-athrú mór millteach a tháinig dá dtoradh sin tagtha ar mheon polaitíochta na gComhairlí – agus go deimhin cuid mhór eile tite amach idir an dá linn – go bhfeictear athrú dáiríre ar na miontuairiscí ó thaobh chur chuige agus sheasamh na n-údarás áitiúil i gcontae na Gaillimhe maidir le ceisteanna éagsúla.

Is léir ó thuairisc ar an gCuradh Connachtach i mí na Samhna 1916 go raibh cúinsí maireachtála in iarthar an chontae go rídhona ag teannadh le deireadh na bliana. Deirtear ann,

'In Lettermore there are 265 families, and not three per cent of these live in average comfort. Ninety-seven of them have no beds to sleep on: they lie by the fireside on bags of straw, with a cow or a pig for their companion. In the majority of houses entire families, of both sexes, sleep in a single apartment... No; the conditions under which the people are forced to live breed infection, and kill out a hardy peasantry as if the country could find no use for them. This year the potato crop has been a failure, and if prompt measures are not taken to meet the situation our correspondent informs us that an appeal will have to be made to the charity of the public...

These people must be released from the galling slavery that such conditions beget before any progress can be hoped for. They want good houses: they want some means to provide the wherewithal to live³⁴.

Mar sin a tharla do Chomhairle Contae na Gaillimhe agus do na Comhairlí Ceantair Tuaithe le cuid mhór oibre rompu ón mbliain 1916 ar aghaidh, taobh amuigh de chúrsaí polaitíochta agus b'fhéidir in ainneoin cúrsaí polaitíochta. Is féidir léargas ar mheon an phobail i gcoitinne a cheapadh le meon na gComhairlí sa bhliain 1916, gur mó ba chás le daoine ag an am slí mhaireachtála a shaothrú dóibh féin tráth a raibh cúrsaí polaitíochta faoi athrú ná a bheith sáite iad féin i dtabhairt athrú den sórt sin i gcrích. Mar a deir Úna Newell san alt, 'The Rising of the Moon: Galway 1916', 'Subdued though it seemed, Redmond retained the unenthusiastic support of the great majority of the population for the Home Rule movement and the allied cause³⁵.

Tháinig athrú níos mó ar mheon na ndaoine tamall ina dhiaidh sin nuair a bhí coinscríobh á bhagairt. Chuir sciar mór den phobal ina choinne sin, Sinn Féin agus na hÓglaigh, an Eaglais Chaitliceach, Cumann Lúthchleas Gael agus dreamanna eile. B'shin é an buille nach mbeifí sásta glacadh leis sa deireadh, ach bhí eachtraí na bliana 1916, daoine a chur chun báis, dlí an airm a thabhairt isteach, oiread daoine a ghabháil agus a chur i ngéibheann gan iad a chur ar a dtríail, agus an cruatan géar a tharraing sin ar theaghlaigh na bpríosúnach, ina spreagadh agus ina spréachadh míshástachta ionas go ndeirtear faoin Éirí Amach '...played a most critical role in establishing a strong foundation from which this rise in militant nationalism could progress³⁶. Sin a d'fhág gur tharla blianta beaga tar éis an Phoblacht a fhógairt sa bhliain 1916 gur seasadh léi agus gur troideadh ar a son agus go raibh mórchuid mhuintir na hÉireann, agus forais daonlathais na tíre, Comhairle Contae na Gaillimhe ina measc, ar son na Poblachta an tráth sin.

Leabharliosta

Bunfhoinsí

Cartlann Chomhairle Contae na Gaillimhe (GCCA):

- Comhairle Contae na Gaillimhe
  - Miontuairiscí (GC/1/2)
  - Miontuairiscí an Choiste Airgeadais (GC/3)
  - Leabhair Tinrimh an Lucht Foirne (GC/7)
  - Mutations file (GC/CSO3/2)
- Comhairle Ceantair Baile Bhéal Átha na Sluaighe (BUC/1)
- Coimisinéirí Baile Bhaile Locha Riach (LTC/1)
- Coimisinéirí Baile Thuama (TTC/1)
- Comhairle Ceantair Tuaithe Phort Omna (G01/3)
- Comhairle Ceantair Tuaithe Thuama (G01/11)
- Comhairle Ceantair Tuaithe na Gaillimhe (G01/9)

An Chartlann Mhíleata:

- Biúró na Staire Míleata, Ráitis Finnéithe (BMH WS)

Foinsí Tánaisteacha

Ferriter, Diarmaid, *The transformation of Ireland 1900-2000* (Londain, Profile, 2004).

Galway County Council, *For the record. The archives of Galway's Rural District Councils* (Gaillimh, Comhairle Contae na Gaillimhe, 2014).

Foster, R.F., *Vivid faces: the revolutionary generation in Ireland (1890-1923)* (Allen Lane, 2014).

Kenny, Tomás, *Galway: politics and society, 1910-23*, Maynooth Studies in Local History No. 95 (Four Courts Press, 2011).

O'Connor, Gabriel, *A history of Galway Council* (Gaillimh, Comhairle Contae na Gaillimhe, 1999).

Matthew, H.D.G. & Harrison, Brian, Eds., *Oxford Dictionary of National Biography* in Association with the British Academy (Oxford University Press, 2004).

Newell, Úna, 'The Rising of the Moon: Galway 1916', *Journal of the Galway Archaeological and Historical Society*, Iml. 58, ll. 114-35 (Gaillimh, 2006).

Páipéir Nuachta

Connacht Tribune (An Curadh Connachtach)

Tuam Herald

Fonótaí

1. *Tuam Herald*, 15 Aibreán 1899.
2. Miontuairiscí Chomhairle Contae na Gaillimhe (GCC anseo síos), 22 Aibreán 1899, GC/1/1, l. 3.
3. O'Connor, Gabriel, *A history of Galway Council* (Gaillimh, Comhairle Contae na Gaillimhe, 1999).
4. Comhairle Contae na Gaillimhe, *For the record. The archives of Galway's Rural District Councils* (Gaillimh, Comhairle Contae na Gaillimhe, 2014).
5. Kenny, Tomás, *Galway: politics and society, 1910-23*, Maynooth Studies in Local History No. 95,

- Four Courts Press, 2011, l. 13.
6. Míontuairiscí Chomhairle Contae na Gaillimhe, 20 Bealtaine 1914, GC/1/2, l. 529.
  7. Míontuairiscí Chomhairle Contae na Gaillimhe, GC/1/2, ll. 576-7.
  8. Míontuairiscí Chomhairle Contae na Gaillimhe, 1 Samhain 1916, GC/1/2, l. 760.
  9. Clár Chomhaltáí Dháil Éireann. Bhí Seoirse Mac Niocaill (nó George Nicholls mar a thugtaí freisin air) (1884- 11 Bealtaine 1942) ina Chathaoirleach ar Chomhairle Contae na Gaillimhe idir na blianta 1921 agus 1925. Toghadh chun na Dara Dála (1921-22) freisin é do pháirtí Shinn Féin gan aon iarrthóir eile ina choinne, chun na Tríú Dála (1922-1923) freisin do pháirtí Shinn Féin (ar son an Chonartha), agus chun na Ceathrú Dála (1923-1927) do pháirtí Chumann na nGaedhael. Bhí sé ina Aire Cúnta maidir le Gnóthaí Baile (17 Eanáir 1922 - 9 Meán Fómhair 1922), cé nár daingníodh an ceapachán sin sa Dáil riamh, agus ina Rúnaí Parlaiminte ag an Aire Cosanta (15 Eanáir 1925 - 23 Bealtaine 1927). (<http://www.oireachtas.ie/members-hist/default.asp?housetype = 0&HouseNum = 2&MemberID = 815&ConstID = 102>) (2015). Bhí sé ina Chláraitheoir Contae ó 1928 go dtí 1931 (*An Curadh Connachtach*, 3 Márta 1928, l. 7). Bhí Mac Niocaill ina Uachtarán ar Bhord Chontae na Gaillimhe den CLG ó 1916 go dtí 1917 (Newall, Úna, 'The Rising of the Moon: Galway 1916', *Journal of the Galway Archaeological and Historical Society* (JGAHS anseo síos), lml. 58, 2006, l. 121). Tá Mac Niocaill curtha, in aon uaigh lena bhean Mairéad a cailleadh sa bhliain 1932, sa Reilig Nua, An Bóthar Mór, Gaillimh.
  10. Biúró na Staire Míleata, Ráiteas Finné (BMH WS anseo síos) 406, Frank Hardiman. (<http://www.bureauofmilitaryhistory.ie/>) (Aibreán 2015).
  11. As Ballymore Castle i Lawrencetown, ach luaitear Teach na Cúirte, Gaillimh mar sheoladh i nGaillimh aige, *A History of Galway Council*, Comhairle Chontae na Gaillimhe, 1999.
  12. Fogarty, William G. (? – 1927), mac le Philip James Fogarty a bhí ceangailte ar feadh na mblianta fada leis na Connaught Rangers in Iosta na Gaillimhe. In Oifig an Phoist a d'oibrigh William ar dtús agus phós sé Miss MacDonnell nuair a bhí sé lonnaithe i gCaisleán an Bharraigh. Tháinig sé ar ais go Gaillimh ag obair mar phríomhchléireach in oifig John Redington, Cléireach an Bhaile agus Fo-Shirriam. Nuair a ritheadh an tAcht Rialtais Áitiúil sa bhliain 1899 rinneadh cuntasóir dó ag Comhairle Contae na Gaillimhe. Nuair a fuair Seymour bás i mí Bealtaine 1925, ceapadh Fogarty ina rúnaí gníomhach ag an gComhairle Contae agus ceapadh ina rúnaí go buan é ar an 14 Samhain 1925. Bhí triúr iníonacha aige, May (BA), Mrs M.J. Alan (Baile Átha Cliath) agus Mrs J.V. Joyce (Baile Átha Cliath), agus aon mhac amháin, an Dr W.P. Fogarty, Middlesborough. Tá sé curtha sa Reilig Nua, An Bóthar Mór, Gaillimh. *An Curadh Connachtach*, 8 Eanáir 1928.
  13. GCCA/GC/7/10. Ar na daoine eile, roinnt acu a bheadh ina gcléirigh sealadacha, a bhí ar fhoireann Chomhairle Contae na Gaillimhe sa bhliain 1916, de réir mar is léir ó Leabhar Tinrimh na gCléireach, bhí Ed A. Bowler, J. Callagher, S. Cartúir (Séamus nó James Carter), Tomás Corndhubh (Thomas Corduff), P. Crowe, Sean Ó Curbáin, F. Curley, James Daly, B. Farrell, J. Gibbin, J. Hanley, J.B. Halloran, M. Higgins, E. Hickey, John Halloran, P.J. Kennedy, P. Lardner, J. Liston, W. Lynskey, James Lynch, L. McCullagh, P. McDermott, Tomás MacGallchobhair [McGallagher], C. McMullan, John O'Halloran, J. Quinn (shníodh sé a ainm agus a shloinne mar Seághan Ó Quinn freisin), P. Walsh agus W. Warner.
  14. Guest, Ivor Churchill, an chéad Viscount Wimborne (1873-1939), polaiteoir, Fear Ionaid an Rí in Éirinn 1915–1918, col ceathrar le Winston Churchill. George Boyce in *Oxford Dictionary of National Biography*, 2004.
  15. Míontuairiscí Chomhairle Contae na Gaillimhe, GC1/2, l. 694.
  16. Ibid., GC1/2, l. 697.
  17. Ibid., GC1/2, l. 700.
  18. Baintear na figiúirí as míontuairiscí na mBord Bardachta éagsúil do na blianta 1906 agus 1916 agus as míontuairiscí na blianta 1915 i gcás an Chreagáin ó tharla imleabhar na blianta 1916 ar iarraidh.
  19. Kenny, Tomás, *Galway: politics and society, 1910-23*, Maynooth Studies in Local History No. 95 (Four Courts Press, 2011), l. 9.
  20. Máirtín Mór Mac Donnchadha (1857-1934) an chomhlachta Thomas McDonagh & Sons an té ba mhó le rá i gcúrsaí trádála agus i saol poiblí an cheantair. Bhí sé ar dhuine de na fostóirí ba thréine i réigiún na Gaillimhe agus ina chomhalta ar choistí agus eagraíochtaí éagsúla, mar shampla an Bord Bardachta, an Chomhairle Ceantair Baile, na Coimisinéirí Cuain agus Coiste Rásaí na Gaillimhe. John Cunningham, 'West awakes to worker rights', san *Irish Times*, 11 Meán Fómhair 2013.
  21. Séamus nó James Cartúir (1873-1929) as ceantar Ros Cathail i dtús a shaoil. Bhí sé ina mhúinteoir i Scoil Sheosaimh, an tOileán Altanach, Gaillimh sula ndeachaigh ag obair le Comhairle Contae na Gaillimhe thart ar an mbliain 1900. Bhí Gaeilge go líofa aige. Bhí sé sna Galway City Harriers agus ar dhuine de bhunaitheoirí Bhanna Píobairí na Gaillimhe. Cailleadh é 'while at his duties' le Comhairle Contae na Gaillimhe i mí Feabhra 1929 (*An Curadh Connachtach*, 9 Feabhra 1929, l. 3).
  22. BMH WS 373, John Hosty (<http://www.bureauofmilitaryhistory.ie/reels/bmh/BMH.WS0373.pdf#page=11>) (Aibreán 2015).
  23. BMH WS 406, Frank Hardiman (<http://www.bureauofmilitaryhistory.ie/reels/bmh/BMH.WS0406.pdf#page=22>) (Aibreán 2015).
  24. GCC Leabhar Tinrimh na gCléireach, GC/7/10.
  25. GCC Míontuairiscí an Choiste Airgeadais, 1 Iúil

- 1916, GC/3/1, l. 98.
26. Miontuairiscí Chomhairle Contae na Gaillimhe, Bealtaine 1916, GC/1/2, ll. 706-7.
  27. *Ibid.*, 18 Meitheamh 1920, GC/1/3.
  28. *Ibid.*, 17 Bealtaine 1916, GC/1/2, l. 715.
  29. *Ibid.*, 17 Bealtaine 1916, GC/1/2, ll. 711-12.
  30. Miontuairiscí Chomhairle Contae na Gaillimhe, GC/1/2, l. 734.
  31. An Ginearál Sir John Grenfell Maxwell (1859-1929) Oifigeach airm in Arm na Breataine agus gobharnóir coilíneachta. Bhí sé san Éigipt nuair a bhí an Bhreatain i gceannas ansin agus san Aifric Theas le linn Chogadh na mBórach. Nuair a bhí an Chéad Chogadh Domhanda ar siúl, chuaigh Maxwell ar ais chuig an Éigipt ag cosaint Chanál na Suaise. Bhí eolas aige ar Éirinn ó bhí tamall caite aige i gceanncheathrú an airm san Ospidéal Ríoga i gCill Mhaighneann idir 1902-1904. Dé hAoine an 28 Aibreán 1916 a tháinig sé go Baile Átha Cliath tar éis orduithe a fháil ó Aire Cogaíochta na Breataine, an Tiarna Kitchener, an tÉirí Amach a chur faoi chois agus síocháin a chur i réim in Éirinn — ag oibriú dó faoi dhlí an airm, reacht an tsaighdiúra. Ní ghlacadh Maxwell le géilleadh ar bith ó lucht an Éirí Amach ach géilleadh gan chuntar ná coinníoll. D'fhág an príomhaire, Herbert Asquith, lánrogha aige maidir le bású daoine a ordú i gCill Mhaighneann. D'fhill Maxwell go Sasana níos deireanaí sa bhliain 1916. <http://www.easter1916.ie/> tionscadal digiteach maidir le céimeanna máistreachta i Griffith College, Baile Átha Cliath, 2011. Ceadaiódh Aibreán 2015.
  32. Miontuairiscí Chomhairle Contae na Gaillimhe, GC/1/2, l. 736.
  33. Miontuairiscí Chomhairle Contae na Gaillimhe, GC/1/2, l. 750.
  34. Miontuairiscí Chomhairle Contae na Gaillimhe, GC/1/2, l. 762.
  35. Miontuairiscí Chomhairle Contae na Gaillimhe, GC/1/2, l. 763.
  36. *Ibid.*
  37. Miontuairiscí Chomhairle Ceantair Tuaithe Thuama, 28 Lúnasa 1915, G01/11/15, l. 185.
  38. *Ibid.*, 18 Nollaig 1915, G01/11/15, l. 267.
  39. Miontuairiscí Chomhairle Ceantair Tuaithe Phort Omna, G01/3/18, l. 60.
  40. Miontuairiscí Chomhairle Ceantair Baile Bhéal Átha na Sluaighe, BUC/1/10, 9 Bealtaine 1916, l. 194.
  41. Miontuairiscí Choimisinéirí Baile Bhaile Locha Riach, 8 Bealtaine 1916, LTC/1/7.
  42. *Ibid.*, 1 Márta 1920, LTC/1/7.
  43. Miontuairiscí Chomhairle Ceantair Tuaithe Phort Omna, G01/3/18, l. 118.
  44. *An Curadh Connachtach*, 11 Samhain 1916.
  45. Newell, Úna “The Rising of the Moon: Galway 1916”, *JGAHS*, Iml. 58, 2006, l. 119.
  46. *Ibid.*, l. 130.

Ceantar an Chlocháin 1916

Kathleen Villiers-Tuthill

Ba í Léig na nÉireannach Aontaithe an eagraíocht ba ghníomhaí a bhí i gConamara i rith na mblianta roimh 1916. Bhí an Léig ina bonn taca ag feirmeoirí beaga sa choimhlint leis an talamh a thabhairt slán ó ‘lucht grabála agus grásaeirí’. Bhí cuid mhór ina mbaill agus iad gníomhach. I gcodarsnacht leis sin, ní raibh ach an beagán i gClub Shinn Féin ar an gClochán. Thagadh an Club le chéile uair sa tseachtain sa seanphríosún, thugadh cainteoirí cuairte léachtaí faoi chúrsaí polaitíochta agus scaiptí bileoga agus páipéir nuachta.¹

Cuireadh brainse d’Óglaigh na hÉireann ar bun ar an Líonán in earrach na bliana 1914 agus tar éis do John Redmond a fhógairt go raibh sé i bhfabhar na heagraíochta i mí an Mheithimh, cuireadh complachtaí ar bun ar an gClochán, i gCrois na Tulaí, ar an gCladach Dubh agus i Leitir Fraic.² Chuaigh daoine a bhí i Léig na nÉireannach Aontaithe ansin isteach sna hÓglaigh agus bhí siad páirteach go neamhcheilte sna seisiúin druileála gach seachtain.

Nuair a tháinig scoilt sna hÓglaigh i mí Mheán Fómhair 1914, d’fhógair complachtaí Chonamara go raibh siad ar thaobh Redmond agus cuireadh na hÓglaigh Náisiúnta ar bun. Rinne an beagán a bhí ina choinne sin, mar shampla daoine i gceantar Leitir Fraic agus an Líonáin, a ndícheall daoine a choinneáil in éineacht leo, ach d’fhág laghdú ar líon na bhfear agus iad a bheith scoite amach ó chomplachtaí eile go ndeachaigh Óglaigh na hÉireann chun deiridh.³

De réir thuairiscí na bpóilíní ar Chontae na Gaillimhe, bhí Ceantar an Chlocháin ciúin i rith mhí Aibreáin 1916.⁴ Ní aon iontas mór sin; bhí de cháil ar an gceantar gur sheas muintir na háite, faoin thionchar William O’Malley MP, polaiteoir náisiúnach, agus an Canónach Patrick McAlpine, sagart paróiste an Chlocháin, le Redmond agus Páirtí Parlaiminteach na hÉireann. B’as Baile Conaola ó dhúchas an Máilleach a bhí 23 bliain idir 1895 agus 1918 ina fheisire as Conamara i dTeach na dTeachtaí. Bhí McAlpine tréan maidir le cúrsaí polaitíochta sa cheantar ó ceapadh ina shagart paróiste ar an gClochán é sa bhliain 1898.⁵ Bhí sé ar son Rialtas Dúchais agus sheasadh sé le O’Malley agus le Páirtí Parlaiminteach na hÉireann. D’aontaigh an bheirt, O’Malley agus McAlpine, go hiomlán le seasamh Redmond faoin gCogadh.

Ba mhínic le O’Malley labhairt ag ollchruinnithe liostála ar fud an chontae agus bhí sé i láthair ag cruinniú a eagraíodh i nGaillimh an 26 Eanáir 1916. Labhair John Redmond agus Fear Ionaid an Rí, an Tiarna Wimborne, ag an gcrúinniú sin

chomh maith. Bhí fir á n-iarraidh ag an am sna Reisimintí Éireannacha a thógfadh áit na bhfear a maraíodh i gcathanna tubaisteacha le tamall roimhe sin. Bhí fógraí earcaíochta ar an gCuradh Connachtach a chuir an teachtaireacht in iúl, ‘*You cannot permit your Regiments to be kept up to strength by other than Ireland’s sons!*’⁶ Ba é cuspóir a bhí leis an gcrúinniú i nGaillimh a chur trasna ar lucht na ceannasachta sa chontae gur ghá fir óga chumasacha ina gceantar féin a spreagadh le liostáil. San óráid a thug seisean, d’impigh Redmond ar na daoine seasamh leis agus mhínigh sé an tábhacht ó thaobh Rialtas Dúchais a bhí lena ndéanfaidís-sean mar gheall ar an gcogadh. Is é a chuir sé roimhe ag teacht i láthair, de réir an pháipéir nuachta, ‘*point out the path of duty*’ do mhuintir na linne. ‘*Make no mistake about it, ar sé leo, ‘upon our action depends the realisation of the dreams of many of our heroes and martyrs.’* Bhí figiúirí ag Fear Ionaid an Rí le cur os comhair an lucht éisteachta, ‘*the East Riding of County Galway had given 518 men to the army since the beginning of the war and the West Riding 522, making a total of 1,040 from the county.*’ Bhí 230,000 fear den aois mhíleata in Éirinn go fóill, 22,207 acu sin i gContae na Gaillimhe: ‘*all that is asked is that [Ireland] should respond to the call that comes from her leaders and that comes from the trenches, and supply the 1,100 men per week to repair the wastage in her own ranks.*’⁸ Ba mhór an ní, go deimhin, a bhí á éileamh, nuair a thugtar san áireamh go raibh liosta fada ar an bpáipéar céanna an tseachtain roimhe sin de na fir as 5ú Cathlán na Connaught Rangers, a maraíodh, a gortaíodh nó a bhí ar iarraidh.⁹

I rith na dtrí lá díreach tar éis ollchruinniú na Gaillimhe, cuireadh cruinnithe earcaíochta ar bun in Uachtar Ard, i Ros Muc, ar an gCeathrú Rua agus ar an gClochán. I halla an bhaile a bhí cruinniú an Chlocháin ar bun ar an 29 Eanáir agus tháinig sluaite ón mbaile mór agus ón gceantar máguaird i láthair. Tháinig banna práis de chuid na Connaught Rangers ar an traein agus sheinn siad ag siúl na sráideanna dóibh ag déanamh a mbealach chuig an halla. Dochtúir na háite, an Dr Pit Gorham, a chuir tús leis an gcrúinniú agus labhair William O’Malley MP agus roinnt cainteoirí eile leis an slua. Orthu sin, bhí mo sheanathair féin, Michael Lavelle, feirmeoir beag as Baile an tSrutháin taobh amuigh den bhaile mór. An tráth sin, bhí Michael ina Chomhairleoir Ceantair agus ar Bhord Bardachta Aontas an Chlocháin. Bhí aithne go forleathan air mar dhuine a bhí go mór i Léig na nÉireannach Aontaithe agus is í an cháil a tugadh i bpáipéar nuachta air gurbh ‘*an old Fenian*’¹⁰ é.

San óráid a thug Michael, d’admhaigh sé go mbíodh sé, na blianta roimhe sin, ina Fhínín agus ina fhear ceannairce, ach gur sheas sé le Páirtí Parlaiminteach na hÉireann agus le Redmond faoin tráth seo. Ó riththeadh an tAcht Rialtas Dúchais, bhí sé den tuairim go raibh dílseacht mhuintir na hÉireann ag dul do rialtas Shasana agus a gcúnamh sa chogadh. Is cosúil go raibh seanmóir cloiste aige tamall roimhe sin a thug sagart as an mBeilg a raibh curtha ina luí aige airsean fiú amháin, fear a

Léaráid 14.1 William O'Malley
MP. *Foinse:* anaithnid

Léaráid 14.2 An Leifteanant
Michael Lavelle M.C., An
Clochán. *Foinse:* Páipéar nuachta
anaithnid

Crime—Special.

Hd.-Qrs. File No. _____ S.

COUNTY OF GALWAY, W.R.

Political Societies, and other such Organizations for month of May 1916

No.	Name of organization	Membership	No of branches	Remarks.
1	United Irish League	5947	43	
2	National Volunteers.	3404	36	10 Sinn Fein members arrested for taking part in the rebellion.
3	Irish Volunteers.	555	8	One branch dissolved & 111 arrested for taking part in rising.
4	G.A. Association.	707	20	54 members arrested for taking part in the rising.
5	A.O.H.	830	10	One Division dissolved during the month.
6	Boy Scouts.	19	1	One member arrested for taking part in the rebellion.
7	Gaelic League.	100	4	

Note:—The National Volunteers have 54 rifles and 132 shot-guns in possession.

When the rebellion started the Irish Volunteers had 19 rifles, 192 shot guns, and 66 revolvers. Of these only 3 rifles, 67 shot guns, and seven revolvers have been recovered up to the present.

G. B. Rutledge County Inspector.

Dated at Galway 1st June, 1916.

The
Inspector General.

Léaráid 14.3 NLI, MFA 54/59 The British in Ireland (CO 904) Police Reports 1914-1921, May 1916.

bhí ag teannadh le trí fichhead bliain d’aois, smaoinemh ar liostáil, dá nglacfaí leis.¹¹ Bhí beirt mhac le Michael liostáilte faoin tráth sin sna Connaught Rangers. Bhí an mac ba shine, Michael, i scoil oiliúna na n-oifigeach i gCorcaigh an t-am ar tharla an tÉirí Amach. Bhí an dara mac, William, sa chogadh cheana féin; cuireadh eisean go Gallipoli i mí Meán Fómhair 1915. Bhí aon mhac amháin sa bhaile go fóill ag saothrú ghabháltas na muintire ach liostálfadh seisean freisin roimh dheireadh na bliana sin. Tháinig an triúr acu slán, agus ba mhór an gar sin.

Is iomaí eachtra a tharla i rith na bliana 1916 don mhac ba shine, an Leifteanant Michael Lavelle (m’athair). Seoladh chun na Fraince i mí Iúil é agus trí mhí dár gcionn, agus é ceangailte leis an 9ú Cathlán Fiúsailéirí Ríoga Inis Ceithleann, bronnadh bonn an Military Cross air as calmacht i mbun gnímh. Ar a theacht abhaile dó i mí na Nollag, fearadh fáilte mhór roimhe; bhí lucht dea-mhéine agus a chuid cairde roimhe ag stáisiún na traenach ar an gClochán agus tugadh ar guaillí in airde trí shráideanna an bhaile é go dtí an Railway Hotel, mar a raibh dinnéar ina onóir socraithe ag an gCanónach McAlpine.¹²

Bhí tuiscint mhaith ag Michael Lavelle agus ag a thriúr mac ar chúrsaí polaitíochta. Níorbh aon nóisean teibí acusan an Rialtas Dúchais, ná níorbh nuacht dóibh é. Bhí a fhios acu go raibh na glúnta rompu a throid ar son féinrialtais.

Bhí éileamh an Rialtas Dúchais ina chnámh spairne maidir le cúrsaí polaitíochta ar shráideanna an Chlocháin ón tráth ar rith John D'Arcy, an té a chuir an baile mór ar bun, i dtoghchán parlaiminte i rith na 1830idí agus ó bhí ceann dá chuid Ollchruinnithe ag Dónall Ó Conaill ar an mbaile sa bhliain 1843, ag éileamh Reipéil ar Acht na hAontachta. Bhí Mitchell Henry, as Caisleán na Coille Móire, Mainistir na Coille Móire sa lá atá inniu ann, ina fheisire parlaiminte as Contae na Gaillimhe i rith na 1870idí agus na 1880idí (1871-85). Bhí sé ar dhuine de chomhaltáí bunaithe Pháirtí Parlaiminteach na hÉireann i rith na 1870idí agus measadh gurbh é ba thánaiste, ó thaobh tábhachta agus tionchair, do Isaac Butt é i rith bhlianta tosaigh an Pháirtí.

Chonacthas dóibh siúd a bhí ar thaobh Pháirtí Parlaiminteach na hÉireann gurbh ag dul in aghaidh iarrachtaí na nglúnta roimhe sin a bhí an tÉirí Amach. Ag cruinniú mór a tionóladh i halla an bhaile i nGaillimh tráth an Éirí Amach i gContae na Gaillimhe, is é an cur síos a bhí orthu sin a bhí páirteach san Éirí Amach ‘*disaffected fanatics and mischief-makers*’. Tugtar liosta d’ainmneacha na ndaoine a bhí i láthair ag an gcrúinniú, fir uilig a mba mhór le rá i nGaillimh iad, ar pháipéir nuachta an bhaile. Iarradh ar shaoránaigh an bhaile mhóir liostáil ina gconstáblaí speisialta le cuidiú le lucht an údaráis ord agus eagar a chur i réim arís.¹³ Ina ainneoin sin, d’fhág a ndearna lucht an údaráis mar gheall ar an Éirí Amach, na ceannairí a chur chun báis agus na mílte fear as gach taobh den tír a chur i ngéibheann, go ndearna cuid mhór athsmaoineamh ar an tuairim a bhí acu faoi chúrsaí tamall beag ina dhiaidh sin.

Thug an *Curadh Connachtach* súil siar i mí Eanáir 1917 ar imeachtaí na bliana a bhí caite agus tugadh an cur síos seo a leanas ar mheon na tíre tar éis sheachtain na Cásca mar seo a leanas:

the irresistible topic of the Rising permeated all our thoughts, and the manner perhaps, of the Government's dealing with the outbreak, much more than the outbreak itself, created a new "atmosphere" in the country. It remains for the years to come to see [who] reaped the fruit, whether bitter or sweet, of the incidents of 1916. We live too close up to the period to see or appreciate it historically.¹⁴

Fonótaí

1. Kathleen Villiers-Tuthill, *Beyond The Twelve Bens* (Gaillimh, an Tríú Eagrán 2006), l. 191.
2. Biúró na Staire Míleata (BMH) 1913-21, Ráiteas Finné (WS) 1612, Peter McDonnell, l. 2; An Chartlann Náisiúnta (NAI), MFA 54/54, *The British in Ireland (CO 904), Police Reports 1914 – 1921, June 1914, Galway West Riding*.
3. BMH WS 1612, Peter McDonnell, l. 2.
4. NAI, MFA 54/58 *The British in Ireland (CO 904) Police Reports, 1914-1921, April 1916, Galway West Riding*.
5. Kathleen Villiers-Tuthill, ll. 157-163.
6. *An Curadh Connachtach*, 6 Samhain 1915, l. 3.
7. *An Curadh Connachtach*, 5 Feabhra 1916.
8. Ibid.
9. *An Curadh Connachtach*, 29 Eanáir 1916.
10. *An Curadh Connachtach*, 5 Feabhra 1916.
11. Ibid.
12. Kathleen Villiers-Tuthill, ll. 188-191.
13. *An Curadh Connachtach*, 29 Aibreán 1916, l. 3.
14. *An Curadh Connachtach*, 6 Eanáir 1917, l. 5.

Cúrsaí Bonneagair i nGaillimh sa Bhliain 1916

Paul Duffy

Bhí cuid mhaith bonneagair i gContae na Gaillimhe sa bhliain 1916 i gcomórtas le cuid mhór de na contaetha eile. Cé gur fearr an soláthar a bhí á dhéanamh sa taobh thoir den chontae ná i gConamara, bhí roinnt mhaith feabhsúcháin le sonrú ar an gcuid thiar den chontae mar gheall ar an obair fhorbartha a raibh tugtha fúithi le fiche bliain roimhe sin. Os a choinne sin, bhí baol ann ag an am freisin nach dtarlódh an fhorbairt ar na seirbhísí sa chontae ba bhun leis an dul chun cinn a bhí déanta. Ba í an bhagairt ba shuntasáí go laghdófaí ar an acmhainn iompair a bhain le bóthar iarainn an Midland Great Western Railway Company as Baile Átha Cliath go Gaillimh. Cuireadh an Midland Company ar bun ar dtús i mí Iúil 1845 d'fhonn bóthar iarainn a leagan as Baile Átha Cliath go dtí an Muileann gCearr. Tugadh cead parlaiminte don chomhlacht síneadh a chur leis an líne go Baile Átha Luain sa bhliain 1846 agus cead breise an bhliain dár gcionn a theacht an bealach ar fad go Gaillimh. Tugadh an obair ar an gcuid dheireanach sin chun críche sa bhliain 1851.¹ Bhí bóthar iarainn dúbailte ar feadh réimsí fada den bhealach; as stáisiún na Cloiche Leithne i mBaile Átha Cliath go dtí Béal Átha na Sluaighe, as Áth Tíomáin go Baile Átha an Rí, agus as Órán Mór go Gaillimh. Bhí láthair traenála ag an arm in Órán Mór a bhíodh in úsáid mar láthair cogairsithe ag reisimintí agus iad á n-aistriú go Gaillimh nó amach as Gaillimh. Faoin mbliain 1916, bhí aeradróm freisin in Órán Mór ag an Royal Flying Corps (ar tugadh an Royal Air Force orthu ina dhiaidh sin).² I mí na Bealtaine 1916, scríobh Bainisteoir Ginearálta an chomhlachta, M.F. Keogh, meamram faoi laghdú ar fhad na réimsí bóthair iarainn dúbailte a bhí ag an gcomhlacht. Is léir ón meamram sin go rabhtas ag cuimhneamh ar aon bhóthar iarainn amháin a bheith idir stáisiún na Cloiche Leithne agus Béal Átha na Sluaighe. Socraíodh os a choinne sin go raibh an trácht ar an gcuid sin den bhóthar iarainn “*sufficiently dense to justify the continuance of double line working*”.³ Ba í an chomhairle, nach luaitear go sonrach ach a bheadh le tuiscint ón bplé sin, go mbeadh monatóireacht ar siúl ar leibhéal na tráchta agus dá dtarlódh íslíú go ndéanfaí bóthar iarainn amháin a thógáil aníos. D'fhágfadh sin nach mbeadh traenacha lastais ná traenacha paisinéirí ag rith chomh minic céanna. An tráth sin, bhí ardáin luchtaithe an-fhada, don bheostoc agus d'earraí, i mBéal Átha na Sluaighe, díreach siar ó stáisiún na bpaisinéirí. Tógadh na hardáin sin mar gheall ar thrí aonach mhóra in aghaidh na bliana ar an mbaile, ag a ndéantaí tráchtáil olla, eallaigh agus eachra. Is é aonach na gcapall amháin atá fós ar siúl sa lá atá inniu ann. De réir staitisticí de chuid an chomhlachta, iompraíodh 918,592 beithíoch beostoic ar an gcóras sa bhliain 1915⁴ agus ba é aonach Bhéal Átha na Sluaighe ba chúis le cuid mhór de sin.

Bhíodh capaill á n-iompar mar gheall ar dhíolachán le harm na Breataine agus an líon mór beithíoch á n-iompar mar gheall ar an tráchtáil easpórtála beostoic. Ghoillfeadh cúngú ar bith ar an tseirbhís idir stáisiún na Cloiche Leithne agus Béal Átha na Sluaighe ar an tráchtáil beostoic seo a raibh oiread tábhachta léi. Tharla i ndeireadh báire gur fágadh an bealach taobh le haon bhóthar iarainn amháin ach ní den aon iarraidh amháin a rinneadh an obair sin – idir Gaillimh agus Órán Mór sa bhliain 1926, idir Baile Átha an Rí agus Gabhal Áth Tíomáin sa bhliain 1927 agus idir Béal Átha na Sluaighe agus Cluain Saileach i mBaile Átha Cliath sa bhliain 1931.⁵ Rinneadh stáisiún Órán Mór (a osclaíodh den chéad uair sa bhliain 1851) a dhúnadh sa bhliain 1963 agus a athoscailt ó shin i láthair nua siar ón mbaile.

Tugadh bóthar iarainn Midland chomh fada leis an gcéibh i nduganna na Gaillimhe sa bhliain 1859 agus osclaíodh bóthar iarainn caighdeánach go dtí Clochán sa bhliain 1895. Sa bhliain 1935 a dúnadh sin arís.⁶ Bhí craobhlíne gearr curtha isteach ag comhlacht an bhóthair iarainn chomh maith, chuig an gcoiléar i Seantalámh. Dúnadh sin sa bhliain 1926 agus tugadh aníos an bóthar iarainn. Ritheann Seanbhóthar Shéamais Uí Chuirce le cuid mhaith de leaba an bhóthair iarainn sin. Ba é an comhlacht céanna a d'oibríodh líne an *Loughrea and Attymon Railway Company*, a osclaíodh ar an 1 Nollaig 1890 ar bhonn conartha. Tháinig an líne sin le chéile le bóthar iarainn an Midland Railway Company ag Gabhal Áth Tíomáin. Dúnadh an bealach i mí na Samhna 1975 agus tugadh aníos an bóthar iarainn sa bhliain 1988.⁷ Bhí dhá óstán i gContae na Gaillimhe faoi úinéireacht an Midland Company, ceann ar an bhFaiche Mhór ag stáisiún traenach na Gaillimhe agus an dara ceann ar an tSraith Salach ar bhealach an Chlocháin.⁸

Roghnaigh an Coiste de chuid na Comhairle Contae a bhain le Teagasc i gcúrsaí Talmhaíochta agus Teicniúla Baile Átha an Rí mar láthair don Choláiste Talmhaíochta agus cuireadh chuig an obair ar an togra sin a thabhairt i gcrích.⁹ Chuir an Midland Railway Company na háiseanna ar fáil do thaobhlach fairsing bóthair iarainn a dhéanadh freastal ar an gColáiste. Dá mbeadh Óglaigh na Gaillimhe fanta ag an gColáiste tar éis dóibh slógadh a dhéanamh faoi Cháisc na bliana 1916, d'fhéadfaí saighdiúirí arm na Breataine a sheoladh chuig an áit sin as Baile Átha Luain, as Gaillimh agus as Luimneach lena n-ionsaí agus a sháinniú. Bhí ceangal i mBaile Átha an Rí idir líne an Midland Railway Company agus líne as Luimneach leis an Great Southern and Western Railway¹⁰ a bhí ag rith trí stáisiúin i gContae na Gaillimhe sa Ghort, in Ard Rathain, i gCreachmhaoil, i mBéal Átha Glúinín, i dTuaim agus i mBaile an Mhuilinn. D'fhág córas na mbóithre iarainn a bhí ag an dá chomhlacht sin, agus an ceangal eatarthu agus bóithre iarainn eile, go raibh an chuid is mó de Chontae na Gaillimhe ceangailte le beagnach gach calafort sa tír, rud a shoirbhígh don tráchtáil.

Tram capaill, Sráid Gheata Liam c. 1914

Ainneoin an ceangal traenach leis an gcuid eile den tír, bhíodh costas ard ag baint le hábhar ollmhór a iompar, go háirithe nuair a bhíodh an dara láimhsiú i gceist, i.e. iompar trastíre go dtí stáisiún traenach freisin. Os a choinne sin, bhí réimsí den chuid thoir de Chontae na Gaillimhe a raibh bealach furasta go Baile Átha Cliath, Luimneach nó Port Láirge astu ar Chanáil Shínte Bhéal Átha na Sluaighe, ar an tSionainn agus ar an gCanáil Mhór nó ar an gCanáil Ríoga. Bhí bealach go Béal Feirste ar an tSionainn agus ar Chanáil Bhéal an Átha Móir – Bhéal Átha Conaill go dtí Canáil Uladh. Bhí oirthear Chonamara agus deisceart Mhaigh Eo ceangailte le baile mór na Gaillimhe trí Loch Coirib agus Canáil Eglinton a rinneadh idir 1848 agus 1852.¹¹ Rinneadh céibheanna in áiteanna éagsúla le Loch Coirib ar mhaithe le báid tráchtála ag dul isteach is amach as Gaillimh. Bhí freastal á dhéanamh ar thurasóireacht agus ar chuariteanna pléisiúir freisin. Bhí gnó na dturasóirí chomh maith ar feadh tamaill go mbíodh sluaite ag taisteal go Gaillimh ar an traein in aon turas le cúrsa pléisiúir a thabhairt timpeall an locha. Cé gur lean gnó sin na cúrsála ar feadh roinnt blianta, bhí an tráchtáil earraí trí Chanáil Eglinton ag dul i léig. Tugadh 6,825 tonna lastais tríd an gcanáil sa bhliain 1857 agus bhí sin laghdaithe go dtí thart ar 4,000 tonna faoi bhlianta tosaigh an fhichiú haois. Faoin mbliain 1916, is beag nach raibh deireadh uilig leis an tráchtáil seo mar gheall ar an mbóthar iarainn idir Gaillimh agus an Clochán. Ghoill fuarú ghnó an lastais ar ghnó na dturasóirí chomh maith ó bhíodh na stíméirí in úsáid don tráchtáil chomh maith. Díoladh an *Countess Cadogan*, a ceannaíodh ón Shannon Development Company sa bhliain 1913, le dream in Obar Dheathain sa bhliain 1917. Bhí sí cláraithe le Lloyds i gcónaí sa bhliain 1930.¹²

Baile Locha Riach c. 1910

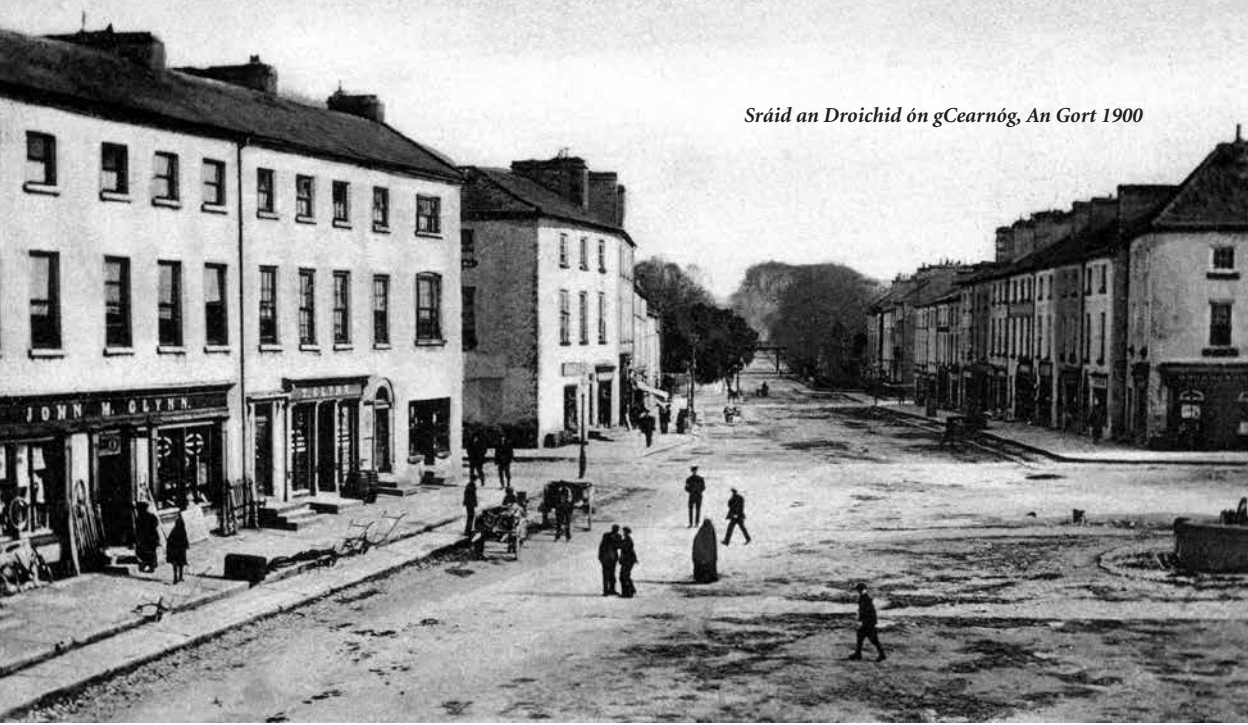
Cé go raibh córas na Coiribe ag dul i léig ar fad, bhí an Chanáil Mhór, an síneadh go Béal Átha na Sluaighe san áireamh, ag oibriú go maith. Sa bhliain 1912, iompraíodh 308,851 tonna ar an gcóras sin, arbhar agus earraí gránach a bhí in 110,000 tonna den tonnáiste iomlán.¹³ Léiriú an figiúr sin ar an méid den tráchtáil a d’eascair as earnáil na talmhaíochta agus bhí daoine as oirthear na Gaillimhe ina measc siúd a thuig an buntáiste ó thaobh costais a bhain leis an ollsoláthar. Bhí báid dá gcuid féin ag tráchtáil ar chóras na Canála Móire ag muintir Horseman, dream láidir muilleoireachta in oirthear na Gaillimhe. Faoin mbliain 1832, bhí an abhainn i mBaile Sruthail doimhnithe ag muintir Uí Cheallaigh agus céibh déanta ag an muileann acu ionas go bhféadfaí tráchtáil a dhéanamh ar arbhar agus earraí gránach ar an uisce.¹⁴ Tráth ab fhaide anonn, bhí céibh dá gcuid féin ar Chanáil Bhéal Átha na Sluaighe ag eastát mhuintir Pollock. Ní fada tar éis an chanáil sin a oscailt sa bhliain 1829 go raibh seirbhís cóistí paisinéirí agus carranna lastais curtha ar bun idir Béal Átha na Sluaighe agus Gaillimh. Cuireadh seirbhís cóistí paisinéirí ar bun idir Tuaim agus Béal Átha na Sluaighe chomh maith.

Ní fada go raibh leas ag baile Bhéal Átha na Sluaighe as an gcóras nua iompair nuair a cuireadh monarcha gáis suas ar an gceann thoir de chaladh na canála nua. Ó bhí an mhonarcha seo le bruach na canála, d’fhéadtaí ualaih mhóra guail a tharraingt anuas díreach ó na duganna i mBaile Átha Cliath gan aon lámhsiú eile orthu idir an dá áit, rud a sheachnaíodh cuid mhór costais ó thaobh cúrsaí iompair. Osclaíodh an mhonarcha gáis sa bhliain 1840 agus lean ag obair go dtí na 1950idí.¹⁵ Cuireadh na monarchana gáis i nGaillimh agus i dTuaim in áiteanna freisin a bhféadfaí gual a tharraingt chucu díreach ó chalafoirt eile. Osclaíodh ceann na

Baile Átha an Rí - an RIC ar an tsráid

Gaillimhe sa bhliain 1851 le taobh an duga. Bhí tuarastal £120 in aghaidh na bliana ag an mbainisteoir, chomh maith le teach saor ó chíos, breosla agus solas in aisce.¹⁶ Cuireadh le háisiúlacht an tsuímh sin nuair a chuir an Midland Railway Company craobhlíne den bhóthar iarainn as Stáisiún na Gaillimhe go dtí na duganna sa bhliain 1859. Rith an líne sin leis an teorainn ó dheas den mhonarcha gáis rud a d'fhág go raibh dhá mhodh soláthair in iomaíocht le chéile ag an gcomhlacht gáis agus iad in ann dá réir sin roinnt margála a dhéanamh maidir le costas iompair an earra is mó a mbíodh call acu leis, an gual. Lean an comhlacht i mbun gnó go dtí na 1950idí ainneoin iomaíocht ó dhreamanna leictreachais. Chuir muintir Perry tús le gineadóireacht hidrileictreachais i muileann a bhí imithe ó úsáid i mBaile Nua Mhic Gabhann sa bhliain 1888 agus cuireadh síneadh as an monarcha ansin sa bhliain 1889. D'éirigh leo an Conradh a fháil maidir leis na soilse poiblí ag na duganna nuair a d'iarr na Coimisinéirí Cuain tairiscintí ina leith sa bhliain 1890 agus chuir siad an Galway Electric Company Limited ar bun sa bhliain 1897. Leictreachas do na soilse i dtithe cónaithe a bhíodh á chur ar fáil ag an gcomhlacht ar dtús ach, faoin mbliain 1904, is acu a bhí an Conradh maidir le córas na soilse poiblí ar an mbaile mór agus an Galway Gas Company curtha de leataobh.¹⁷ Bhí na deacrachtaí céanna rompu a bhíodh le sárú ag an Gas Company: moill mhór ar an gComhairle na billí a íoc agus gearáin go minic faoi chaighdeán an tsolais nó faoi mhoill le soilse a dheisiú nuair a bhíodh damáiste déanta dóibh nó iad lochtach. Cheannaigh Bord Soláthair an Leictreachais an Galway Electric Company sa bhliain 1929 mar chuid den Scéim Náisiúnta Leictreachais ar cuireadh tús léi leis an obair thógála ar Scéim Hidrileictreachais na Sionainne a raibh oiread bainte ag céimithe de chuid Scoil na hInnealtóireachta i nGaillimh leis an obair deartha agus

tógála ina leith.¹⁸ Bhí an mhonarcha gáis i dTuaim suite ar bhonn straitéise díreach le taobh stáisiún na traenach ionas go bhféadfaí ualaigh mhóra guail a tharraingt díreach isteach sna seideanna stórála. Ní raibh aon chomhlacht leictreachais in iomaíocht leis an monarcha seo go dtí go raibh an Scéim Náisiúnta Leictreachais i bhfeidhm tar éis an obair ar Scéim na Sionainne a thabhairt chun críche. Mura raibh, bhíothas á mholadh sa bhliain 1887 an dá mhuilleann ag íochtar Shráid na Siopaí a cheannach agus stáisiún pumpála a chur ar bun do chóras uisce a bhí á bheartú agus an chumhacht a bheadh ina fhuílleach a úsáid chun leictreachas a ghineadh do shoilse an bhaile mhóir.¹⁹ Chuir Comhairle Ceantair Tuaithe an Ghoirt Coiste Soilse ar bun sa bhliain 1903 arb é toradh a bhí air go raibh an Sunlight Gas Company i mbun soilse a chur ar fáil ar an mbaile le gás aicéitiléine ar feadh roinnt blianta.²⁰

Bhí cumhacht an uisce á tapú ar mhaithe le pumpáil sna Córais Soláthair Uisce i mbaile mór na Gaillimhe, i dTuaim, i mBaile Átha an Rí agus i mBaile Locha Riach. Samuel Ussher Roberts a leag amach scéim na Gaillimhe tar éis dó a theacht dtí bhaile mór an chéad uair i gceannas ar Scéim Draenála agus Loingseoireachta na Coiribe a dtáinig Canáil Eglinton faoina scáth. Bhí Roberts ina dhiaidh sin ina Shuirbhéir Contae sa Roinn Thiar de Chontae na Gaillimhe, an baile mór san áireamh. Bhí dhá roth mór uisce ag baint le scéim na Gaillimhe ar dtús nuair a cuireadh tús leis sa bhliain 1868 ach ní mba leor iad sin leis na pumpanna a thiomáint faoi na 1890idí nuair a bhí éileamh níos mó ar uisce mar gheall ar an mbaile mór a bheith méadaithe agus níos mó uisce ná riamh á chailleadh as píopaí iarainn an chórais.²¹ Cuireadh inneall gail isteach sa bhliain 1895 a chuir

Campa Míleata Breatanach in Órán Mór c. 1916

Faiche an Aonaigh, Béal Átha na Sluaighe 1905

Stáisiún Raidió Marconi, An Clochán c. 1910

leis an acmhainn pumpála agus rinneadh athchóiriú ar an gcóras uilig idir na blianta 1903 agus 1905 nuair a cuireadh píopaí nua in áit na seanphíopaí, nuair a leagadh línte nua le freastal ar na bruachbhailte a bhí ag leathnú amach agus nuair a cuireadh dhá thuirbín faoi chumhacht uisce isteach a thiomáinfeadh na pumpaí. Bhí deacracht ag daoine le Rátaí Uisce agus d'éiligh an Galway and Salthill Tramway Company laghdú ar a gcuid rátaí sa bhliain 1915. Dúirt siad nach raibh brabach á dhéanamh ar thráchtáil an chomhlachta taobh amuigh de ceithre mhí an tsamhraidh. Cuireadh an Tramway Company ar bun sa bhliain 1887 ag freastal ar an mbuachbhailte nua agus ar an ionad turasóireachta i mBóthar na Trá. Níor cuireadh córas leictreachais riamh in áit na dtramanna capaill agus d'éirigh an comhlacht as an ngnó sa bhliain 1919.²²

Cuireadh an córas soláthair uisce ar bun i dTuaim tar éis na bliana 1895 agus cumhacht uisce in úsáid le huisce uisce a phumpáil as muileann Bermingham go dtí taiscumar lena sholáthar don bhaile mór. Bhí an córas seo easnamhach faoin mbliain 1907 agus cuireadh roth nua isteach a thiomáineadh pumpa trí lámh. Chuir an roth agus an pumpa nua, chomh maith le cóir nua a chur ar fhotha an mhuilinn agus ar an gcora, feabhas mór ar chúrsaí soláthair. Cuireadh inneall agus pumpa de dhéanamh Crossley isteach thart ar 1918-19 agus tháinig inneall de chineál National Gas ina áit sin i rith na 1920idí d'fhonn feabhas a chur ar chúrsaí arís. Nuair a thosaigh an Dara Cogadh Domhanda agus nuair a bhí ola den chineál trom agus páirteanna don innealra gann, cuireadh na seanchórais pumpála faoi chumhacht an uisce ag obair arís agus bhí mar sin idir 1940 agus 1950.²³ Bíonn soláthar uisce glan, mar a bhí riamh agus a bheidh, riachtanach ag an duine. Bíonn gá leis freisin ag ullmhú bia, más ar bhonn tráchtála nó sa teach cónaithe é. Tuigeadh sin don Chomhairle Chontae nua, tríd an gCoiste Contae maidir le Teagasc i gcúrsaí Teicniúla agus Talmhaíochta.

Chomh maith leis an moladh go mbeadh Institiúid Talmhaíochta i gCúige Chonnacht a bhrú chun cinn, agus a chur ar bun i mBaile Átha an Rí mar gheall ar a bheith suite leis an mbóthar iarainn, d'éagraigh an Coiste Contae réimse leathan ranganna. Bhí cúrsaí líníochta, matamaitice, siúinéireachta agus gearrtha marmair ar siúl d'fhir óga an chontae in ionaid éagsúla. Cuireadh teagasc ar na mná freisin i réimse leathan ábhair: gúnadóireacht, cróise, bróidnéireacht agus cniotáil, chomh maith le luathscríbhneoireacht agus leabharchoimeád. Bhí Múinteoirí Taistil ag tabhairt ranganna sa chúram céadchabhrach, in altranas baile agus i gcúrsaí sláinteachais sa teach cónaithe. Bhíodh freastal maith ar na ranganna seo, de réir mar a luaitear i dTuarascálacha Bliantúla an Choiste. Ó thaobh gnóthaí talmhaíochta, cuireadh oiliúint ar dhaoine i mbainistíocht stoic agus i dtógáil ainmhithe, i gcúrsaí bainistíochta agus sláinteachais maidir le clós na feirme, beachadóireacht, tógáil éanlaith clóis, sláinteachas maidir le cúrsaí déiríochta agus déantús ime. Bhíodh na Teagascóirí Talmhaíochta ag déanamh tástálacha maidir

Tuaim c. 1900

Ceann na Céibhe, Cill Rónáin 1900idí luatha

Scoil Theicniúil, Port Omna c. 1910

le barra de chineálacha faoi leith i gcré de chineálacha éagsúla, agus le leasú de chineálacha éagsúla, agus scríobhtaí tuairiscí go rialta ar na hiarrachtaí feabhas a chur ar an mbarr agus ar chaighdeán an toraidh. Mar gheall ar na ranganna maidir le bainistíocht ar éanlaith chlóis, tháinig ardú ar líon na n-uibheacha. Ar an gcaoi chéanna, tháinig feabhas ó thaobh táirgeachta agus caighdeáin mar gheall ar na cúrsaí sa sláinteachas déiríochta agus i ndéantús ime.²⁴ Bhí leas ag daoine a bhí ag plé leis an dá réimse sin as córas bóthair iarainn an chontae, mar a bhí ag lucht beostoic, go háirithe an dream a bhíodh ag tógáil muc a dtáinig méadú mór ar an margadh a bhí le tapú acu nuair a bhí gníomhairí ó na monarchana móra bagúin i Luimneach in ann aontaí a fhreastal sna bailte móra a ndeachaigh na bóithre iarainn tríothu. Tháinig oiread foráis faoi ghnó easpórtála an ime agus na n-uibheacha go mbíodh siopadóirí i ngach baile mór le stáisiún traenach ag feidhmiú ina ngníomhairí easpórtála, ag ceannach ó mhuintir na háite agus ag díol ar aghaidh le dreamanna i Sasana den chuid is mó. Ó tharla go mbíodh cásaí maithe adhmaid ag teastáil leis na táirgí a choinneáil slán ó dhamáiste, chuir muintir Taylor i mBaile Átha an Rí leis an réimse oibre a bhíodh ar siúl acu trí mhuilleann sábhadóireachta a chur leis an áit.²⁵

Bhí leas ag na ceannaithe muc agus ag easpórtálaithe uibheacha agus ime go bhféadtaí cumarsáid teileagraif²⁶ a dhéanamh leis na custaiméirí thar lear. Ba é bealach an bhóthair iarainn an bealach ba shaoire leis na línte teileagraif a chur isteach ó tharla nach mbíodh gá ansin le comhaontuithe go leor faoi chead slí leis an iliomad úinéir talún agus le tionóntaí. An áit nach raibh bóthar iarainn, ba é an bóthar poiblí an chéad rogha, mar a tharla i gcás an Chlocháin mar shampla. Blianta maithe tar éis theacht an teileagraif, d'fhág an bóthar iarainn ar ghnáthleithhead a dhéanamh go dtí an Clochán go raibh an ceantar sin an-tarraingteach ag Marconi don stáisiún teileagrafaíochta a cuireadh ar bun i nDeirgimleach sa bhliain 1907. Bhí ceangal díreach as an stáisiún sin le Baile Átha Cliath agus le Londain. Bhí buntáistí eile leis an áit chomh maith: talamh saor, soláthar maith móna do na coirí sa halla gineadóireachta, soláthar maith uisce agus spéir ghlan as sin go Meiriceá.²⁷

Ba é Stáisiún Marconi a thógáil an tús le ré na teileachumarsáide agus a bhfuil de leas, nó mar a déarfadh daoine eile, d'aimhleas as sin. Cuireadh cuid mhór den ábhar a bhí in úsáid ag tógáil an stáisiúin i dtír ar Ché an Chlocháin, mar arbh fhéidir soithigh 200 tonna a thabhairt le balla. Bhí sin ar cheann de líon is mó ná 150 caladh, cé agus calafort beag a cuireadh ar fáil i rith an naoú céad déag. Mar chuid de scéimeanna faoisimh in aimsir an drochshaoil a tógadh an chuid is mó de na háiseanna sin, d'fhonn fostaíocht a chur ar fáil ar bhonn sealadach agus le freastal ar bháid bheaga mhuintir na háite. Bhí céanna áirithe a bhféadfaí stíomar beag a tharraingt leo a bhíodh i mbun tráchtála leis an gcósta. Bhí Cé an Chlocháin ar cheann acu sin. Tógadh cuid mhór Stáisiún de chuid an Gharda Cóta le cladaí na Gaillimhe mar gheall ar a mbíodh ar bun de smuigléireacht agus

NOTICE

Is hereby given that the Galway Urban District Council have adopted Part I. of the Tuberculosis Prevention (Ireland) Act, '08 and that the adoption of the Act has been approved by the Galway County Council, and said Act shall come into operation in the Galway Urban District on the 10th day of January, 1916.

Dated this 2nd Dec. 1915

T. N. REDINGTON,
Secretary.

Urban District Council Office, Galway.

An tAcht um Chosc ar Eitinn 1908

Contae ach bhí obair ar siúl ionas go n-ainmneofaí bóithre áirithe ina bPríomhbhóithre agus go dtabharfaí iad sin faoi Scéim Saothair a bhí á rith go díreach ag an gComhairle féin. Is cosúil go ndearnadh galrollóireacht ar conradh ar na bóithre chomh luath leis an mbliain 1904 nuair a chuir an Chomhairle Contae an obair sin á déanamh ar an mbóthar go dtí Cúrsa na Rásaí.²⁸ Luann James Perry, Suirbhéir Contae don Roinn Thiar, i dtuairisc dár dáta an 13 Feabhra 1906 gur cheart don Chomhairle Contae a bheith ag réiteach don “*new kind of traffic*” a bhí ag teacht chun cinn trí ghalrollóireacht a dhéanamh ar na bóithre.²⁹ Fuair Perry bás gairid ina dhiaidh sin agus tháinig iníon dá chuid, Alice, i gcomharbacht

de thráchtáil mhídhleathach ar bhíotáille. D’fhéadfadh gur mar gheall ar na gnéithe sin den bhonneagar, chomh maith le dream d’fhórsaí an Rí a bheith ag gardáil Stáisiún Marconi, a roghnaíodh cósta Chiarraí mar áit le gunnaí na Gearmáine a chur i dtír as an Aud roimh Éirí Amach 1916. Toradh amháin ar an obair le stáisiún Marconi a thógáil go ndearnadh damáiste don bhóthar ag tarraingt innealra agus trealaimh go dtí an láthair. Bhí an dochar a rinneadh chomh dona sin gur ligeadh don chonraitheoir maidir le hobair chothabhála ar an mbóthar sin éalú ón gconradh gan pionós a ghearradh.

An tráth seo, bhí an seanchóras maidir le conarthaí a shocrú maidir le hobair chothabhála, deisiúcháin nó tógála ar bhóithre fós in úsáid ag an gComhairle

air go sealadach. Nuair a ritheadh an comórtas don phost buan deich mí dár gcionn, d'éirigh le Alice san agallamh teicniúil agus sa scrúdú ach ba trí vótáil na gComhairleoirí a bhí an rogha le déanamh agus ní bhfuair Alice an post. Tá le lua léi ina ainneoin sin gurbh í an t-aon bhean amháin í a bhí in oifig Shuirbhéir Contae i stair na hÉireann. Chuir na daoine a tháinig i gcomharbacht ar Perry an Scéim Saothair Dhírigh chun tosaigh agus rinne siad pleanáil agus costáil ar ghalrollóirí a cheannach, chomh maith le meilteoirí cloch don obair de chineál nua a bheadh le déanamh ar bhóithre feasta.³⁰ Mar gheall gur tugadh isteach de réir a chéile é a d'éirigh leis an scéim; nuair a tugadh Saothar Díreach isteach d'aon iarraidh amháin i Ros Comáin, tharraing sé an-trioblóid leis na conraitheoirí bóithre a bhí in inní go mór faoina gcuid ioncaim.³¹ Faoin mbliain 1916, bhí caoi mhaith ar na bóithre móra i gContae na Gaillimhe.

Tháinig seirbhísí sláinte poiblí faoi scáth na gComhairlí Contae nuair a cuireadh ar bun iad. Tháinig Ospidéal an Chontae, Ospidéal Fiabhrais, tithe na mbocht agus an Connaught and District Lunatic Asylum sa Chríoch, Béal Átha na Sluaighe faoi chúram na Comhairle Contae i nGaillimh. Bhíodh an Chríoch i gContae Ros Comáin ach aistríodh go dlínse Chontae na Gaillimhe é.³² Sa bhliain 1767 a cuireadh tús leis an obair thógála ar Ospidéal an Chontae ach níor críochnaíodh an obair go dtí an bhliain 1802. Ar an gcontae a bhí an t-ospidéal sin ag freastal agus bhí ar mhuintir an bhaile mhóir fanacht go dtí an bhliain 1842 nuair a osclaíodh ospidéal i dteach na mbocht. Foirgneamh nua go maith, ón mbliain 1910, a bhí san Ospidéal Fiabhrais a bhí suite ar chúl Theach na mBocht. Tháinig sin in áit an chéad ospidéal a tógadh ar Oileán an Iarla sa bhliain 1820. Sa Ghort, sa bhliain 1842, is tuisce a osclaíodh teach na mbocht sa chontae. Cé go raibh ceann Thuama críochnaithe sa bhliain 1842, níor osclaíodh é go dtí an bhliain 1846. Osclaíodh ceann an Chlocháin sa bhliain 1847 ach dúnadh tamall é i rith na bliana 1849 nuair a ghabh Sirriam an Chontae trealamh agus maoin na háite de bhun fiacha a bhí gan íoc ag Aontas an Chlocháin. Nuair a bhí an chuid ba mheasa d'aimsir an drochshaoil caite, tháinig laghdú ar líon na ndaoine agus faoin mbliain 1916, 1,124 duine a bhí i ndeich gcinn de thithe na mbocht ar fud an chontae. Dúnadh tithe na mbocht sa bhliain 1921 ach coinníodh Ospidéal na Gaillimhe ar oscailt. Sna tithe céanna sin a bhíodh oifigí ag na Comhairlí Ceantair Tuaithe go dtí gur cuireadh deireadh leo agus gur leagadh a gcuid feidhmeanna ar an gComhairle Contae. Bhí Ospidéal an Chontae an-easnamhach agus is dona an bhainistíocht a rinne an Bord Gobharnóirí a thogh na hAontais éagsúla faoi Dhlí na mBocht. Chuir athrú ar an reachtaíocht sa bhliain 1892 feabhas ar an gcaoi ina mbíodh an institiúid á rith. D'fhéadfaí othair ón mbaile mór agus ón gcuid eile den chontae a ghlacadh isteach agus athraíodh an t-ainm go dtí Ospidéal na Gaillimhe. Ní raibh an t-áras féin sách mór le freastal a dhéanamh ar ar tháinig d'éileamh ar na seirbhísí agus dúnadh an áit sa bhliain 1924 gur aistríodh na hothair uilig isteach san ospidéal i seanteach na mbocht. Leagadh sin ina dhiaidh sin le háit a dhéanamh d'Ospidéal Choláiste na hOllscoile mar atá ann faoi láthair.³³

Fonótaí

1. *The Railway Year Book* (Londain, 1916 eag.), l. 208; Stephen Johnson, *Johnson's Atlas and Gazetteer of the Railways of Ireland* (Earl Shilton, 1997), l. 87; tá stair an bhóthair iarainn le léaráidí ar fáil in Ernie Shepherd, *The Midland Great Western Railway of Ireland* (Earl Shilton, 1994).
2. Paul Duffy, *Galway History on a Postcard* (Baile Átha Cliath, 2013), ll. 10-11.
3. M.F. Keogh, Midland, Great Western Railway of Ireland Company. Conversion and Re-equipment of Sections of Double Track Branch Lines for Single Line Working. First Memorandum of General Manager, Meitheamh 1916, ll. 1-2.
4. *The Railway Year Book*, l. 209.
5. Shepherd, *The Midland Great Western Railway*, l. 39.
6. Maidir leis an mbóthar iarainn sin féach J.H. Ryan, 'The Galway and Clifden Railway', *Trans. Inst. C.E.I.* 28, 1902, ll. 203-35. Tá cuntas gearr staire ar fáil in Kathleen Villiers-Tuthill, *The Connemara Railway* (An Clochán, 2008, 3^ú eag.).
7. Pdraig O'Cuimin, *The Baronial Lines of the MGWR* (Baile Átha Cliath, 1972).
8. Shepherd, *The Midland Great Western Railway*, ll. 112-15.
9. County of Galway Committee of Agriculture, First Annual Report 1902, l. 4, arna athlua sa Dara agus sa Tríú Tuarascáil Bhliantúil ón gCoiste, Luaitear an Stáisiún agus an Coláiste Talmhaíochta a bheith curtha ar bun le gairid i mBaile Átha an Rí sa cheathrú Tuarascáil Bhliantúil ón gCoiste 1904, l. 7.
10. Tá cuntas ar stair an bhóthair iarainn seo ar fáil in Ernie Shepherd, *Waterford, Limerick and Western Railway* (Hersham, 2006); C.E.J. Fryer, *The Waterford and Limerick Railway* (Usk, 2000); Paul Duffy, 'An Introduction to the Engineering Heritage of Tuam' in *Glimpses of Tuam Through the Ages* (Tuaim, 2014), ll. 61-2.
11. Ruth Delaney, *Ireland's Inland Waterways* (Béal Feirste, 1986). Tugtar léargas sa mhapa ar l. 8 ar chóras na n-uiscebhealach intíre.
12. Paul Duffy, *Galway City, Snapshots Through Time* (Baile Átha Cliath, 2014), ll. 126 agus 131. Féach freisin Maurice Semple, *Reflections on Lough Corrib* (Gaillimh, 1974) agus *By the Corribside* (Gaillimh, 1984, an dara heagrán).
13. Ruth Delaney, *The Grand Canal of Ireland* (Baile Átha Cliath, 1995), ll. 262-3.
14. Paul Duffy, 'Exploring the North-Western Shore of Lough Derg', *Inland Waterways News* 37 Uimh. 1 Earrach 2010, l. 20.
15. An tOirmh. Patrick K. Egan, 'Ballinasloe Town and Parish 1585-1855', *Galway Reader* 4 Uimh.1 Earrach 1953, l. 99.
16. *Journal of Gas Lighting, Water Supply and Sanitary Improvement*, 11 Eanáir 1851.
17. Paul Duffy, *Galway Snapshots*, l. 129.
18. Paul Duffy, 'Engineering' in Tadg Foley (eag.), *From Queen's College to National University* (Baile Átha Cliath, 1999), ll. 132-5.
19. Paul Duffy, 'An Introduction to the Engineering Heritage of Tuam', l. 63.
20. Patria McWalter, Bailiúchán Cartlainne Chomhairle Ceantair Tuaithe an Ghoirt 1899-1924 (G01/10, arna leasú 2010), l. 7.
21. Paul Duffy, 'Engineering', l. 137.
22. Paul Duffy, *Galway Snapshots*, ll. 4-5.
23. Paul Duffy, 'An Introduction to the Engineering Heritage of Tuam', l. 63.
24. Tuarascálacha agus Scéimeanna de chuid na gCoistí Teagaisc Teicniúla agus Talmhaíochta ag Comhairle Chontae na Gaillimhe 1902-1912.
25. Cuntas pearsanta ó Ellis Taylor nach maireann.
26. Tá cuntas gairid ar an tseirbhís teileagrafaíochta a chur ar bun i nGaillimh in Jimmy O'Connor, 'Aspects of Galway Postal History 1638-1984', *Journal of the Galway Archaeological and Historical Society* 44, 1992, ll. 159-60.
27. Paul Duffy, *Galway on a Postcard*, l. 135.
28. Paul Duffy, *Galway Snapshots*, l. 92.
29. *County Surveyor's Report to Quarterly Meeting of the Galway County Council*, 20 Febrúar 1906, p. 30.
30. Thomas O'Malley, Suirbhéir Contae Gníomhach, *Report to Quarterly Meeting, Galway County Council, May 1910*, l. 38; John Moran, Suirbhéir Contae, an Roinn Thoir, *Proposed Direct Labour Scheme on the Main Roads including Steam Rolling*, ll. 30-5.
31. John Cunningham, *Labour in the West of Ireland* (Béal Feirste 1995), ll. 120-6.
32. Paul Duffy, *Galway on a Postcard*, ll. 48-9.
33. James Murray, *Galway: A Medico-Social History* (Gaillimh, 1994).

Éamonn Ceannt - scéal a shaoil

Mary Gallagher

Nuair a rugadh Éamonn Ceannt, mac le Constábla de chuid an RIC, James Kent, agus a bhean, Johanna, i mBéal Átha Mó, Contae na Gaillimhe i mí Mheán Fómhair 1881, is beag a cheapfadh go mbeadh i ndán dó Forógra Phoblacht na hÉireann a shíniú agus dul i gceannas ar an 4ú Cathlán Óglaigh na hÉireann i rith sheachtain na Cásca 1916 in Aontas Dheisceart Bhaile Átha Cliath, agus a chur chun báis os comhair scuid lámhaigh ar an 8 Bealtaine 1916.

Cé nach raibh sé ach nuair a d'athraigh an Átha, is leis an gcontae luí ag Ceannt. Chaith minic i gConamara, is a tharraing sé chuige ó chonacthas dó riamh gur

Léaráid 16.1 Athair Éamonn Ceannt, Príomh-Chonstábla RIC James Kent

Chuir sé síos, i gcaint a thug sé gcéad chuairt a thug sé go Gaillimh

dhá bhliain d'aois teaghlach go Droichead inar rugadh é a bheadh sé laethanta saoire go í canúint Chonnacht thaobh na Gaeilge agus Gaillimheach a bhí ann.

ina dhuine fásta dó - go dtéadh sé ag rothaíocht amach le cósta, ag fógairt i nGaeilge ar gach duine a chastáí leis. Ba mhínic leis an deis a thapú labhairt le grúpaí ógánach a bhí ag rith aníos na bóithríni ón gcladach faoi ualaigh feamainne – *'curious unsophisticated youngsters they are, ragged and rough and all browned by the sea and wind. Wind from the Atlantic.'*¹ Ar thuras a thug an Conradh go Gaillimh a casadh Ceannt den chéad uair leis an mbean a phósfadh sé, Frances O'Brennan (ina dhiaidh sin a ghlac sí an t-ainm Áine chuici féin). Ba é an turas ar ais as Gaillimh an tús le saol sona ag an mbeirt le chéile go dtí gur maraíodh Ceannt.

Bhí Ceannt ar dhuine den ghlún tosaigh buachaillí Caitliceacha a bhí ar bheagán airgid ach a chuaigh faoi oideachas dara leibhéal. D'fhoghlaim sé stair na hÉireann ó na Bráithre Críostaí nuair a d'athraigh an teaghlach go Baile Átha Cliath sa bhliain 1892. Bhí Ceannt an-éirimiúil agus ghnóthaigh sé scoláireachtaí maithe a lig dó leanacht ar aghaidh i Scoil Uí Chonaill, Sráid Richmond Thuaidh, go dtí go raibh seacht mbliana déag slán aige.²

Ó d'fhág sé an scoil, is i gConradh na Gaeilge a bhí Ceannt, buachaill ciúin cúthail, ar a chompord. Bhí sé an-tugtha don athbheochan ar theanga agus ar cheol na hÉireann a bhí i mbaol a gcaillte. Is i gConradh na Gaeilge a cheangail Ceannt cairdeas buan le daoine eile den lucht saoirse – Pádraig Mac Piarais ina measc.

Léaráid 16.2 Éamonn Ceannt, Píobaire Uilleann

Léaráid 16.3 Áine Ceannt, bean Éamonn Ceannt

Chuir sé aithne freisin ar Dhubhglas de hÍde, Uachtarán Chonradh na Gaeilge, agus bhí meas aige airsean. Ar an 21 Deireadh Fómhair 1901, bhí Ceannt i bpáirt an Phóibaire Dhaill sa dráma *Casadh an tSúgáin* le de hÍde in Amharclann an Gaiety.

Faoin tráth seo, bhí Ceannt tógtha go mór leis an bpíob uilleann. Bhí sé ar dhuine de bhunaitheoirí Chumann na bPíobairí i mBaile Átha Cliath agus thapaigh sé gach deis an spéis sa pháib agus an dúthracht i leith na Gaeilge a chur chun cinn. Mhair cuimhne ag comhghleacaí dá chuid i gConradh na Gaeilge ar an uair, sa bhliain 1902 nó 1903, a raibh *‘droves of young enthusiastic Gaels, going off to Aran and elsewhere to “perfect themselves” in Irish’*. D’imigh grúpa de na fir sin *‘to become native speakers in a fortnight’*. Ag filleadh go Baile Átha Cliath dóibh, bhí siad in ísle brí ag dul trí Ghaillimh mar gheall ar a laghad dul chun cinn a bhí déanta acu leis an nGaeilge. Nuair a chuala sé go raibh siad i nGaillimh, tháinig Ceannt chomh fada leo.

*‘With the skirl of the pipes’, shiúil Ceannt go sollúnta rompu tríd an bhFaiche Mhór agus an bealach ar fad chuig an stáisiún. Bhí daoine ag iompú thart, leanaí ag rith lena dtaobh agus iontas ar an uile dhuine faoina raibh ag tarlú. Bheadh na scoláirí Gaeilge *‘glad if the ground opened up to swallow [them], or if they could have wrung Ceannt’s neck’*. Ag an stáisiún, chuaigh Ceannt ag máirseáil suas is anuas go dtí gur cuireadh liú in airde agus an traein ag fágáil an stáisiúin.³*

Má bhí an t-ádh le Ceannt maidir leis na blianta a raibh sé ag dul faoi oideachas, bhí an t-ádh céanna air maidir leis an tráth a raibh post á lorg aige. Díreach tar

éis dó an scoil a fhágáil, shocraigh Bardas Bhaile Átha Cliath go mbeadh scrúdú iomaíochta i gceist feasta le gach ceapachán i bpost cléireachais. Bhí Éamonn ar dhuine de na daoine ba luaithe a ceapadh faoin gcóras nua agus ceapadh ina chléireach é in Oifig Chisteoir na Cathrach ar thuarastal £70 in aghaidh na bliana. Deis rudaí eile a dhéanamh a bhí san obair do Bhardas Bhaile Átha Cliath ag Ceannt. Rinne sé a chuid oibre go críochnúil éifeachtach ach ní raibh a dhóthain den dúshlán ná den sásamh san obair sin amháin.

I mí na Nollag 1903, d'iarr Ceannt ar Áine é a phósadh. Bhí sé ina rún go raibh lámh is focal eatarthu go dtí go mbeadh deis aimsithe ag Ceannt cur le teacht isteach an teaghlaigh, gan lagan ar a dhúthracht maidir le Conradh na Gaeilge. Bhí Coláiste Laighean curtha ar bun ag an gConradh i mí Mheán Fómhair 1906. Chuir Ceannt isteach ar phost páirtaimseartha an Chláraitheora agus tugadh sin dó. Bhí sin á dhéanamh aige chomh maith le dualgas múinteoireachta sa Choláiste. Faoin mbliain 1908, ba léir do dhaoine áirithe i gConradh na Gaeilge, Ceannt ina measc, go raibh an iomarca de na baill nach raibh suim ar bith acu sa teanga dáiríre nó a bhí sásta le 'cúpla focal'. Bhí rún daingean ag Ceannt dul i gcion orthu siúd a bhí in uachtar sa Chonradh agus toghadh ar an Ard-Chomhairle é i mí Lúnasa 1908.

Thart ar an am céanna a chuir sé spéis níos doimhne i réiteach polaitíochta a fháil ar cheist an neamhspleáchais. Tháinig fealsúnacht pholaitíochta an pháirtí nua a bhí ag Art Ó Gríofa, Sinn Féin, go maith lena chuid prionsabal féin agus bhí sé ina bhall den Sinn Féin League ón mbliain 1907.

Bhí dearcadh tréan náisiúnachais Cheannt á thabhairt faoi deara faoin tráth sin, fiú amháin taobh amuigh de lucht an neamhspleáchais. I mí Mheán Fómhair 1908, bhí sé in éineacht le dream lúthchhleasaithe agus le hOilithreacht Chumann na nÓgfhear Caitliceach chun na Róimhe, ina pháibaire oifigiúil acu. Ansin dó, shiúil sé chun tosaigh ar na hoilithrigh trí shráideanna na Róimhe in éide Pháibaire de chuid na hÉireann ón 11ú céad agus sheinn sé ar an bpíob don Phápa Pius X. Gaeilge amháin a labhair sé le linn na cuairte sin agus dúirt fear eagair na hoilithreachta ina dhiaidh sin '*Ceannt's views on politics were at variance with the vast majority of those who went to Rome from Ireland with him and, of course, he had discussions with many on the rightness of his political opinions.*'⁴

Trí léitheoireacht mhion ghéar ar na páipéir nuachta a tháinig tuairimí polaitíochta Cheannt chun cinn, chomh maith le plé i measc dream beag cairde agus lucht aitheantais arbh náisiúnaithe tréana a bhformhór. Ba den mhionlach dream den saghas sin. Ó thaobh dearcadh an ghnáthdhuine, bhí á fheiceáil dósan faoin mbliain 1911 gur mhó an dóigh anois go dtiocfadh an Rialtas Dúchais go fóill. Bhí cóimheá na cumhachta i dTeach na dTeachtaí ag Páirtí Parlaiminteach na hÉireann agus nuair a thug an Rí nua, Seoirse V, cuairt go hÉirinn i mí Iúil 1911, bhí na sluaite amuigh ag cur fáilte roimhe.

Chonacthas do Cheannt gurbh deis a bhí i gcuairt an rí chun a chuid náisiúnachais féin a chur in iúl. Shocraigh sé féin agus Seán Mac Diarmada bratach a chrochadh trasna na sráide ag ceann amháin de Shráid Grafton ag áiteamh ar shaoránaigh eile léirsiú ar son na Saoirse. Bhí scríofa i nGaeilge agus i mBéarla ar an mbratach “*Thou art not conquered yet dear land.*” I gcomórtas lena raibh de bhrait agus de bhratacha eile ar foluain ag cur fáilte roimh an rí agus an mbanríon, ní raibh sa bhratach seo ach rud fánach. Cuireadh i gcion ar Bhardas Bhaile Átha Cliath, ina dhiaidh sin, nár cheart aitheasc dílseachta a thabhairt os comhair an rí.

An tráth sin, ba é Mac Diarmada an príomhfhear earcaíochta a bhí ag Bráithreachas na Poblachta, cumann rúnda faoi mhóid dílseachta a raibh a bhunú le ríomh siar go haimsir na bhFíníní agus a bhí tugtha do neamhspleáchas na hÉireann a bhaint amach agus sin trí réabhlóid faoi airm dá mba ghá sin. Faoi dheireadh na bliana, bhí Éamonn Ceannt tugtha isteach sa Bhráithreachas ag Seán Mac Diarmada.

Ba bhliain chinniúnach an bhliain 1912 ag Ceannt. Toghadh ar Chomhairle Náisiúnta Shinn Féin é i mí Deireadh Fómhair na bliana 1911 ach bhí an páirtí sin ag dul ar gcúl de réir mar a bhí ag éirí níos fearr le Páirtí Parlaiminteach na hÉireann.

Idir an dá linn, bhí tuairimíocht pholaitíochta Cheannt, mar a bhí tugtha faoi deara ag Mac Diarmada agus é á thabhairt isteach i mBráithreachas na Poblachta, ag éirí níos tréine ná polasaithe Shinn Féin, an páirtí lenar bhain sé. I mí Márta, scríobh Ceannt dréacht de chaint a bhí le tabhairt do Pháirtí Sóisialach na hÉireann faoin teideal ‘*Constitutional Agitation*’. D’áitigh sé san óráid sin:

*Force is winning in Ulster, winning a political battle. It is up to the Nationalists of Ireland to adopt similar means. ... It is the duty of all men to be skilled in the use of arms. Preparation for war is the best guarantee of peace. ... Ireland needs peace. Then let her prepare for war.*⁵

I mí Aibreán 1912, nuair a tháinig Bille an Rialtais Dúchais os comhair Theach na dTeachtaí ar deireadh, níor ritheadh é. Bhí cúiseanna tábhachtacha leis sin. D’fhéad Teach na dTiarnaí veto a oibriú ina choinne go ceann dhá bhliain eile, go dtí 1914 ar a luaithe; níor sásaíodh aidhmeanna lucht an náisiúnachais bhunreachtúil ó tharla gur fágadh gnóthaí eachtracha - cúrsaí cogáíochta agus síochána - agus smacht ar chúrsaí cánachais agus ioncaim faoi chumhacht Westminster den chuid is mó, agus níor cinntíodh do na hAontachtóirí i gCúige Uladh go bhféadfaidisean fanacht, dá rogha féin, amach as Éirinn le neamhspleáchas áirithe faoin rialtas dúchais.

Ritheadh Bille an Rialtais Dúchais faoi dheireadh i dTeach na dTeachtaí ag deireadh mí Eanáir 1913. Dhiúltaigh Teach na dTiarnaí dó sa deireadh. Tharla an

rud céanna arís i mí Iúil. Faoin tráth sin, bhí an rialtas den tuairim láidir go dtiocfadh dórtadh fola i gCúige Uladh de bharr an Rialtais Dúchais. Bhí 100,000 fear sa Chúige sin i mbun druileála os comhair an tsaol mhóir agus ag bailiú airgid le hairm agus lón cogaióchta a cheannach.

Bhí an ceart ag Ceannt sa mhéid a bhí á thuar aige faoin mbua sa choimhlint polaitíochta i Westminster a bheith le lucht bhagairt an fhoréigin. Bhí cuid mhór den dream beag dá lucht aitheantais a bhí ina náisiúnaithe tréana ar aon intinn leis faoi seo. Mhol sé rún ag cruinniú Chomhairle Náisiúnta Shinn Féin i mí Eanáir 1913, *'That ..... it is the duty of all Irishmen to possess a knowledge of arms.'*⁶

Ba léir ón athrú a tháinig ar an ról a bhí aige i gConradh na Gaeilge go raibh Ceannt níos tugtha don pholaitíocht ná mar a bhíodh. Bhí seisean ar dhuine de na náisiúnaithe tréana, daoine a bhí i mBráithreachas na Poblachta freisin den chuid is mó, a raibh foighne á chailleadh acu le diúltú Chonradh na Gaeilge an seasamh neamhpholaitíochta a ligean le sruth agus gach deis a bheadh ar fáil - an pholaitíocht san áireamh agus, dá mba ghá sin, corraíl fhisiciúil - a thapú chun an teanga a athbheochan.

Ní raibh i gcur chun cinn na Gaeilge ag cuid mhór de mhuintir Bhaile Átha Cliath ach cuid de shaol na bhfuíoll nuair ba mhór an ní acusan arán a chur ar an mbord dá gcuid leanaí sna plódtithe dearóile ina raibh siad ina dtionóntaí. Nuair a d'fhéach ceardchumann Shéamuis Uí Lorcáin, an ITGWU, leis na gnáthoibrithe a eagrú i gceardchumann, chuir na fostóirí, go háirithe William Murphy, in aghaidh a leithéid de cheardchumann a bheith ann ar chor ar bith. Bhí Sinn Féin agus Conradh na Gaeilge araon idir dhá chomhairle an chun a leasa nó a n-aimhleasa feachtais an Lorcánachais.

Ní raibh Ceannt in amhras beag ná mór. Dhá bhliain roimhe sin, nuair a bhí aighneas ar siúl faoi bhallraíocht i gceardchumann an ITGWU i Loch Garman, sheas Art Ó Gríofa leis na fostóirí agus dúirt go mbeadh ar lucht tionsclaíochta in Éirinn a gcuid gnólachtaí a dhúnadh dá leanfadh na hoibrithe lena bhfeachtas. Labhair Ceannt amach go fíochmhar i gcoinne áiteamh an Ghríofaigh. Rinne sé beag is fiú de thuairim Uí Ghríofa go bhféadfaí an fhorbairt ar thionscail in Éirinn

Léaráid 16.4 Éamonn Ceannt, Ceanntfort, 4ú Cathlán, Óglaigh na hÉireann

a chur chun tosaigh ar leas fhir agus mhná na hÉireann agus iad ag obair do lucht na tionsclaíochta sin. Rinne sé talamh slán chomh maith de chearta na ndaoine mar seo a leanas: ‘*The right of free speech, of public meeting, and of organising for a lawful purpose ought to be unquestioned and unquestionable.*’⁷

Nuair a thosaigh an stailc i mBaile Átha Cliath i rith sheachtain Sheó na gCapall 1913, bhí an phríomhchathair ina cíor thuathail agus lean an ghéarchéim go deireadh na bliana. Thug bean Ceannt, Áine, chun cuimhne tráth ab fhaide anonn: ‘This was the atmosphere when, in November 1913, Éamonn Ceannt received an invitation from The O’Rahilly to meet John MacNeill and others in Wynn’s Hotel.’⁸

Bhí an cruinniú sin ar cheann de na bearta tosaigh maidir le hÓglaigh na hÉireann a chur ar bun agus bhí Ceannt go tréan láidir daingean ar dhuine de lucht a mbunaithe. Bhí an chéad chruinniú poiblí ag an eagraíocht nua, Dé Máirt an 25 Samhain, i bhFáinne an Rotunda i mBaile Átha Cliath. Liostáil níos mó ná 3,000 fear ar an toirt. Chuir Óglaigh na hÉireann rompu ón tús a bheith ina arm saoránach - dírithe ar chosaint agus ar chumhdach, gan drannadh le hionsaí. Chonacthas go mbeadh, le himeacht aimsire, na hÓglaigh ina arm náisiúnta faoi rialtas náisiúnta.

Faoi dheireadh thiar, bhí arm ‘Éireannach’ ag Ceannt a ligfeadh a choinsias dó a bheith ina bhall de. In alt a scríobh sé ar an *Irish Volunteer* dúirt sé go raibh súil aige nach mbeadh ar na hÓglaigh troid a dhéanamh – go mba leor an chuma a bheadh orthu mar fhórsa riailbhéasach faoi airm go mbeadh ‘a wholesome respect’ ag an namhaid orthu. D’áitigh sé ar na hÓglaigh a bheith ‘skilled in the art of war so that there may be no war.’⁹

Ag an gcéad chruinniú d’Óglaigh na hÉireann, choinnigh Ceannt agus náisiúnaithe tréana eile chun deiridh in aon turas ionas nach dtiocfaí chun aire lucht Chaisleán Bhaile Átha Cliath. Bhí leagtha amach faoi rún ag Bráithreachas na Poblachta baill dá gcuid féin a chur isteach i bpostanna tábhachtacha san eagraíocht nua.

Ba bhliain chinníúnach an bhliain 1914, ní amháin ag Ceannt ach ag Éirinn, ag an Eoraip agus ag an domhan uile ó thaobh an leagan amach ar chúrsaí polaitíochta agus teorainneacha. Ba dheacra i gcónaí a fheiceáil go dtiocfadh ‘aisling’ an Rialtais Dúchais i gcrích. Mar gheall ar an lámh láidir a bhí á bagairt ag na Ulster Volunteers, bhí pleananna á ndéanamh faoi rún ag an Rialtas i Westminster arm na Breataine a úsáid chun an baol a mhaolú. Dé hAoine an 20 Márta, dúirt tromlach na n-oifigeach a bhí lonnaithe i gcampa an Churraigh gurbh fhéarr leo a gcaitheamh amach as an arm ná feachtas míleata gníomhach a agairt in aghaidh na nUltach. Ba ghéire an cás nuair a thug na Ulster Volunteers 25,000 raidhfíl agus 3 mhilliún urchar, a fuarthas ón nGearmáin, i dtír i Latharna, i nDomhnach Daoi agus i mBeannchar oíche Dé hAoine an 24 Aibreán.

Shocraigh Óglaigh na hÉireann go gcaithfí beart a dhéanamh dá bharr sin. I mí Iúil, tháinig an luamh darbh ainm an Asgard isteach go Binn Éadair le lucht raidhfilí. Mháirseáil Ceannt, Ceannfort Gníomhach ar an 4^ú Cathlán Óglaigh na hÉireann faoin tráth sin, amach go Binn Éadair lena chuid fear a bhí ag fanacht ag ceann na céibhe go gcuideodh an lucht gunnaí a thabhairt i dtír. Seachtain dár gcionn, bhí sé i láthair arís agus an dara lucht gunnaí á dtabhairt i dtír i gCill Chomhghaill, Co. Chill Mhantáin.

An fhad a bhí Ceannt agus a chomrádaithe tógtha suas le hairm a fháil do na hÓglaigh, bhí cúrsaí ar mhór-roinn na hEorpa ag dul chun donachta agus, Dé Máirt an 4 Lúnasa, d'fhógair an Bhreatain cogadh ar an nGearmáin. Chuir an cogadh athrú ar an uile ní. I gcás pholaiteoirí Westminster, ní raibh Rialtas Dúchais in Éirinn ar an gclár oibre níos mó. Ritheadh an Tríú Bille Rialtais Dúchais trí Theach na dTeachtaí faoi dheifir ach cuireadh ar fionraí é go dtí go mbeadh an cogadh thart.

Tháinig taom meidhréise míleatachta le tús an chogaidh. Bhí mórchuid mhór de mhuintir na hÉireann den tuiscint go raibh an Ghearmáin agus comhghuaillithe na Gearmáine san éagóir agus go raibh de dhualgas ar Éirinn seasamh leis an mBreatain in am an ghátair agus, go deimhin, go dtiocfadh an Rialtas Dúchais de thoradh air sin – ó bheadh an cogadh thart. Trína rá gur cheart do na hÓglaigh dul sa chogadh, tharraing Seán Réamoinn scoilt i measc Óglaigh na hÉireann. Choinnigh na bunaitheoirí, Ceannt ina measc, an t-ainm Óglaigh na hÉireann agus tugadh na hÓglaigh Náisiúnta ar lucht leanta Réamoinn a raibh tromlach mór i gceist leo.

Taobh istigh de dhá mhí dhéag, bhí 75,000 fear as Éirinn liostáilte in arm na Breataine. Bhí tuairim is leath na n-earcach a bhain leis na hÓglaigh Náisiúnta nó leis na Ulster Volunteers. Ba ghearr go bhfacthas don uile dhuine nach mbeadh an cogadh 'over by Christmas' mar a bhí á thuar i dtosach. Thriomaigh ar an bhfonn liostáil san arm agus, gan deireadh ar bith leis á fheiceáil do dhaoine, bhí saighdiúirí na hÉireann ar an líne tosaigh as Ypres go Gallipoli á marú go tréan.

Bhí Ceannt agus a chuid compánach i mBráithreachas na Poblachta sásta go raibh an cogadh ar bun san Eoraip. Chreid siad go raibh an lá tagtha – 'England's difficulty is Ireland's opportunity'. Ceapadh Ceannt, in éineacht le Pádraig Mac Piarais agus Seosamh Pluincéad, ar Chomhairle Airm rúnda de chuid an Bhráithreachais a raibh leagtha de chúram uirthi pleananna d'éirí amach armtha a chur i dtoll a chéile. De réir mar a bhí an cogadh ag dul i bhfad scéil, bhí an dara saol á chaitheamh faoi rún ag Ceannt agus a chomhghleacaithe ar Chomhairle Airm an Bhráithreachais. Os comhair an tsaoil mhóir, bhí Ceannt ina Cheannfort ar an 4^ú Cathlán Óglaigh na hÉireann a raibh atheagar á chur go tréan air mar fhórsa faoi ord géar smachta. Bhí sé ina chomhalta freisin d'Ard-Chomhairle na nÓglach agus é de chúram air

na billí a íoc agus na leabhair cuntais a choimeád. Tamall ina dhiaidh sin, ceapadh ar fhoireann na Ceanncheathrún Míleata é ina Stiúrthóir Cumarsáide. Bhí sé an tráth céanna ar dhuine den dream ard i mBráithreachas na Poblachta ach gur faoi rún a bhí sé ina bhun sin. Bhí Ó Cléirigh agus Mac Diarmada tugtha isteach ar an gComhairle Airm agus bhíothas ag beartú, gan a fhios sin ag Eoin Mac Néill ná an chuid eile de na ceannairí, Óglaigh na hÉireann a úsáid chun éirí amach a chur ar bun agus saoirse na hÉireann a bhaint amach sula mbeadh deireadh leis an gcogadh.

Is ar éigean atá aon fhianaise ar fáil faoina raibh ar bun ag Ceannt ar Chomhairle Airm an IRB. Ina theach féin a tharla cuid mhaith de na cruinnithe agus ní míréasúnach a cheapadh go raibh sé páirteach sa phlé ar an bplean míleata, ach níl aon fhianaise ina leith sin a tháinig slán anuas go dtí an lá atá inniu ann. Bhí Ceannt an-phointeáilte maidir le rúndacht ghnóthaí Chomhairle Airm an IRB a chaomhnú.

Cheil an Chomhairle Airm a gcuid pleananna ar Ard-Chomhairle an Bhráithreachais féin, chomh maith le comhaltaí eile Choiste Náisiúnta Óglaigh na hÉireann. I mí Eanáir 1916, d'aontaigh Ard-Chomhairle Bhráithreachas na hÉireann le rún Sheáin Mhic Diarmada *'we fight at the earliest date possible.'* Níor tuigeadh ag an gcruinniú sin fiú amháin go raibh socraithe ag an gComhairle Airm cheana féin ar dháta don Éirí Amach – an 23 Aibreán, Domhnach Cásca. Bhí dhá dheacracht le sárú ag an gComhairle Airm anois. Chaithfidís a gcuid pleananna a choinneáil faoi rún ar Eoin Mac Néill agus ar dhaoine eile de lucht ceannais Óglaigh na hÉireann, agus chaithfidís Arm Cathartha na hÉireann (ICA), a bhí faoi cheannas Shéamus Uí Chonghaile, a tharraingt isteach leo. D'éirigh leo sa dara cúram trí Shéamus Ó Conghaile a fhuadach agus a gcuid pleananna a ligean leis faoi rún. Tháinig Ó Conghaile isteach ar an gComhairle Airm agus bhí rudaí á réiteach don Éirí Amach. Bhí pleananna leagtha amach maidir le hairm ón nGearmáin a thabhairt i dtír ar chósta theas na hÉireann.

Idir an dá linn, bhí Óglaigh na hÉireann ag leanacht d'inlíocht a dhéanamh go hoscailte thart ar lár chathair Bhaile Átha Cliath agus i sléibhte Chill Mhantáin. Bhí lucht an údaráis i gCaisleán Bhaile Átha Cliath ag coinneáil súil ghéar orthu ach níor cuireadh isteach orthu thairis sin. Lean an Chomhairle Airm leis an bpleanáil agus an aird ar bheartaíocht phoiblí na nÓglach. Bhí de chúram ar Ceannt taiscéalaíocht a dhéanamh ar na hionaid a bhí roghnaithe ag an gComhairle Airm do na garastúin le linn an Éirí Amach a bhí á bheartú. Ba é Aontas Bhaile Átha Cliath Theas (SDU) an ceantar a bhí leagtha amach don 4^ú Cathlán, fearann theach na mbocht a bhí an-ghar do theach cónaithe Ceannt sa Charnán.

Bhí socraithe ag an gComhairle Airm na pleananna don Éirí Amach a cheilt trí imeachtaí eile a eagrú go hoscailte. I dtús an Aibreáin, d'fhógair Mac Piarais

go mbeadh inlíoche na Cásca ar siúl ag Óglaigh na hÉireann i rith dheireadh seachtaine na féile. Laethanta beaga ina dhiaidh sin, d'fhág an long ar a raibh na hairm an Ghearmáin. Rud nárbh eol don Chomhairle Airm, bhí a fhios ag lucht faisnéise chabhlaigh na Breataine faoin lastas agus bhíothas ar lorg an bháid ó thús.

I rith na seachtainí díreach roimh an gCáisc, gan eolas ar bith acu ar an gcás maidir leis na hairm, thosaigh Ceannt agus Ceannfoirt Cathláin eile sna hÓglaigh agus san Arm Cathartha á chur in iúl do na daoine sinsearacha sna cathláin go bhféadfadh bearta troda a bheith i gceist. Nuair a tháinig an Chomhairle Airm le chéile tigh Cheannt, Dé hAoine an 14 Aibreán – seachtain sula raibh an tÉirí Amach le tarlú – bhí siad ar fad *‘[in] very good spirits and laughing and talking with each other.’*¹⁰

I rith na seachtaine dár gcionn – an tSeachtain Mhór – thit rudaí amach a chuir isteach ar na pleananna a bhí curtha le chéile go cúramach acu. Níor cuireadh na hairm ón nGearmáin i dtír; gabhadh Ruairí Mac Easmáin ar a bhealach ón nGearmáin; tarraingíodh amhras ar an *‘Castle document’*, cáipéis a cuireadh sa timpeall d’fhonn a léiriú go raibh lucht an Chaisleáin ag pleanáil ceannairí Óglaigh na hÉireann a ghabháil; agus thug Eoin Mac Néill ordú mall oíche an tSathairn Mhóir, tar éis dó a thuiscint ar deireadh a raibh ar bun ag an gComhairle Airm, ag cur slógadh Dhomhnach Cásca ar ceal.

Nuair a tháinig an scéal faoi ordú cealaithe Mhic Néill chomh fada leo luath maidin Dhomhnach Cásca, shocraigh Ceannt agus comhaltaí eile den Chomhairle Airm nach móide go dtiocfadh seans níos fearr agus go dtiocfaidís ar aghaidh leis an Éirí Amach ar aon chuma ach a chur ar athló go dtí an lá dár gcionn, Luan Cásca. Chuaigh muintir Bhaile Átha Cliath i mbun chúrsaí an tsaoil maidin Domhnach Cásca gan a fhios acu a raibh pleanáilte ná a raibh fós le teacht. Ghoill ordú cealaithe Mhic Néill agus an socrú go gcuirfí an tÉirí Amach siar go Luan Cásca go mór ar an seans go n-éireodh leis.

Sular fhág sé an baile an mhaidin sin, dúirt Ceannt le hÁine *‘If we last a month they - the British - will come to terms.’*¹¹ Sheas siad seachtain - agus ní raibh rún ar bith ag lucht arm na Breataine teacht ar chomhréiteach.

Nuair a threoraigh Ceannt, in éide Cheannfort an 4^ú Cathlán Óglaigh na hÉireann, a chuid fear – agus líon beag ban - ón ionad ina ndearna siad slógadh i gCearnóg Iathghlas maidin Luan Cásca, ní raibh leis ach beagán le cois 100 Óglach nuair a bheadh líon iomlán 700 sa Cathlán. Ar an mbealach go hAontas Bhaile Átha Cliath Theas, scoilt an Cathlán ina dhíormaí níos lú. Rinne Complacht “A”, faoin gCaptaen Séamus Murphy bealach go dtí Drioglan Jameson i Lána Mhuire Mhaith, Complacht “C” faoin gCaptaen Thomas McCarthy bealach go Drioglan Roe i gCnocán an Bhrúnaigh agus Complacht “F” faoin gCaptaen Con Colbert bealach go Grúdlann Watkin i Sráid Bhaile Átha Fhirdhia.

Chuaigh Ceannt ar a rothar agus le díorma beag armtha ina chuideachta, suas go dtí geata Rialto ag Aontas Bhaile Átha Cliath Theas. Chuaigh siad de ruathar isteach thar fhear an gheata ar baineadh geit as, thug siad ceangal airsean agus ghearr na sreanganna teileafóin. Idir an dá linn, ag geata Shráid Shéamuis isteach ag an Aontas, bhí bealach brúite isteach ag tánaiste Cheannt, Cathal Brugha, agus baracáid curtha suas aige. D'fhág Ceannt dream beag ar garda ag geata Rialto agus rinne a bhealach go dtí an geata tosaigh chuig Brugha. Chuir sé ceanncheathrú ar bun cóngarach don gheata sin in Áras na mBanaltraí, teach cloiche trí stóir in ionad ina mbeadh seasamh maith fúthu ar láthair fhairsing theach na mbocht.¹² Bhí Aontas Bhaile Átha Cliath Theas ar shuíomh tuairim is 50 acra agus bhí suas le 3,000 duine ann chomh maith le foireann mhór dochtúirí, banaltraí, giollaí, cócairí, báicéirí agus eile. Nuair nach raibh lán líon an chathláin faoi cheannas Cheannt, ní raibh 65 fear aige ar an láthair mhór leitheadach fhairsing sin.

Bhí teacht an 4^ú Cathlán ag Aontas Bhaile Átha Cliath Theas le tarlú ar chomhuain leis an ruathar faoi Ard-Oifig an Phoist. Léigh an Píarsach Forógra na Poblachta os comhair Ard-Oifig an Phoist agus fógraíodh Rialtas Sealadach a bheith ar bun in Éirinn. Bhí ainm seachtar leis an bhForógra agus Éamonn Ceannt ar dhuine acu.

Chuir fir faoi airm a theacht i láthair ag Aontas Bhaile Átha Cliath Theas scáth ar an bhfoireann agus ar an lucht cónaithe. Athraíodh daoine gan mhoill go dtí na háiteanna ba shábháilte agus crochadh bratacha na Croise Deirge as fuinneoga na bhfoirgneamh ina raibh daoine de mhuintir an Aontais. Ba ghearr a mhair an ghnáth-thuisicint ar chúrsaí sábháilteachta. Tharla coimhlint ghéar i rith an lae idir saighdiúirí na Breataine agus na hÓglaigh ar chosáin agus ar bhóithríní timpeall na n-ospidéal agus na mbardaí, córas cam casta agus cuid de na bealaí caoch. Ní fada go raibh na hÓglaigh sáinnithe in Áras na mBanaltraí agus i gcloigín foirgneamh eile thart ar an bpríomhghheata amach ar Shráid Shéamuis.

Maidin Dé Máirt, tarraingíodh siar saighdiúirí Arm na Breataine a raibh bealach déanta isteach ar an láthair acu ar Luan Cásca. B'ábhar iontais dóibh féin iad a athrú ó bhallaí an Aontais nuair a ordaíodh dóibh a n-aird a dhíriú ar Stáisiún Dhroichead an Rí mar a raibh fórsaí treisithe ag teacht isteach ón gCurrach.

Bhí an chuid eile den Mháirt agus Dé Céadaoin suaimhneach go maith, cé go raibh saighdiúirí sa cheantar ag scaoileadh ó am go chéile leis na hÓglaigh san Aontas agus i Lána Mhuire Mhaith. Ní raibh ann ach sos sealadach.

Bhí arm na Breataine ag ullmhú d'fheachtas míleata lándúthrachtach d'fhonn an tÉirí Amach a chur faoi chois. Bhí cuid den trodaíocht ab fhíochmhaire i rith na seachtaine ar siúl an tráth seo ag Droichead Shráid an Mhóta agus bhí an HMS Helga tar éis teacht aníos an Life agus sliogáin 18 punt á gcaitheamh le Halla na Saoirse. Maidin Déardaoin, rinne fórsaí na Breataine ionradh ar Ard-

Oifig an Phoist le meaisínghunnaí agus sliogáin gunnaí móra agus bhí tródam saighdiúirí arm na Breataine ag fáisceadh thart ar ionaid eile a bhí gafa ag na hÓglaigh.

Tháinig Aontas Bhaile Átha Cliath Theas faoi ionsaí ó arm na Breataine arís an tráthnóna sin, de réir mar a tháinig fórsaí athneartaithe Fhiúsailéirí Ríoga na Mumhan, faoin Maor Sir Francis Vane, a raibh ordaithe dó na hÓglaigh a chosc ó scaoileadh le conbhua lón cogaidh a bhí ar an mbealach go Cill Mhaighneann. Bhí garastún na nÓglach in Áras na mBanaltraí faoi ionsaí ó gach taobh ar feadh an tráthnóna. De réir mar a bhí Ceannt ag coimhlint lena bhealach a dhéanamh ar ais ón áras ag geata Shráid Shéamuis, bhí Cathal Brugha, an leas-cheannfort, i mbun troid chúlgharda, ina aonar is beag nach bhféadfaí a rá, in aghaidh shaighdiúirí na Breataine i halla tosaigh Áras na mBanaltraí mar a raibh baracáidí móra troma. Faoin am ar tháinig Ceannt agus a chuid fear chomh fada leis, bhí Brugha gonta go mór. De réir mar a lean an troid fhíochmhar i rith an tráthnóna, ordaíodh do cheannairí arm na Breataine, den dara huair an tseachtain sin, tarraingt siar ó Aontas Bhaile Átha Cliath Theas. Tugadh aire mhaith do Bhrugha gur tháinig slán an oíche sin agus iompraíodh faoi bhratach na Croise Deirge é chuig ceann d’ospidéal an Aontais maidin Dé hAoine.

Is teist na ráitis finné a thug daoine den 4ú Cathlán ar a raibh de mheas ag na fir ar Cheannt agus ar Bhrugha araon. Is é an cur síos a thugann John Styles ar Cheannt, *‘the most unselfish man I ever met ... He never thought of himself, gave everything he possessed to his men and the cause he had so very much at heart’*. Deir sé faoi Bhrugha, *‘He was a very determined man who did not know what fear was.’*¹³ Is é tuairim an staraí Charles Townshend: *‘the comparatively small garrison of the Union was energised by the leadership style of Ceannt and his Vice Commandant, Cathal Brugha.’*¹⁴

Faoi Dé Sathairn, bhí feachtas shaighdiúirí na Breataine dírithe ar lár na cathrach agus bhí Aontas Bhaile Átha Cliath Theas faoi shuaimhneas arís ach amháin urchair snípeireachta a bheith á scaoileadh as Cill Mhaighneann an t-am uilig.

Ar an Domhnach, ghéill Éamonn Ceannt, de réir ordú díreach ón Rialtas Sealadach, cé go mba leasc leis é. Thug sé na fir agus na mná go dtí Páirc Phádraig ar dtús, mar ar géilleadh go foirmeálta, agus as sin go Beairic Richmond in Inse Chór. Cuireadh ina leith, ag cúirt airm mhachaire a tionóladh faoi rún agus faoi dheifir, gur ghlac sé páirt i gceannairc faoi airm, go raibh sé ag fearadh cogaidh ar an Rí, agus – ní ba chinniúnach tráth a raibh cogadh ar siúl - go ndearna sé sin le rún cuidiú leis an namhad. Bhí oiread mearbhaill ag baint leis an tseachtain sin gur bunaíodh cás an ionchúisimh ina aghaidh go contráilte ar é a bheith i Monarcha Brioscaí Jacobs – phléadáil sé neamhchiontach.

Ba é breith na Cúirte Airm go raibh Ceannt ciontach agus gearradh de phianbhreith air ‘*Death by being Shot*’. Faoin tráth ar dheimhnigh an Gobharnóir Airm, an Ginearál Maxwell, breith an bháis i gcás Ceannt, bhí a chuid comrádaithe Pádraig Mac Piarais, Tomás Ó Cléirigh, Tomás Mac Donnchadha, Seosamh Pluincéad, Éamonn Ó Dálaigh, Micheál Ó hAnnracháin, Liam Mac Piarais agus Seán Mac Giolla Bhríde curtha chun báis cheana féin. Cuireadh Conchúr Ó Colbáird, Seán Mac Aodha agus Micheál Ó Mealláin chun báis le breacadh an lae an mhaidin chéanna le Ceannt (Dé Luain an 8 Bealtaine). Tháinig bású Sheáin Mhic Diarmada agus Shéamuis Uí Chonghaile, a bhí gonta go mór, ar an 12 Bealtaine.

Fiú amháin sula raibh an bású deiridh déanta, bhí lucht na polaitíochta i Westminster in amhras go mór ar chríonna an beart lucht an airm a fhágáil i mbun an Éirí Amach a chur faoi chois. Bhí meas ar lucht an Éirí Amach á chothú i muintir na hÉireann a raibh idir dhéistin agus uafás orthu ag an Éirí Amach ar dtús.

Fonótaí

1. Leabharlann Náisiúnta na hÉireann (NLI anseo síos) MS 13,069/49, Ceannt Papers, ‘The first night I arrived in Galway as a Gaelic Leaguer by Éamonn Ceannt’.
2. NLI MS 13,069/44, Ceannt Papers.
3. NLI MS 1,479/8, Ceannt Papers.
4. NLI MS 41,479/8, Ceannt Papers,
5. NLI MS 13,069/47, Ceannt Papers,.
6. Cartlann UCD, P163/1, Sinn Féin Minutes, Quarterly meeting of the National Council, 20 Eanáir 1913.
7. *Sinn Féin*, 30 Meán Fómhair 1911.
8. Biúró na Staire Míleata Ráiteas Finné (BMH WS anseo síos) Uimh. 264, Áine Ceannt.
9. *Irish Volunteer*, 7 Feabhra 1914.
10. BMH WS Uimh. 0161, Donal O’Hannigan.
11. BMH WS Uimh. 264, Áine Ceannt.
12. BMH WS Uimh. 0268, William T. Cosgrave.
13. BMH WS Uimh. 0175, John J. Styles.
14. Charles Townshend, *Easter 1916: The Irish Rebellion* (Londain, 2006), l. 203.

Spiorad an Phiarsaigh.

Micheál Ó Máille

Tá Ros Muc an - difriúil sa lá atá inniu ann ón áit ar thóg Pádraig Mac Piarais a theachín ar bhruach Loch Oiriúlach ag tús an fhichiú haois. Dá siúlfaidh Mac Piarais tríd pharóiste Ros Muc sa lá atá inniu ann d'fheicfeadh sé dúiche álainn lán le nádúr idir sléibhte agus cladach. An chéad rud a thugann tú faoi deara agus thú ag taisteal tríd an nGort Mór ná an lorg a d'fhág Mac Piarais ar an áit. Ar do bhealach siar thar Séipéal an Ghoirt Mhóir tagann tú chomh fada le Páirc An Phiarsaigh, áit ina n-imríonn Cumann Peile an Phiarsaigh, atá suite trasna an bhóthair ó Ghairmscoil an Phiarsaigh, a gcuid cluichí Gaelacha. Ar ndóigh níl sé ach leathmhíle amach an bóthar ó Choláiste Chuimneachán an Phiarsaigh. Ar do bhealach siar chuig Teach an Phiarsaigh tiocfaidh tú chomh fada le suíomh tógála Ionad Oidhreacht an Phiarsaigh. Cloisfidh tú neart Gaeilge bhreá shuibhir agus tú sa gceantar cé go mbeidh Béarla le cloisteáil agat chomh maith céanna.

Is é an difríocht is mó a thabharfaidh Pádraig Mac Piarais faoi deara ná an laghad daoine atá fágtha, an bánú atá déanta ar phobal an cheantair. Táim cinnte go mbeadh sé ag ceistiú cén fáth a raibh ar an oiread daoine an áit a fhágáil? Cá raibh a n-ionadaí dála, na teachtaí a bhí agus atá ag saothrú saibhris chun freastal ar an bpobal? Cén fáth an raibh na teachtaí seo ag tabhairt cluas bhodhar dóibh? Cén fáth a raibh an oiread drochmheas ag teachtaí na tíre ar a dteanga ? Cén fáth a raibh níos mó suime acu a bpócaí a líonadh ná seasamh lena bpobal? Cheapfainn féin dá mbeadh sé ina sheasamh i lár an Ghoirt Mhóir i 2015 go mbeadh lán cruit de chantal air.

Nuair a tháinig Mac Piarais go Conamara ar an tríú lá déag de Mheán Fómhair 1903 bhí an áit beo bocht le daonra ard brúite isteach i gceantar beag sáinnithe idir na Beanna Beola agus an fharraige. Mhair na daoine ó lá go lá ag baint úsáide as na gabháltaisí beaga talún a bhí acu chomh maith leis an gcladach a bhí buailte orthu. Bhí an chuid ba mhó do mhuintir na háite ag brath ar cheithre nó ar chúig acra talún bocht chun iad féin agus a gclann a bheathú. Is beag cothú a fuair siad sna hacraí sin, ní raibh iontu ach áit bó bhainne nó dhó chomh maith le cúpla garraí i gcomhair coirce agus fataí.

Den chuid is mó is pobal aonteangach a bhí in iar-Chonnacht ag an am cé go raibh an Béarla ag brú isteach go láidir. Béarla den chuid is mó a bhí i sráidbhailte An Spidéil, Chill Ronáin, Uachtar Ard, An Chlocháin agus i Chloch na Rón. Ba é an Béarla an teanga trádála ag locht gnó na háite chomh maith le córas stáit na tíre. Bhí na beairicí lán le póilíní nach raibh aon Ghaeilge acu agus a rinne a ngnaithe

ar fad tí Bhéarla. Tá cruthúnas maith le fáil i ndaonáireamh 1901 agus 1911 air seo. D'fhág sé seo an Ghaeilge mar theanga na mbocht gan aon chearta, gan inti ach bealach cumarsáide na cosmhuintire. Ar ndóigh is trí Bhéarla amháin a bhí an teagasc sna scoileanna náisiúnta cé go raibh roinnt Gaeilge á múineadh ó thús an 20ú haois. Bhí sé seo amhlaidh i Scoil Náisiúnta an Ghoirt Mhóir, áit inar chuir Príomhoide na scoile sin, Padraig Ó Conghaile béim mhór ar ghrá teanga agus tíre. Mar sin féin bhí a bhean Jane ag múineadh sa scoil chéanna agus í ar fhíorbheagán Gaeilge. Ba shampla é seo den laghad spéise a bhí ag údaráis an stáit sa teanga taobh amuigh de pholasaí an chórais oideachais gasúir na tíre a ghalldú.

Mar sin féin bhí tobar láidir Gaelach fágtha i Ros Muc nuair a chuaigh Pádraig Ó Conghaile i mbun teagaisc in Aibreán 1891. Thuig Ó Conghaile an saibhreas a bhí acu agus an tábhacht a bhí leis. Thuig sé chomh maith nár mhórán maitheasa a bhí sa saibhreas mura mbeadh slí mhaireachtála acu. Dá bharr sin shocraigh sé gasúir na scoile a réiteach chun poist a bhaint amach mar thimirí Gaeilge don eagraíocht nuabhunaithe, *Conradh na Gaeilge*. Ag an am bhí an Conradh ag fostú timirí nó múinteoirí taistil chun an Ghaeilge a athnuachan sna ceantair ina raibh an Béarla tar éis áit na Gaeilge a thógáil i mbéal na ndaoine. Bhí cáilíocht agus scrúdú i gceist chun a leithéid de phost a fháil, agus thosaigh Pádraig Ó Conghaile ranganna oíche i scoil An Ghoirt Mhóir chun na daltaí a réiteach don scrúdú seo. Nuair a tháinig am an scrúdaithe ba é Pádraig Mac Piarais a sheol *Conradh na Gaeilge* siar chun breithiúnas a thabhairt.

Thaisteal sé ar an traen chomh fada leis an Teach Dóite, áit ina raibh carr capaill ag fanacht leis lena thabhairt an chuid eile den bhealach. Bhí sé i gceist aige fanacht ar lóistín tí Phádraig Uí Chonghaile ach de bharr míthuisceana Tí Mháille ar an Turlach a d'fhan sé an chéad oíche. Tá an seomra inar chodail sé fós le feiceáil le taobh dorais Oifig An Phoist na Máille. Tar éis an chéad oíche sin agus as sin go raibh a theach féin aige tí Chonghaile a d'fhan sé. Tá *Saotharlann Chonamara Teo*. suite ar an suíomh seo anois. Chomh maith leis an gcuid eile d'iar-Chonnacht, ceantar fíorbhocht a bhí sa nGort Mór ag an am. Bhí go leor ag brath ar na fátaí agus ar an mbó chun iad a choinneail ó dhoras an bháis. Bhí orthu feamainn a bhaint agus a tharraingt aníos ón gcladach 'chuile earrach chun aon chothú a bhaint as an talamh. Bhí daonra an cheantair méadaithe go mór ó aimsir an drochshaoil (An Gorta Mór) nuair a rinne daoine a mbealach i dtreo na farrage chun cosamar bia cladaigh a fháil dóibh féin agus a gcuid. D'fhág sé seo daonra ard i gceantar ina raibh talamh fíorbhocht. Cé go raibh míbhuntáiste mór ag baint leis an daonra ard bhí buntáistí aige chomh maith. De barr an daonra bhí pobal breá bríomhar sa gceantar agus iad isteach agus amach ag a chéile go minic. 'Chuile oíche airneáin bhíodh na comharsana ag cuartaíocht agus ag inseacht a gcuid scéalta fiannaíochta agus ag seanchas. Bhí agus buíochas le Dia tá traidisiún láidir ceoil agus amhránaíochta sa bpobal.

Léaráid 17.1 Pádraig Mac Piarais

Bhíodh teacht le chéile acu go minic ar na crosbhealaí agus is minic a bhíodh siad ag glacadh páirte in imeachtaí spóirt mar *cosaint poill* agus *ag coraíocht* - rud amháin nach raibh gann i Ros Muc ag an am ná comhluadar.

Bhí drochbhail ar thithíocht an cheantair le go leor daoine ag maireachtáil i mbrácaí beaga ceann tuí. Is minic nach raibh sna tithe seo ach dhá sheomra le cuid den teach tógtha suas ag beithígh. Bhí lán an tí i 'chuile theaghlach leis na déaga de ghasúir ag 'chuile lanúin. Bhí an saol crua agus scaip galair tríd an gceantar a scuab leis na céadta ó am go ham. Tá cruthúnas maith curtha ar fáil i nuachtáin mar an *Manchester Guardian* ar chomh holc a bhí an saol ag an am. Ba í an fhadhb mhór a bhí leis an áit nach raibh dóthain talún de chaighdeán réasúnach ann chun an daonra mór a bhí ina gcónaí ann a chothú. Ar ndóigh d'imigh na mílte ar imirce chun an brú seo a laghdú. Sna 1880idí thug slua mór as an gceantar aghaidh ar Minnesota faoi scéim a bhí ag *Archbishop Ireland*. Scéim é seo mar a bhí i scéim Chontae na Mí i 1935 chun an daonra a ísliú agus na feirmeacha a mhéadú. Bhí tionchar mór ag *Bord na gCeantar Cúng* ar an áit nuair a rinne Stát na Breataine infheistiú ar acmhainní iascaireachta ar bhóithre agus ar chéanna na háite. Le linn an ama seo chomh maith shocraigh Bord na gCeantar Cúng staileanna gallda a thabhairt isteach chun méid na gcapall a mhéadú. Is de bharr seo a shocraigh Micheál Ó Máille ón Turlach *Cumann Capaillíní Chonamara* a bhunú in 1923 chun an mianach a chosaint. De bharr obair an Bhoird tháinig feabhas beag ar shlí mhaireachtála na ndaoine ach bhí an áit fós ar an limistéar tuaithe ba dhlúithe daonra sa Ríocht Aontaithe ag an am.

Ní mar sin a bhí an áit seo i gcónaí mar roimh an mGorta Mór bhí slí mhaireachtála réasúnta maith ag muintir na dúiche. Bhí maireachtáil le baint as an bhfarraige idir iascaireacht agus ceilpeadóireacht chomh maith leis an talamh. Ar ndóigh bhí an *smuigleáil* go láidir sa gceantar chomh maith agus a lorg seo fós fágtha ar logainmneacha mar *Brandy Harbour*, *Carraig na nGall*, *Oileán Gheansa (Guernsey)*. Sampla maith den saibhreas a bhí ag baint leis an tráchtáil seo ná an clú agus an cháil a bhí bainte amach ag smuigléir cáiliúil na Ceathrún Rua, Máirtín Mór Ó Máille. Bhí deireadh ar fad tagtha leis an trádáil seo nuair a bhain Pádraig Mac Piarais amach Ros Muc. Mar sin féin is cosúil go raibh smaointe na ndaoine fós ag breathnú amach i dtreo na farraige agus ar an saol mór. Tá cruthúnas tugtha ag Colm Ó Gaora ina bheathaisnéis *Mise* nuair a chuireann sé síos ar an saol a chaith a athair, Seán agus é ag taisteal an domhain ina mhairnéalach. Cuireann Colm síos ar na scéalta iontacha a thug a athair abhaile leis óna chuid taistil. Ceann acu a dúirt nach raibh seans ag an Sasanach caoláire na *Dardanelles* a bhaint ó arm na Tuirce de bharr an chosaint a bhí na gunnaí móra ag tabhairt don áit. Thaisteal Seán Ó Gaora tríd an gcaoláire le linn a shaoil mar mhairnéalach, agus thuig sé go maith go mbeadh sé dodhéanta arm a thabhairt i dtír in áit ina raibh an oiread sin cosanta.

Áit shuimiúil go maith a bhí i Ros Muc ag tús an chéid seo caite. Bhí méadú mór tagtha ar dhaonra an cheantair le leathchéad bliain. Taispeánann daonáireamh 1901 agus 1911 go raibh daonra fíor-ard sa leithinis, go deimhin bhí cónaí láidir i mbailte nach bhfuil duine ná deoraí sa lá atá inniu ann. Inniu tá bailte ar nós *Cnoc a' Daimh* tréigthe ach le linn aimsir an Phiarsaigh bhí cónaí láidir ann agus i gcuid mhaith bailte atá bánaithe faoi láthair. Léiríonn an daonáireamh chomh maith an tionchar a bhí ag teach Scríb agus Inbhir ar an gceantar leis an méid strainséirí a bhí ina gcónaí ar an Turlach agus ar an nGort Mór. Timpeall an ama seo chomh maith bhí Sean-Phádraig Ó Conaire ag scríobh a chuid próis, scéalta a thugann léiriú breá ar an saol sóisialta a bhí i Ros Muc ag an am. Tobar de sheanchultúr a bhí ag fáil bháis sa gcuid eile den tír a bhí i bpobal Ros Muc. Ba é an cultúr seo agus meon neamhspleáchais na ndaoine a tharraing Mac Piarais i dtreo na ndaoine seo, chonaic sé rudaí iontu a thaitin leis, misneach agus bród.

Bhí siopa ag na Máille ar an Turlach, na *Conroys* ar an nGairfean agus siopa eile ag na Breathnaigh thiar i gCill Bhriocáin. Bhí roinnt mhaith báid seoil sa gceantar ag an am agus iad ag trádáil le móin go trí Oileáin Árann agus soir go Contae an Chláir. Bhí báid eile ag na siopaí ag tarraingt earraí amach as Cathair na Gaillimhe, ar ndóigh orthu seo bhí Bád Chonroy nó an *Saint Patrick* a thug an Piarasach go hÁrainn. Bhí Cathasaigh agus Clochartaigh Charna chomh maith leis na Trayers thiar i Leitir Mealláin i mbun gnó láidir ag tógáil bád seoil agus iascaireachta. Bhí airgead ag teacht as Meiriceá ag cuidiú lena muintir sa mbaile chomh maith le bheith ag réiteach an bhealaigh anonn don chéad ghlúin eile.

Bhí an Gorta Mór go láidir i gcuimhne na ndaoine ag an am agus iad in ísle brí dá bharr. Bhí tionchar mór ag an nGorta ar cheantar Ros Muc mar gur mhéadaigh daonra an cheantair go mór de bharr an méid daoine a tháinig isteach san áit ag lorg bia cladaigh. De bharr an Ghorta thit an t-eastát is mó san Eoraip ag an am, Eastát na Máirtíní a bhí scaipthe soir chomh fada le *Páirc na Sceiche* siar chomh fada le Rinn Mhaoile as a chéile agus díoladh an talamh. Tar éis roinnt deighilt ar an eastát cheannaigh na *Berridges* go leor de cheantar Ros Muc. Le linn an ama seo bhog ionadaí Rí Shasana, Lord Dudley isteach go Teach Scríbe. Fear an-chumhachtach a bhí sa Tiarna Dudley a bhí ar dhuine de na daoine ba mhó le rá sa tír seo ag an am. Go deimhin, ina dhiaidh sin bhí sé fostaithe mar ionadaí an rí ar an Astráil.

De bharr an ghanntanais a chonaic sí san áit bhunaigh an bhantiarna Lady Dudley na *Dudley Nurses* a thug cabhair do mhuintir na háite. Deirtear gur bhean chineálta a bhí i Lady Dudley a bádh go tragóideach i gCuan Chamais thoir in aice an tí in 1921. Is cinnte go raibh Lord Dudley agus An Piarasach i Ros Muc ag an am céanna cé nach bhfuil aon chruthúnas ann gur tháinig siad trasna ar a chéile. Ba mhó suime a bhí aige sna seandaoine, ag cuartaíocht agus ag éisteacht lena gcuid scéalta. Chuir sé seo iontas ar mhuintir na háite mar nár tháinig strainséara riamh isteach

a chuir an oiread spéise iontu. Thaispeáin an t-ómós a thug sé dóibh go raibh tábhacht lena gcultúr, go raibh tábhacht leo féin.

Bhí oideachas náisiúnta i gceantar Ros Muc le scoil náisiúnta ar an Turlach Beag agus ceann eile ar an nGort Mór. Ní raibh i gceist ach bunoidreachas Gallda agus iad a fháil réidh chun an áit a fhágáil chomh luath agus a bheadh siad in aois.

Ar ndóigh b'áit an-Ghaelach a bhí i Rosmuc ag an am agus cé go raibh siad bocht agus gan mórán de mhaoín an tsaoil acu bhí na daoine dóchasach, spratúil, le súil acu ar an domhan mór agus ar a raibh ag tarlú timpeall orthu. Bhí a gcultúr féin láidir le neart ceoil, amhránaíochta agus seanscéalaíochta i mbéal na ndaoine. Bhí comhludair mhóra i 'chuile bhaile agus ba mhinic a bhíodh siad in éindí ar na crosbhealaí ag spraoi agus ag dea-chaint lena chéile. Bhí beairic an RIC ar an nGort Mór ag an am le suas le hochtar póilíní. Is cruthúnas é seo ar an daonra mór a bhí sa gceantar an uair sin. De bharr chomh gar a bhí an dá theach mhóra, Teach Inbhir agus Teach Scríbe dóibh chonaic siad go soiléir cé aige a raibh saibhreas na tíre.

Le linn don Phiarsach a bheith ag fanacht sa sean-*residence* ar an nGort Mór le muintir Uí Conghaile agus a gclann thug sé lán a shúl leis den chultúr saibhir a bhí ag cosmuintir na háite. Is cosúil go maith gur thug sé faoi deara lucht an airgid a bhí sa dá theach mhóra. Táim cinnte gur cheap sé go scaipfeadh an cultúr Gallda ón dá theach seo agus go deimhin anoir ón gcuid den tír a bhí iompaithe ar an mBéarla ag an am. Shocraigh seisean a mhíle dícheall a dhéanamh chun an taoide seo a choinneáil thoir. Creidim féin gur thuig sé gurbh í lámh láidir an t-aon bhealach chun an cultúr Gallda seo a stopadh. Bheadh réabhlóid ag teastáil.

Le linn a chuid cuairte ar an gceantar thug sé cuairt ar Chloch na Rón áit a bhfaca sé an t-athrú teanga ag tarlú faoina dhá shúil. Ní raibh aon Ghaeilge ag aos óg an bhaile cé gur Ghaeilge ar fad a bhí ag na seandaoine a deir sé. Chonaic sé i gCloch na Rón an scrios a bhí déanta ar an nGaeilge agus thuig sé nach raibh ach imeacht ama nó go mbeadh an scéal amhlaidh i Ros Muc. Nuair a chuala sé go raibh na Dudley's ag eagrú *culture/ entertainment night* i dTeach Scríbe d'eagraigh seisean oíche airneáin i scoil An Turlaigh Bhig. Chonaic sé céard a bhí ag tarlú agus thuig sé nár mhór do mhuintir na Gaeltachta meas a bheith acu ar a gcultúr féin chun é a chosaint. Thuig sé chomh maith nach raibh ann ach snámh in aghaidh easa mura mbeadh athrú mór ar an mbealach ina raibh an tír á rialú. Arís tháinig sé ar an tuairim gur réabhlóid a bhí ag teastáil.

Deirtear gur chaith sé a chuid laethanta i Scoil an Ghoirt Mhóir ag baint chainte as na gasúir agus ag múineadh amhrán dóibh. Le linn an ama seo mhúin sé a leagan féin do Óró 'sé do bheatha abhaile do na gasúir bheaga. Deirtear go roinneadh sé milseáin ar na gasúir ach go dtabharfadh sé dhá mhilseán do ghasúr ar bith a raibh

Pádraig mar chéadainm air. Bhíodh sé ag imeacht ó theach go teach ag cuartaíocht sna hoícheanta, ag éisteacht go cúramach le scéalta na seandaoine. Ba bheag a bhí le rá aige féin ach ag sú isteach gach ar chuala sé. (*Pádraig Ó Conghaile 1934*)

Thaitin an áit go mór leis agus chuaigh na daoine i gcion go mór air, thaispeáin sé é seo ina chuid scéalaíochta nuair a bhunaigh sé na carachtair ar mhuintir na háite. Thuig sé chomh maith go mbeadh deireadh leis an saol seo go luath mura mbeadh athrú mór ar pholasaí stáit i dtaobh na Gaeltachta. Thuig sé go mbeadh ar scolaíocht na tíre aghaidh a thabhairt ar stair agus ar thíreolaíocht na hÉireann agus an Ghaeilge a bheith lárnach sa gcóras seo. Sular bhunaigh sé Scoil Éanna thug sé cuairt ar an mBeilg chun staidéar a dhéanamh ar an gcóras dátheangachas a bhí i bhfeidhm sa tír sin. Chreid sé go mbeadh ar an tír an córas oideachais a athrú ó bhun aníos agus tús áite a thabhairt don scoláire in ionad an chórais. Tá scéal ann faoi thuismitheoir a tháinig chuige ag gearán nach raibh suim ag a mhac in aon ní ach ag portaireacht ar an bhfeadóg stáin. Is í an chomhairle a chuir sé air ná feadóg a cheannach dó. Smaoineamh/tuairimíocht réabhlóideach faoi chúrsaí oideachais a bhí anseo mar ag an am ní raibh i gceist ach na 3r agus neart den mhaide. Is beag meas a bhí ar an bhfealsúnacht oideachais sa tír seo go dtí gur thug Micheál Ó Máirtín TD Acht Oideachas na bliana 1998 isteach, acht a chuir béim ar fhorbairt iomlán an pháiste.

Duine réchúiseach a bhí sa bPiarsach, insíonn a sheanchara Pádraig Ó Conghaile dúinn go raibh suim san iascaireacht aige ach nach raibh fonn ar bith ar na bric chéanna a mharú. Cuirtear ina leith go minic gur fear trodach míleata a bhí ann ach silim gur cruthúnas atá sa ngrá a bhí aige don timpeallacht agus do na hainmhithe a chónaigh ann nárbh fhear mar seo a bhí ann ach fear cineálta, réasúnta. Chreid sé de bharr a bhfaca sé i gConamara nach raibh de rogha ag na Gaeil ach eirí amach.

Ar ndóigh ba é an cruthúnas is mó a thug se den ghrá a bhí aige don áit ná gur cheannaigh sé talamh agus thóg sé teach ar bhruach Loch Oiriúlach. Thug an teach seo go leor trioblóide dó mar gur chosain sé airgead nach raibh aige ar an am. Bhíodh Pádraig Ó Conghaile ag scríobh go minic aige á choinneáil ar an eolas faoi dhul chun cinn an tí. Is cosúil go raibh go leor ag lorg íocaíochta air go minic rud a chuir isteach go mór air. Ar ndóigh dhóigh na Dúchrónaigh an teach go talamh nuair a thug siad faoin áit in 1921. Thóg Pádraig Ó Conghaile an teach ar cíos ó Margaret Pearse tar éis dhó é a dheisiú. Tá an teach ann go fóill buíochas le Dia. Nuair a bhí Pádraig Ó Conghaile ag lorg adhmaid chun cloigeann a chur ar an teach thug sé a aghaidh siar i dtreo Iorras Aitheach, thiar in Aird an Chaisleáin. Bhí adhmaid fanta ansin ó aimsir Chogadh na Saoirse ag Meáirt Ó Caodhlaigh. Níor ghlac Meáirt scilling ar an adhmaid de bharr gur do theach an Phiarsaigh a bhí an t-adhmaid. Sampla eile atá anseo den ómós iontach a bhí ag muintir Chonamara don Phiarsach.

Léaráid 17.2 Pádraig o Conghaile, an fear a thug An Píarsach go Rosmuc, agus a bhean Jane Grant. Bhí Pádraig agus Jane araon ag teagasc ar feadh na mblianta i Scoil Náisiúnta an Ghoirt Mhóir.

D'éagraigh Pádraig craobh Ros Muc d'Óglaigh na hÉireann fad agus a bhí sé sa gceantar. Deirtear go mbíodh sé ag druileáil ógánach na háite istigh ar an Turlach ag Cnocán na Móna agus thíos ag crosbhóthar Chill Bhriocáin. Dúirt muintir na háite gurbh é seo an t-aon am a raibh An Píarsach géar ina chuid cainte agus go gcloisfí na mílte ó bhaile a chuid orduithe. Níl sé de nós ag muintir Chonamara mórán airde a thabhairt ar strainséirí a bhíonn ag tabhairt orduithe dóibh go mór mhór ar strainséirí nach

raibh á n-íoc. Is cruthúnas eile atá anseo má theastaigh sé, ar an meas a bhí air.

Ceann de na daoine a tháinig faoina scáth ná buachaill óg aniar ón Inbhear, Colm Ó Gaora. Throid Colm go cróga le linn Chogadh na Saoirse níos déanaí agus chaith sé tréimhse i bpríosún Frongoch na Breataine Bige. Ba é Colm údar an leabhair *Mise* a d'fhoilsigh sé sna 1940idí. Tugann óglach eile, Pádraig Ó Niaidh cur síos breá ar an bPíarsach agus an pháirt a ghlac sé i gCogadh na Saoirse in agallamh a rinne sé sna 1930idí. Sna tríochaidí chomh maith tógadh Ceardscoil agus Halla Pobail sa Pharóiste, Gairmscoil An Phiarsaigh agus Coláiste Cuimhneacháin An Phiarsaigh. Nuair a bunaíodh Cumann Peile sna 1950idí, Cumann Peile an Phiarsaigh a thug muintir na háite air. Go deimhin nuair a thóg muintir an pharóiste páirc peile den chéad uair sa pharóiste sna 1990idí Páirc Peile an Phiarsaigh a thug siad uirthi. Bhí neart eile laoch i Ros Muc le himeacht na mblianta ach ba é fear Bhaile Átha Chliath a phioc agus go deimhin a phiocann muintir na háite i gcónaí chun comóradh a dhéanamh air.

Níl dabht ar bith go raibh tionchar mór ag Mac Piarais ar phobal Ros Muc agus gur fhág sé a lorg ar an gceantar. Ach cén tionchar a bhí ag Ros Muc ar an bPíarsach? Nuair a tháinig sé go Rosmuc bhí sé ar thaobh na *Home Rulers* ach nuair a d'fhág sé den uair dheiridh ar an 31 Lúnasa 1915 poblachtánach amach is amach a bhí ann.

D'fhág sé chun an óráid a thabhairt os cionn uaigh Uí Dhonnabháin Rosa, óráid a scríobh sé i Ros Muc. Cén fáth ar tháinig an t-athrú mór seo ar a mheon? Is cinnte go raibh baint mhór ag an dul siar a rinne rialtas na Breataine ar Acht Rialtas Dúchais 1914 leis an scéal. Ach is cinnte chomh maith go raibh sé i gceantar láidir trodach nár ghéill don Sasanach. Bhí ardmheas ar sheanlaoch Gaeilge san áit agus gráin mhór ar dhlí Shasana. Ghlac go leor de mhuintir an phobail páirt i *gCath na Ceathrún Rua in 1880* nuair a chur na céadta in aghaidh díshealbhú clainne i nDoire Fhatharta.

Tá neart samplaí againn ó aimsir an Phiarsaigh den tionchar a bhí agus go deimhin atá aige ar mhuintir an pharóiste seo. Thaispeáin siad ón am sin go raibh siad sásta troid go díograiseach as son a gcearta agus a bpobal a chur chun cinn beag beann ar údaráis na tíre. Bhí saghas meon Éirí Amach arís sa bpobal in 1942 nuair a choinnigh tuismitheoirí Scoil Náisiúnta An Ghoirt Mhóir a gcuid gasúr sa mbaile ón scoil in agóid in aghaidh an droch-chuma a bhí ar an scoil. Agóid é seo a tharraing aird náisiúnta anuas ar an bpobal, go deimhin bhí alt ar chéad leathanach an *Irish Times* faoin stailc. San alt cuireann muintir na háite síos ar cé chomh díomách a bhí siad go raibh an scoil a thug an Píarsach go Conamara fágtha i ndroch-chaoi. Mar aon le hÉirí Amach 1916 ní gan toradh a bhí a gcuid oibre mar gur tógadh scoil nua siar an bóthar ón seanfhoirgneamh. Chuir an sagart a bhí i Ros Muc ag an am go mór i gcoinne na hagóide, ach is beag aird a thug siad air. Arís bhí siad sásta seasamh le chéile in aghaidh údaráis stáit agus eaglasta ar mhaithe lena bpobal.

Nuair a thosaigh Cearta Sibhialta na Gaeltachta sna 1960idí, bhí pobal Ros Muc arís go lárnach sa bhfeachtas. Is i Ros Muc a cuireadh *Saor Radio Chonamara* ar an aer, radio bradach a thaispeáin do Phobal na Gaeltachta an mheabhair agus an ábaltacht a bhí ina bpobal féin. Ar ndóigh nuair a tháinig an t-am chun teilifís bhradach a chur ar an aer arís ba istigh Tí Mhaidhco Phatsa a craoladh an chéad chlár. Chuir lucht na gcearta sibhialta feachtas láidir ar siúl a bhain amach an t-uafás ceart do mhuintir na Gaeltachta. Ar ndóigh is de bharr a gcuid oibre a tháinig Raidió na Gaeltachta, TG4, Údaras na Gaeltachta agus go leor eile ar an saol. Táim cinnte go mbeadh an Píarsach bródúil as a gcuid saothair.

Má theastaigh sampla ar bith uainn go raibh spiorad an Phiarsaigh beo beathach i measc mhuintir Ros Muc bhí sé le fáil i *Madison Square Garden* i Nua Eabhrach na Stáit Aontaithe ar an 19ú lá de Dheireadh Fómhair 1984. Ar ndóigh ba ar an dáta sin a thug laoch Chill Bhriocáin, John Phaitín Tom Ó Mainnín aghaidh ar *Mhike McCallum* chun iarracht Craobh Mheánmheáchain an Domhain a thabhairt siar go Ros Muc. Cé nár éirigh leis an chraobh a thabhairt leis creideann an scríbhneoir seo gurbh é seo an taispeántas ba chróga i bhfáinne dornálaíochta a thug aon dornálaí Éireannach riamh. D'ardaigh sé anam mhuintir na Gaeltachta agus é

ina sheasamh i lár an fháinne le Ros Muc scríofa go soiléir ar a bhríste agus é ag dul buille ar bhuille le ceann de na dornálaithe ab fhearr a throid sa meáchan sin riamh. Fad a bheidh Gaeilgeoirí in Éirinn agus an Ghaeltacht beo cuirfear síos ar an ócáid sin.

Creidim féin go raibh tionchar mór ag Ros Muc ar an bPíarsach, cé go raibh siad beo bocht, bhí siad neamhspleách. Cé go raibh siad faoi chois de bheagán ag na Sasanaigh, ní raibh a spiorad briste (bhí sé ráite sa seanchas nach raibh aon phóilín sásta dul taobh istigh de chrosbhóthar an Ghort Mhóir le titim oíche). Cé go raibh a gcultúr faoi bhrú bhí sé fós saibhir. Cé nach raibh sna scoileanna ach brainse eile de dhlí *Sheáin Bhuí* bhí seantuisicint ar stair na tíre acu ón seanchas. Chonaic an Píarsach pobal neamhspleách nach raibh fós faoi chois ag eaglais ná ag stát. Thaitin meon na ndaoine leis, thaitin a gcultúr leis, thaitin a ndaonnacht leis chomh maith lena spiorad. Thaitin siad chomh mór leis gur cheap sé go mba chóir nósanna na dúiche seo a scaipeadh ar fud na tíre. Bhí an oiread grá aige dóibh go raibh sé sásta a shaol a chur i mbaol ar mhaithe leo.

Greater love hath no man than to lay down his life for his friends

Foinsí eolais:

Seosamh Ó Cuaig, Áill na Brún.

Peter P.Kane Doire Iorrais.

Pádraig Ó Conghaile 1934 agallamh leis an Irish Press.

Irish Times Archives.

Daonáireamh 1901 & 1911 National Archives.

Micheál Mac Aodha (1873-1924)

As Cathair Loistreáin ó dhúchas agus throid i mBaile Átha Cliath, Seachtain na Cásca 1916

Mary J. Murphy

Léaráid 18.1 Micheál Mac Aodh

Tráth a raibh troid fhíochmhar ar siúl thart ar cheantar Shráid na hEaglaise/Shráid an Rí Thuaidh i mBaile Átha Cliath ag teannadh le deireadh Sheachtain na Cásca, réab saighdiúirí de chuid an South Staffordshire Regiment ón mBreatain isteach i dtithe le Sráid an Rí Thuaidh agus d’imir díoltas ar mhuintir na háite mar gheall ar a raibh fulaingthe acu féin in eachtra ghéar trodaíochta le dream beag de na hÓglaigh tamall roimhe sin. Tá tuairisc ar an slad sin i leabhair éagsúla, mar shampla *The Rising*¹ le Deasún Ó Riain, ina gcuirtear síos ar an mbealach inar maraíodh níos mó ná cúig ghnáthshibhialtach déag, fir, mná agus leanaí, nuair a bhí an choimhlint fhuilteach maidir réimse talún 150 méadar ar siúl:

Machine guns, bombs and rifles hammering, bursting, and volleying became familiar sounds from daylight to dark. Under the long strain the nerves of the British troops broke. They saw red, ran amok, and through panic and rage murdered civilians, dragging them from the houses, shooting them and throwing them into attics or burying them in cellars.

Ar dhuine de na hÓglaigh a bhí i gceartlár na troda, bhí Micheál Mac Aodha, as Cathair Loistreáin ó dhúchas, a cheangail leis an eagraíocht sa Rotunda² i mí na Samhna 1913 in éineacht le daoine de leithéid Phiarais Béaslaí (a bhí go mór chun tosaigh i mBráithreachas na Poblachta) agus Sheáin Mhic Diarmada. Throid Mac Aodh in éineacht le Béaslaí ar Shráid an Rí Thuaidh, an bheirt acu faoi cheannas Fhionáin Uí Loingsigh, dlúthchomrádaí de chuid Mhichíl Uí Choileáin, a bhí ina bhreitheamh níos faide amach ina shaol.

Ba mhór idir seo agus an suaimhneas thart ar Chnoc Meá, mar ar chaith Mac Aodha roinnt de laethanta na hóige, mílte beaga siar ó dheas as Tuaim agus oifig an *Tuam Herald* mar ar oibrigh sé ó dheireadh na 1880idí. Bhí sé ina athair ag clann a chruthaigh go maith agus b’iníon leis Maureen O’Carroll, a rugadh ar Shráid

Wellington i mBaile Átha Cliath, an chéad Teachta Dála mná de chuid an Lucht Oibre (toghadh i mBaile Átha Cliath Thuaidh Láir sa bhliain 1954). Scríobh Eilish O'Carroll, gariníon leis, an iníon ab óige ag Maureen O'Carroll, an réamhrá le gairid leis an leabhar *Caherlistrane* ina scrúdaítear gnéithe d'oidhreacht láidir an pharóiste maidir le cúrsaí an Éirí Amach a bhí imithe gan aird orthu go dtí sin.³ Bhí Eilish ag tnúth le cuairt a thabhairt ar an bparóiste le breis agus 50 bliain ó bhíodh sí ag cloisteáil a máthair ag labhairt ar an áit, mar a bheadh *Shangri La* de chineál éigin ann, agus í ina gearrchaile óg⁴. Sa bhliain 2014, thapaigh sí an deis na bealaí a shiúil a seanathair iomráiteach, agus an mháthair ar mhó ná sin an cháil a bhí uirthi, a shiúil í féin den chéad uair.

Rugadh Micheál Mac Aodha i mbaile fearainn an Ráithín⁵, Cathair Loistreáin, mac le Thomas McHugh agus Mary Burke. Tógadh é sa teach ina raibh seirbhís poist⁶ an pharóiste á rith ón mbliain 1857. D'athraigh sé as sin go Baile Átha Cliath mar a raibh sé ar lóistín ar dtús le muintir Uí Fhloinn i gCearnóg Iarnród an Iarthair. Faoin mbliain 1911, bhí sé le muintir Uí Uiginn ar Bhóthar na hOtharlainne agus clódóir/cló-eagraí an tslí bheatha a luadh leis. An tráth sa bhliain 1912 ar phós sé an meaisíneoir clódóireachta Elizabeth O'Dowd as 53 Sráid an Mhainéir, bhí sé ina chónaí i Sráid Hardwicke agus dúirt sé gur múinteoir Gaeilge a bhí ann. Bhí baint aige freisin le Craobh Mhic Éil de Chonradh na Gaeilge a chur ar bun, craobh a ndeirtí gurbh é craobh na gConnachtach é. Bhí Seán T. Ó Ceallaigh agus Dubhghlas de hÍde sa chraobh sin.

Tar éis do Mhicheál oibriú ina iriseoir leis an *Tuam Herald*⁷, agus ina chló-eagraí agus ina shaoiste chomh maith, chuaigh sé ag obair i mbun inneall línechló leis an *Freeman's Journal*. Bhí Piaras Béaslaí⁸ ar dhuine den dream a mhol Mac Aodha ag ócáid i mí Aibreán 1910 nuair a bhí Micheál ag fágáil an *Freeman's Journal* ag dul i mbun oibre le Gill & Sons⁹. An tráth sin féin, bhí meas go forleathan ar a raibh bainte amach aige mar scoláire Gaeilge agus ar an dúthracht a léirigh sé maidir le gluaiseacht na teanga. Bhíodh sé ag scríobh, i mBéarla agus i nGaeilge, do pháipéir éagsúla, *An Claidheamh Solas* (faoi eagarthóireacht Phádraig Mhic Phiarais ón mbliain 1903 amach) ina measc, ag múineadh Gaeilge ar fud na tíre, agus ina fhear feachtais ag Conradh na Gaeilge i mBaile Átha Cliath mar a raibh baint aige le Craobh an Chéitinnigh agus le Craobh Mhic Éil. I dtuairisc ar an *Tuam Herald* ag an am, dúirt Edward Duggan “*his sterling National qualities were admired by all with whom he came in contact*”.¹⁰

Bhíodh Mac Aodha ina chisteoir le pá ag an Dublin Typographical Provident Society¹¹ (a raibh Art Ó Gríofa agus an triúr a chuir an Forógra i gcló ina dhiaidh sin ina mbaill de chomh maith, agus arbh eol, de réir Ráitis Finnéithe éagsúla de chuid Bhiúró na Staire Míleata, go mbíodh cruinnithe ag Bráithreachas na Poblachta agus ag náisiúnaithe eile ann agus é ina cheanncheathrú ag na

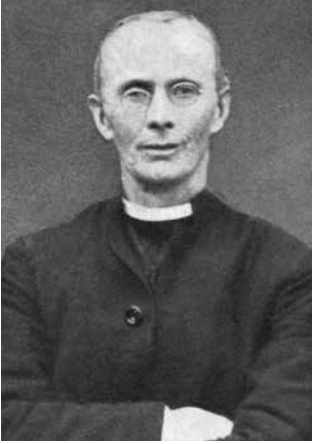
hÓglaigh), eagraíocht a bhí lonnaithe ag an seoladh amháin, 35 Sráid Ghairdinéir Íochtarach, le ceanncheathrú Mhichíl Uí Choileáin.

Bhí Mac Aodha leis na hÓglaigh ón mbliain 1913, bhí sé chun cinn i mBráithreachas na Poblachta, agus bhí tábhacht leis sa dream daoine a d'oibrigh don Choileánach thart ar Chaisleán Bhaile Átha Cliath. Bhí Mac Aodha ar dtús i gComplacht C (faoi cheannas Fhionáin Uí Loingsigh) an Chéad Chathláin, Briogáid Bhaile Átha Cliath ach aistríodh é go dtí Complacht F agus d'oibrigh sé ina dhiaidh sin ina Oifigeach Faisnéise ag na hÓglaigh.¹² De réir cosúlachta, is thart ar an mbliain 1919 a thosaigh sé ar an obair faisnéise. Ós faoi cheilt agus faoi rún a dhéantar an obair sin, ní léir cén dualgas go díreach a leagtaí air. Bhí sé ag obair tráth i gcomhar le fear as Gaillimh, Peter Folan, a bhí ina Phríomhchonstábla ag an RIC i gCaisleán Bhaile Átha Cliath. Is cosúil go raibh Folan ag iarraidh éirí as an bpost sin ach gur áitigh Mac Aodha air fanacht ann agus oibriú ar son na cúise.¹³ De réir mar a deirtear sa Ráiteas Finné a thug Peter Folan do Bhiúró na Staire Míleata¹⁴, ba é tuiscint Mhic Aodha go raibh sé ar dhuine den dream ard ag Micheál Ó Coileáin, mar a bhí Thomas Gay freisin – fear ar réitigh a bhean pancóga don Choileánach, béile a thaitníodh go mór leis.¹⁵ Bhí aithne ag Gay, a luaitear a ainm i gcomhad pinsin Mhic Aodha, ar Mhicheál Mac Aodha ó bhídís i mbun rothaíochta le chéile, ina mbaill de Chonradh na Gaeilge dóibh, le Club Rothaíochta Bulfin i mBaile Átha Cliath thart ar an mbliain 1906. D'oibríodh sé sa leabharlann ar Shráid Chéipil, áit a mbíodh teachtaireachtaí á bhfágáil agus á mbailiú go sábháilte ag muintir an Choileánaigh.¹⁶ Is é a dúirt Gay faoi Mhac Aodha go raibh sé ina ‘*wonderfully sturdy man*’, ‘*possessed of amazing energy*’ agus ‘*seemingly tireless*’.

I rith an Éirí Amach, throid Micheál Mac Aodha sa choimhlint uafásach a tharla i Sráid an Teampaill/Sráid an Rí Thuaidh, faoi cheannas dhaoine de leithéid Seán Flood agus Martin Conlon. Óglach sinsearach a bhí i Seán Flood a d'áitigh i rith na 1920idí go raibh Micheál in éineacht leo ar feadh na mblianta, i mbun gnóthaí Faisnéise, agus a dheimhnigh freisin go raibh Micheál in éineacht leo i Sráid an Teampaill agus i Sráid an Rí Thuaidh sa bhliain 1916. Rinne Mac Aodha fónamh faoi Martin Conlon, fear eile a bhí ina Oifigeach Faisnéise ag obair go díreach faoin nGinearál Ó Coileáin. Ba é cuntas a thug Thomas Gay “*his activities in Easter Week led to his arrest subsequently but his nimble wittedness resulted in his being released after a short term of imprisonment*”. De réir tuairisce ó Kevin Ball, dúirt an Seanadóir James Douglas (ball de Chumann na gCairde agus bunaitheoir Chumann na Croise Báine) faoi Mhac Aodha: “*he was an Intelligence Officer attached to F Company, Dublin Brigade. His work brought him into close contact with the late Michael Collins*”.¹⁷

Bhí Peadar agus Michael O’Carroll, deartháireacha Dolly (Mary O’Carroll Lawlor), sa troid ar Shráid an Rí Thuaidh chomh maith agus de réir sheanchas

Léaráid 18.2 An Br. Canice
Craven 1930

mhuintir Chearúil, bhí Micheál Mac Aodha, ar an 16 Deireadh Fómhair 1920 ar dhuine de na daoine ba luaithe a tháinig trasna ar chorp a n-athar, Peter O'Carroll (comharsa leis i 92 Sráid an Mhainéir).¹⁸ Rinne fórsaí na Breataine feallmharú ar Peter O'Carroll ina theach cónaithe in aice le Beairic de chuid an RIC (atá ar fáil go dtí an lá atá inniu ann). Tá curtha i gceist gur oifigeach darbh ainm Hardy a mharaigh é mar gheall ar bheartaíocht ar son an phoblachtánachais agus mar gheall nach ngéillfeadh sé a chlann mhac don lucht údaráis.¹⁹ Bhí mac eile le Peter, Gerard, a phós iníon le Micheál Mac Aodha, Maureen, sa bhliain 1936.²⁰

Gabhadh Mac Aodha gan choinne agus é ar thram ar a bhealach chun cuairt a thabhairt ar a bhean sa Rotunda i mí na Samhna 1920²¹ mar chuid d'fheachtas míleata trínar gabhadh na scórtha fear i rith na laethanta a lean eachtra 'Bloody Sunday' mar a tugadh air i mBaile Átha Cliath. Bhí Elizabeth díreach tar éis an cúigiú duine clainne, Kevin, a thabhairt ar an saol ach níor mhair an leanbh. Phós Micheál Elizabeth O'Dowd sa Séipéal Chaitliceach ar Shráid Eachroma ar an 25 Meitheamh 1912²² agus bhí siad ag cur fúthu an tráth seo ar Shráid an Mhainéir, Baile Átha Cliath.

Tar éis é a ghabháil, cuireadh Micheál i bpríosún ar feadh tamaill agus tháinig slaghdán air a chuaigh chun donachta go raibh plúraisí, níu móine agus eitinn i ndiaidh a chéile air agus fuair sé bás i mí Meitheamh 1924.²³ Dúirt Gay gur bhain sé leagan nuair a chonaic sé an t-athrú ar Mhac Aodha, nach raibh ann ach an scáil i gcomórtas leis an bhfear a mbíodh aithne aige air. "*It was with very sincere regret that I learned of his death in the summer of 1924 and have pleasure in testifying to his service as a Volunteer because it was because of the rigours he endured in that service that he, in my view, so prematurely died.*"²⁴

Faoin Acht Armphinsean 1923, chaith an bhaintreach Elizabeth (O'Dowd), a rugadh i mBaile Átha Cliath, seacht mbliana ag scríobh chuig na húdaráis ag éileamh pinsean baintrí, bunaithe ar sheirbhís a fir ar son na tíre.²⁵ Deonaíodh, ar achomharc a dhéanamh, an pinsean a thabhairt ar deireadh thiar sa bhliain 1930, "*as a consequence of military service*".²⁶ Orthu siúd a bhfuil a n-ainmneacha luaite i bhfabhar éileamh Elizabeth ar bhealach amháin nó ar bhealach eile²⁷, tá an tAire Cosanta ag an am, Desmond Fitzgerald (athair Ghearóid Mhic Ghearailt), Áine Ceannt (baintreach Éamoinn, duine de lucht sínithe Fhorógra 1916) agus Thomas Gay, a d'oibrigh go dlúth le Micheál Ó Coileáin ar ghnóthaí faisnéise.

Bhí baint leis an gcás freisin ag Joseph Nanetti, Ard-Mhéara Bhaile Átha Cliath tráth, Martin Conlon, oifigeach ceannais Mhic Aodha i rith na mblianta tosaigh agus TD ina dhiaidh sin, agus Fionán Ó Loingsigh chomh maith leis an gCoirnéal Vize ón Arm Náisiúnta, P.J. McGrath as *Independent Newspapers*, Seán Flood agus James Sullivan as Luimneach. Bhí ceangal ag muintir Uí Shúilleabháin as Luimneach, trí chleamhnas le cara maith, Ellen Nell O'Mara, le duine de na huaisle a rugadh i gCathair Loistreáin darbh ainm Eva O'Flaherty²⁸, a bhí páirteach í féin san Éirí Amach i mBaile Átha Cliath²⁹ ina teachtaire rothaíochta thart ar Ardoifig an Phoist trí Chumann na mBan, agus le daoine de leithéid Louise Gavan Duffy.³⁰ Bhí an Dr Kathleen Lynn, Linda Kearns, Kathleen Clarke agus Máire Comerford ar an dream sin freisin, iad ar fad ina gcairde a choinníodh caidreamh le Eva i litreacha ina dhiaidh sin.³¹

De réir mar atá ráite i gcomhad Mhic Aodha i mBailiúchán na nArmphinsean, d'fhaigheadh Elizabeth McHugh 10 scilling in aghaidh an linbh gach seachtain ó Chumann na Croise Báine sa bhliain 1925, an bhliain tar éis bhás a fir. Cuireadh beirt den chlann, Eilish Sr (Elizabeth) agus Julia Mary (Maureen) ar scoil chónaithe Ghort na Ráibe i gCrois Mhaoilíona, Contae Mhaigh Eo, ar tháille £45 in aghaidh na bliana. Cuireadh scolaíocht ar na buachaillí, Michael agus Seán (athair Miriam McHugh atá pósta le Kevin Ball) i Sráid Brunswick, Baile Átha Cliath.

Ábhar machnaimh ginearálta faoin Éirí Amach

Tagraíonn 'John Brennan'³² in *The Years Flew By*³³ don dream uile, idir fhir agus mhná, a bhí sa 'ghluaiseacht'. Luann sí, le teann caolchúise, nach ón ngaoth a tháinig an tÉirí Amach. Bhí síolta áirithe ónar eascair sé. D'fhéadfaí a áiteamh gurbh é Tomás Ó Cléirigh, duine den seachtar a shínigh an Forógra a cuireadh chun báis, a rugadh sa Ríocht Aontaithe sa bhliain 1858 agus arbh Éireannach a athair, ba mhó ba shiocair leis an Éirí Amach. D'fhág Ó Cléirigh a bheith páirteach, duine de bhunadh na bhFíníní a raibh cúig bhliana déag príosúnachta déanta aige i Sasana, dhá ní: bhí spiorad na réabhlóidíochta beo beathach agus níorbh í an teoiric amháin a bhí i gceist leis an 'ngluaiseacht'. Bhí daoine de thuairimí éagsúla, measann Brennan³⁴, ag teacht de réir a chéile ar aon intinn go raibh gá le héirí amach in Éirinn trína gcuirfí an concas ar neamhní. Bhí na scórtha, Micheál Mac Aodha agus Eva O'Flaherty ina measc, daoine nárbh ionann aicme sóisialta ná bunadh dóibh, ag saothrú ar feadh na mblianta ag cur chúis an Náisiúnachais chun cinn. De réir Brennan, "*it was not because of a sudden outburst of emotion, not because of the impetuous heroism of a moment, but because fervent hearts and idealistic spirits had worked patiently and well through a long night of national apathy and degradation ... creating the situation that would knit the nation for the fight*".³⁵

An Bráthair James ‘Canice’ Craven, Pádraig Mac Piarais, Máthair an Phiarsaigh & an Dr Kathleen Lynn

Dúirt Conor Cruise O’Brien, ar *Fanatic Heart*, clár faisnéise faoi Phádraig Mac Piarais a craoladh ar an teilifís sa bhliain 2001, ³⁶ nár imigh léasadh teanga a tugadh don rang ina raibh sé i Rae an Iarthair i mBaile Átha Cliath sa bhliain 1894 as cuimhne cheannaire Éirí Amach 1916 an chuid eile dá shaol. Ba é an múinteoir a thug an íde béil don rang James (Canice tráth ba dheireanaí) Craven, a rugadh i gCathair Loistreáin sa teach ar aghaidh tigh Johnny Casey ar an 2 Márta 1852³⁷. Ba é a athair an bailitheoir rátaí sa cheantar agus chuaigh James ar scoil ag na Bráithre Críostaí i dTuaim. Tá scríofa ag Anna McHugh, an staraí as Áth Cinn, gur mhair an cairdeas idir é agus an Piarsach go dtí gur cuireadh eisean chun báis sa bhliain 1916. De réir mar a thuairiscítear, ba é ba chúis leis an léasadh teanga gur úsáid buachaillí an ranga an leagan ‘*our navy*’ ag tagairt do chabhloch na Breataine. D’fhan cuimhne ar an ócáid ag an bPiarsach ar feadh a shaoil agus is maith a bhí an teagasc tugtha leis aige. Dúirt sé tráth ab fhaide anonn gurbh é a sheanchara agus a réalta eolais, an Bráthair Canice, “*the most generous man I ever met*”³⁸. Áitíonn Cruise O’Brien go raibh an Bráthair Craven ar dhuine de na daoine ba mhó ar tháinig smaointeoireacht an Phiarsaigh faoin náisiúnachas tréan faoina anáil, murab é ba mhó ba chionsiocair uilig leis.

Mheas O’Brien nár dhócha sin tagtha anuas chuige óna athair arbh as Sasana é agus nár dhócha, ainneoin go raibh baint a roinnt dá cuid sinsear leis na hÉireannaigh Aontaithe, gur óna mháthair a thóg an Piarsach é, gur náisiúnach measartha a bhí intise. Anuas air sin, tá lorg theagasc Craven go láidir ar shaothar scríbhneoireachta an Phiarsaigh. Nuair a thug m’aintín, Rita Curran, an chóip a bhíodh ag mo sheanathair (Michael ‘Millie’ Curran) den chéad eagrán de *Complete Works of PH Pearse*³⁹ dom roinnt blianta ó shin, bhí na himleabhair smolchaite gan léamh le fada. Le gairid agus mé á scrúdú i ndáil leis an alt seo, agus altanna nach é, is í an tsoiléire ghlan is mó a bhuaileann an léitheoir maidir leis an ábhar. Tá lorg an Bhráthair Craven – ó bhíodh seisean an-ghéar maidir le cruinneas, soiléire agus gontacht – le feiceáil ar iomlán an ábhair. Scríobhadh an Piarsach go soiléir achomair. Tá ceann de na leaganacha a bhíodh go minic ag an mBráthair Canice, “*trifles make perfection and perfection is no trifle*”⁴⁰ ina thuairisc mhaith ar an meon a bhíodh aige maidir leis an tábhacht a bhí le cruinneas san uile ní. Tagann sin chun cinn go mór i saothar an Phiarsaigh. Bhíodh beann ag an mBráthair Canice ar staidiúir na ndaltaí, chomh maith leis an mbealach a mbeiridís ar an bpeann, sula dtosaíodh sé beag ná mór ag múineadh peannaireachta dóibh. Tagann an cruinneas céanna sin amach i saothar scríbhneoireachta an Phiarsaigh, mar a thagann leis an meon a bhí sa Bhráthair Craven ag diúltú do nithe saolta. An Bráthair Canice a bhí ina eagarthóir ar *Our Boys* sa bhliain 1916, agus bheadh an

Piarsach ar chlúdach na hirise sin cothrom cúig bhliana fichead a bháis. Bhí gean agus meas ag ceannaire an Éirí Amach ar a sheanmhúinteoir mar a chuirtear in iúl sa líne seo - “*The noble-hearted Pádraig Pearse maintained for him the warmest affection to the day of his tragic death*”⁴¹

Luann Ruth Dudley Edwards freisin an tábhacht a bhí le Canice Craven ag an bPiarsach sa bheathaisnéis a scríobh sise ar cheannaire 1916⁴².

An Dr Kathleen Lynn agus Máthair na bPiarsach.

Tá máthair an Phiarsaigh, Margaret, fite fuaite freisin leis an dream as Cathair Loistreáin a raibh baint acu le 1916 ó tharla gurb íse a chuir na duilleoga ar fáil do fhleasc labhrais ag sochraidí na bpoblachtánach a cuireadh chun báis agus a adhlacadh i reilig Dhomhnach Pádraig ocht mbliana tar éis a mac féin a chur chun báis. An Dr Kathleen Lynn a leag an fhleasc. Seo mar is eol dúinn go mba mná diongbháilte sáoilte neachtanna Mhichíl Mhic Aodha, clann iníon John, a dheartháir. Bhí duine acu, Bean Mhistéil as Baile an Doire, Cora Fine (Gaillimh), ina máthair ag an Moinsíneoir Gerard Mitchell, Uachtarán Choláiste Mhá Nuad, an sagart a phós Maureen McHugh agus Gerard O’Carroll (tuismitheoirí Eilish agus Brendan O’Carroll) i mBaile Átha Cliath sa bhliain 1936. Bhí beirt eile, chomh diongbháilte agus chomh hoilte céanna, Mary Kate agus Bridie Bean Heneghan as Sruthair, a scríobhadh litreacha go minic chuig a chéile. Tháinig an staraí sárchumasach as Áth Cinn, Anna McHugh, trasna ar cheann de na litreacha suimiúla sin⁴³. Tá roinnt d’ábhar na litreach á chur i láthair go poiblí anseo den chéad uair, eadhon, go raibh Príomhoifigeach Leighis Éirí Amach 1916, agus cara dlúth dílis Eva O’Flaherty ar feadh na mblianta fada, an Dr Kathleen Lynn, i láthair ag sochraidí na bhfear siúd (naonúr ar fad) i reilig Dhomhnach Pádraig, Cathair Loistreáin, i mí Deireadh Fómhair 1924. Tugadh na coirp aníos tar éis a n-adhlacadh an bhliain roimhe sin⁴⁴. Bhí Mary Kate McHugh ina múinteoir i gCathair Loistreáin agus an fear a bhí luaite léi, Máirtín Burke, bhí sé ar dhuine den chúigear a scaoileadh i mBaile Átha Luain an 20 Eanáir 1923, agus a ndearnadh a athadhlacadh i nDomhnach Pádraig. (In áiteanna eile a cuireadh an t-ocht ar eile chun báis.) Scríobh Mary Kate mar seo a leanas chuig Bridie Heneghan, a deirfiúr -

Dr Kathleen Lynn came from Dublin specially – she certainly spoke very nicely - not too bitterly nor vehemently - as befitted the occasion. She held a simple wreath made of laurel leaves - the laurel leaves were given specially by Mrs Pearse for the purpose and in finishing she said - “it is a simple wreath but a wreath which can be laid only on the grave of heroes” - then she laid it down with the coffins.

Is ceart agus is cóir go mbeadh cuimhne sa chaibidil *Machnaimh* seo ar an mBráthair Canice Craven, ar Phádraig Mac Piarais, ar Bhean Mhic Phiarais agus ar an Dr Kathleen Lynn, ó bhí siad ar fad fite ar bhealaí éagsúla i scéal pharóiste Chathair Loistreáin céad bliain ó shin.

Fonótaí

1. Desmond Ryan, *The Rising* (Golden Eagle Books, University of California, 1966). Bhí Deasún Ó Riain ina dhalta ag Pádraig Mac Piarais i Scoil Éanna i mBaile Átha Cliath agus bhí sé ina rúnaí aige ina dhiaidh sin.
2. Eolas le caoinchead Kevin Ball, 9 Meán Fómhair 2014. Is saineolaí an tUasal Ball, atá lonnaithe i mBaile Átha Cliath, ar mhuintir O'Carroll agus McHugh ansin. Tá sé pósta ag Miriam McHugh Ball, garíníon le Micheál Mac Aodha, agus é i mbun taighde faoi láthair ar shaol Mhichíl Mhic Aodha do shaothar beathaisnéise.
3. Mary J. Murphy, *Caherlistrane* (Knockma Publishing, Gaillimh, 2015). Bhí Kevin Ball ag seoladh *Caherlistrane* ar an tsráidbhaile i mí Dheireadh Fómhair 2015, nuair a cuireadh, den chéad uair riamh, cuntas mion de shaol Mhichíl Mhic Aodha agus de cheangal mhuintir Uí Chearúil leis an bparóiste i láthair thaifead an pharóiste.
4. I bhfocail Eilish féin: “*My mother always used to talk about a place in Galway, where her father Michael McHugh was born and raised, and where she had spent many a memorable summer holiday with aunts and cousins. That place was Caherlistrane. So whilst she was born in Dublin her heart and soul belonged to Caherlistrane. ‘I am a Galway woman’, was her mantra. Throughout my childhood my mother enchanted me with stories about her father, Michael McHugh, and I was always fascinated when she spoke about him. He constantly praised her and was the biggest influence on her life. He believed that education was the way forward.*” Tá Eilish freisin i mbun taighde ar an gceangal atá aici le daoine i bparóiste i dtuaisceart na Gaillimhe agus le hÉirí Amach 1916.
5. Taifid an Daonáirimh 1901 agus 1911, agus Tuairiscí Eagraise Chathair Loistreáin, le caoinchead an Ath. Patrick O'Brien, Sagart Paróiste, Cathair Loistreáin.
6. Michael J. Hughes, *History of Caherlistrane* (An Curadh Connachtach, 1999), l. 107.
7. *Tuam Herald*, 6 Meitheamh 2013, l. 12.
8. Ba chara dlúth le Piaras Béaslaí freisin é Micheál Ó Coileáin; Piaras Béaslaí, *Michael Collins and the Making of a New Ireland* (Arrow Books, Baile Átha Cliath, 1926). Bhí Béaslaí ar dhuine den seisear a raibh baint acu leis an gcéad Dáil a raibh cruinníú acu i dTeach an Ard-Mhéara ar an 7 Eanáir 1919 (féach S Gifford, *The Years Flew By*, l. 239); bhí cairdeas idir teaghlach Eva O'Flaherty agus teaghlach George Gavan Duffy, duine eile den seisear.
9. MSPC MACBB.
10. *Tuam Herald*, 2 Aibreán 1910.
11. *Irish Independent*, Meitheamh 1924, Colún na Marbh Diol spéise go raibh, de réir Louise Gavan Duffy (BMH WS Uimh. 216), Eva O'Flaherty, ón bparóiste chéanna le Mac Aodha, ina ‘paid secretary’ ag Ardchraobh Chumann na mBan i mBaile Átha Cliath roinnt blianta roimhe sin. D'oibrigh sí ansin le Gavan Duffy, a bhfuil tagairt aici do Eva ina ráiteas finné, á moladh mar gheall ar a cumas eagrúcháin agus riaracháin. Bhí Louise Gavan Duffy sa chistin in Ardoifig an Phoist i rith an Éirí Amach, mar a bhí Seán Mac Diarmada. Bhí aintín le Eilish O'Carroll, Mary O'Carroll Lawlor (Dolly), i gCumann na mBan freisin ina bean óg di agus thug sí lón airm trí shráideanna Bhaile Átha Cliath i gcanna bainne uair amháin. Tugadh trí cinn de bhoinn di sa bhliain 1966 as ucht a cuid seirbhíse.
12. Bailiúcháin na bPinsean Seirbhíse Míleata, An Chartlann Mhíleata, Dún Chathail Bhruigha, Baile Átha Cliath (MSPC MACBB anseo síos) agus K. Ball. Bhí Ernie O'Malley (a bhíodh in Acaill go minic agus a raibh aithne aige ar Eva O'Flaherty) in aon aonad leis. Luaigh mac Ernie, an tOllamh Cormac O'Malley, i dteachtaireacht ríomhphoist chuig an scríbhneoir (an 17 Feabhra 2016), gur mhaith leis dá ndéanfaí taighde breise a d'fhéadfadh bonn a chur faoin gceangal idir a athair agus Eva.
13. Bhí trácht ar Peter Folan in eagrán den chlár teilifíse de chuid RTÉ *Genealogy Roadshow* ina raibh scrúdú ag an láithreoir Derek Mooney agus an staraí Kevin Ball ar eachtra a raibh baint ag Mac Aodha agus Folan leis maidir le ruathar a rinne na Auxiliaries agus cúig cinn de ghunnaí láimhe de chineál Parabellum. Spreagadh suim an Uasal Ball sa chás den chéad uair nuair a tháinig sé trasna ar sheandialann boird de chuid Mhichíl Mhic Aodha ó thús na 1890idí. Is í Anna McHugh, staraí as Áth Cinn, a chuir an t-údar in aithne don Uasal Ball a chuir eolas ar fáil go fial flaihiúil ar an 17 Eanáir 2014 faoi Mhicheál Mac Aodha agus tús a ré. Is dodhéanta an cúnamh a thug an tUasal Ball maidir leis an togra seo – agus tograí eile – a áireamh mar ba chóir.

14. Biúró na Staire Míleata (BMH anseo síos) Ráiteas Finné (WS anseo síos) Uimh. 316, Peter Folan, 29 Deireadh Fómhair 1949. An tráth a raibh Ó Coileáin ar an té ar mhó an tóir air in Impireacht na Breataine, théadh sé ag rathaíocht timpeall Bhaile Átha Cliath ar rothar a mbíodh torann ón slabhra air (féach David Neligan, *The Spy In The Castle* (MacGibbon & Kee, Londain, 1968), ag bailiú an eolais ón iliomad ‘teach sábháilte’. Ar na háiteanna sin, bhí teach cónaithe Linda Kearns, bean a rinne banaltracht ina dhiaidh sin in Acaill nuair a tháinig an ráig fluí sa bhliain 1918, agus a raibh Eva O’Flaherty, i ndeireadh na 1940idí, ar bhord Kilrock House (d’altraí a bhí imithe ar scor) aici i mBaile Átha Cliath (féach Proinsias Ó Duineáin, *Linda Kearns, A Revolutionary Irish Woman*, Drumlin Publications, Liatroim, 2002), l. 129.
15. David Neligan, *The Spy In The Castle* (MacGibbon & Kee, Londain, 1968).
16. MSPC MACBB agus comhfhreagras pearsanta le K. Ball.
17. Ibid.
18. Comhfhreagras pearsanta le Kevin Ball.
19. Mary J. Murphy, *Caherlistrane*, l. 6.
20. Nia le Micheál Mac Aodha, an tAthair Gerard Mitchell as Cora Fine, Co. na Gaillimhe an sagart a phós Gerard O’Carroll agus Maureen McHugh. Bhí sé ina Mhoinsineoir ina dhiaidh sin agus ina Uachtarán ar Choláiste Mhá Nuad. Bhí deichniúr clainne ar Maureen agus Gerard; is iad Brendan (*Agnes Brown*) agus Eilish, a bhíonn i bpáirt ‘Winnie’ in *Mrs Brown’s Boys*, agus a scríobh an réamhrá leis an leabhar, *Caherlistrane*, an bheirt is cáiliúla.
21. MSPC MACBB.
22. Tuairiscí Shéipéal CR Shráid Eachroma, Clárilann na bPóstaí, Baile Átha Cliath.
23. *Connacht Tribune*, 21 Meitheamh 1924, Colún na Marbh.
24. MSPC MACBB.
25. Ibid. Tá níos mó ná 400 leathanach i gcomhad Mhichíl Mhic Aodha.
26. MSPC MACBB agus comhfhreagras pearsanta le K. Ball, 1 Meán Fómhair 2014.
27. Ibid.
28. Féach an Chaibidil sa leabhar seo ar Eva O’Flaherty agus Mary J. Murphy, *Achill’s Eva O’Flaherty: Forgotten Island Heroine 1874-1963* (Knockma Publishing, Gaillimh, 2012), l. 93. Bhí ardmheas ar Eva in Acaill, ní amháin mar gheall gur chuir sí fostaíocht ar fáil san áit is mó a raibh gá leis agus ag an am a mba géire an gá sin, ach mar gheall freisin go raibh sí ar dhuine de na daoine ba thábhachtaí maidir le Scoil Acla a chur ar bun sa bhliain 1910, in éineacht le leithéidí Darrell Figgis, Claud Chavasse, Anita MacMahon agus Colm Ó Lochlainn. Luaitear Eva O’Flaherty roinnt uaireanta in Hilary Pyle, *Cesca’s Diaries 1913-1916: Where Art and History Meet* (The Woodfield Press, Baile Átha Cliath, 2005), l. 153) chomh maith le Claude de Chavasse agus Colm Ó Lochlainn ach is suimiúla, b’fhéidir, dhá thagairt do Phiaras Béaslaí. Bhí seisean, cara le Micheál Ó Coileáin, Pádraig Mac Piarais agus Micheál Mac Aodha, ag an scoil samhraidh i Scoil Acla sa bhliain 1914 (*Cesca’s Diaries*, l. 261), agus d’fhéadfadh go raibh aithne ag O’Flaherty agus Mac Aodha ar a chéile, ós cinnte go raibh daoine áirithe ar a lucht aitheantais ag an mbeirt acu.
29. Eolas atá bunaithe ar chomhrá i mí Márta 2013 le Mary Timlin (née Noonan) a bhí ina banaltra príobháideach agus ina compánach ag Eva O’Flaherty in Acaill ar feadh sé mhí sula bhfuair Eva bás i dTuaim ar an 17 Aibreán 1963.
30. BMH WS Uimh. 216, Louise Gavan Duffy, 1 Aibreán 1949.
31. Comhrá i mí Lúnasa 2008 leis an altra Bridie Gannon, a rugadh i gCathair Loistreáin agus a bhí ar scor ag an am, agus a d’oibríodh i rith laethanta saoire an tsamhraidh sna 1950idí sna tionscail chnaitála a bhí ar bun in Acaill ag Eva O’Flaherty.
32. Sidney Gifford, deirfiúr le Grace, a phós Seosamh Pluincéid, agus Muriel, bean Thomáis Mhic Dhonnchadha.
33. Sidney Gifford (ainm cleite ‘John Brennan’), *The Years Flew By* (Arlen House, Gaillimh, 2000).
34. S. Gifford, *The Years Flew By*, l. 143.
35. S. Gifford, *The Years Flew By*, l. 145.
36. *Fanatic Heart*, Mint Productions, (Steve Carson, léiritheoir), clár faisnéise teilifíse, Baile Átha Cliath, 2001.
37. I gcomhfhreagras leis an staraí Anna McHugh (beathaisnéis an Choirnéal Patrick Kelly) ar an 14 Eanáir 2016, maidir le hábhar a scríobh sí i ndáil le taispeántas a cuireadh ar bun i gCathair Loistreáin sa bhliain 1989 mar gheall ar an leabhar *Caherlistrane GAA & 150 Years Of Parish Life* (Tuam Herald, Tuam, 1990) le Michael J. Hughes a bheith á sheoladh. Mhínigh Anna McHugh don scríbhneoir seo gurbh é an tAthair Kilkelly, Sagart Paróiste Chathair Loistreáin tráth, a chuir an ceangal idir an áit agus an Bráthair Canice ar a súile di an chéad lá riamh. Bhí saol iontach oibre caite ag an mBráthair Canice ag saothrú i gcúrsaí oideachais, tamall mar shampla i mBéal Feirste mar ar chuir sé an Trades Preparatory School ar bun (scoil ina raibh Joe Devlin ar dhuine de na daltaí aige). D’fhéadfadh go raibh aithris áirithe ar an scoil sin ag an bPiarasach maidir le Scoil Éanna a cuireadh ar bun i Ráth Fearnáin i mBaile Átha Cliath sa bhliain 1908. Bhí Devlin ar dhuine díobh siúd a chuidigh leis an bPiarasach i ndáil leis an scoil.
38. *The Christian Brother’s Educational Record*, arna fhoilsiú ag na Bráithre Críostaí, Baile Átha Cliath, ní heol bliain an tsleachta, l. 459.
39. Pearse, Pádraig, *The Complete Works of PH Pearse* (The Phoenix Publishing Company Limited, Corcaigh, 1924). Bhí Michael ‘Millie’ Curran, Bóthar an Choláiste & An Rinn Mhór, Gaillimh, ina Aidiúnach, An Cúigiú Cathlín, Céad Rannóg

an Iarthair, Faisnéis, faoin gCeannfort Brian Molloy, An Caisleán Gearr (WS 345, BMH MA CBB) i rith na mblianta 1922/23.

40. Ibid., l. 440

41. Ibid., l. 439

42. Dudley Edwards, Ruth, *Patrick Pearse, The Triumph of Failure*, Victor Gollancz, Londain, 1977, l.14

43. Litir atá i seilbh Ger Heneghan agus a mhuintir, Sruthair, agus a chuir an staraí as Áth Cinn, Anna

McHugh, ar fáil don scríbhneoir seo. Mac dheirfiúr le Mary Kate McHugh é Ger, mac le Bridie Bean Heneghan.

44. *Roots of Faith, A Journey of Hope, To Mark the 150th Anniversary of St Mary's Church Headford*, (Headford Parish Church Committee, 2015). An chaibidil le Brendan Kyne faoi Shochraidí i rith Chogadh na gCarad i Séipéal Áth Cinn, l. 95

Eva O’Flaherty (1874-1963)

agus a ndearna sí ar son an Stáit i dtús a ré

Mary J. Murphy

Rugadh Eva O’Flaherty, bean ilghnéitheach, i dTeach Lios Donncha i gCathair Loistreáin, Contae na Gaillimhe; ba de na huaisle a muintir arbh náisiúnaithe iad. Intleachtóir, haitéir, náisiúnach, pátrún na n-ealaíon agus bean ghnó, bhí sí ina comhalta de Chumann na mBan i mBaile Átha Cliath in 1914. Bhí an chraobh ina raibh sí, an Ardchraobh, an-ghníomhach agus cuid mhór comhaltaí iomráiteacha ann, mar shampla Louise Gavan Duffy, Kathleen Clarke agus Sorcha MacMahon. Le linn Éirí Amach 1916, bhí mearbhall ar chomhaltaí an Chumainn, mar a bhí ar ghrúpaí eile rannpháirteacha nach raibh i gciorcail órga Uí Chonghaile agus Mhic Dhiarmada.

Léaráid 19.1 Eva O’Flaherty

De réir Cal McCarthy¹, fágadh Cumann na mBan as an áireamh nuair a bhí athrú ag teacht go tréan ar na pleananna, ach baineadh úsáid as cuid mhór de chomhaltaí an Chumainn ina dhiaidh sin ina dteachtairí ar rothair ag iompar orduithe agus frithorduithe i rith na seachtaine. Chuir baill shinsearacha an Chumainn, leithéid Shorcha Mac Mahon, ceanncheathrú ar bun in aice leis an gCloch Leathan, ós cosúil go raibh an Ardchraobh ceangailte leis an gCéad Chathlán, faoi cheannas Éamoinn Uí Dhálaigh (Ned Daly), sular tharla an tÉirí Amach. Is cosúil go raibh siad ag obair leis an gCathlán sin ar Luan Cásca. I Luimneach a rugadh Éamonn, an t-aon deartháir amháin a bhí ag Kathleen Daly (a phós Tomás Ó Cléirigh) agus a seachtar deirfiúracha. Bhí Eva O’Flaherty saite in áit éigin sa choimhlint éidtreorach i rith Sheachtain na Cásca. Bean shuntasach 42 bliain d’aois a bhí inti faoin tráth sin a raibh blianta na ndéaga agus thús na bhfichidí caite i Luimneach aici le muintir a leasdeirféar, Mary Quin. Míníonn Cal

McCarthy go raibh an Cumann taobh amuigh de sruchtúr foirmeálta míleata na n-orduithe agus gur oibrigh na baill as a stuaim féin ar mhaithe leis an éirí amach².

D’oir sin go maith do Eva O’Flaherty, bean thionscantach. Faoi 1916, bhí sí tar éis hataí tiomána le caille a chur uirthi féin mar thaispeántas i bPáras i rith bhlianta tosaigh an chéid, bhí sí ina mainicín ag comhlacht toitíní Dunhill i Londain, chuir sí siopa hataí ar bun i Sloane Street i Londain, agus bhí feabhas curtha aici ar ghnó cniotála in Acaill nach raibh ag éirí go maith leis roimhe sin. Tháinig an gnólacht sin faoi bhláth ina dhiaidh sin mar St Colman’s Knitting Industries i nDumha Acha, a raibh Eva ina bhun ar feadh leathchéad bliain. Bhí sí ina rúnaí oifigiúil ar Chumann na mBan, b’fhéidir ina fostaí ar phá, tar éis di dul isteach sa Chumann ar theacht ar ais as Londain di, mar a mbíodh gnó haitéireachta aici, thart ar an mbliain 1913³. Faoi mbliain 1916 bhí sí ar ais i mBaile Átha Cliath. Fuair seanbhean (Mary O’Donnell), a raibh sí ina cónaí léi i Chester Terrace i Londain⁴, ina compánach is dócha, bás sa bhliain 1913 agus d’fhág sí airgead le huacht ag Eva. D’fhéadfadh gurbh é an t-airgead sin a chuir ar a cumas filleadh ar Éirinn agus St Colman’s Knitting Industries a bhunú.

Thuairiscigh Louise Gavan Duffy, deirfiúr le George agus iníon le Charles, go raibh taifid Ardchraobh Chumann na mBan i mBaile Átha Cliath de réir mar bhí á gcoinneáil ag Eva sa bhliain 1914 thar a bheith néata, cruinn agus beacht agus go gcoinníodh sí tuairisc ar an uile ní i leabhar beag nótaí. Bhí tuairisc faoi leith aici ar gach stampa agus ar an úsáid a baineadh as, ar bhealach níos cruinne ná a bhí feicthe go dtí sin ag Louise⁵. Tháinig Maria Gillen, an staraí as Acaill, ar an mioneolas sin as ráiteas finné 216 leis an mBíúró Staire Míleata. Is í Maria Gillen a scríobh beathaisnéis Emily Weddall, an duine is mó a bhí i gceist le Scoil Acla a bhunú ar an oileán sa bhliain 1910 in éineacht le Eva O’Flaherty, Darrell Figgis, Colm Ó Lochlainn, Claud Chavasse, Anita Mac Mahon agus eile. Chuaigh Figgis, iar-chónaitheoir ar Acaill, chuig an oileán in 1913 chun Gaeilge a fhoghlaim. Bhí a bhealach féin leis de réir na dtuairiscí ar fad, agus is ‘*an unaccountable man*’ a thug Colm Ó Lochlainn air ar chlár faisnéise raidió in 1966⁶. I mí an Mheithimh 1916, scríobh Figgis chuig Eva O’Flaherty as an bpríosún i Staffordshire ar bhealach a thabharfadh le tuiscint go raibh aithne mhaith acu ar a chéile agus é ag trácht ar an gcumha a bhí air i ndiaidh Acla agus ag lua an Éirí Amach. Bheannaigh sé di mar ‘*Dear Lady*’⁷ ina chuid litreacha agus rinne sé roinnt mhaith tagairtí do ‘*important people*’ ag teacht ar cuairt chuici ar an oileán.

Duine comhaimhseartha le Figgis, a raibh aithne mhaith aige air, a bhí in Colm Ó Lochlainn, comhbhunaitheoir Scoil Acla, a bhí i gceannas ar theach foilsitheoireachta, Comhlacht na dTrí gCoinneal. Ba chlódóir a bhí ann, agus ba de dhream clódóireachta saibhir, muintir Uí Chearra Luimnigh, a mháthair, agus bhí baint aige le planáil an Éirí Amach.

Tá tuairisc ag Tim Pat Coogan, T. Ryle Dwyer agus údair eile ar an mbaint a bhí aige féin agus ag Seán Mac Diarmada, dlúthchara le Eva O’Flaherty, leis an iarracht airm na Gearmáine a thabhairt i dtír i ndeisceart na tíre laethanta beaga roimh Luan Cásca 1916⁸. Scríobh Geraldine Plunkett Dillon in *All in the Blood* faoin gcorraíl i rith na míonna agus na seachtainí roimh an Éirí Amach agus luann sí go raibh Ó Lochlainn ar dhuine de na cuairteoirí iomadúla a tháinig chuig an teach sin aicise i mBaile Átha Cliath an uair sin ar cuairt ag a deartháir Seosamh Máire Pluincéad a bhí in easláinte ag an am⁹.

An tráth céanna sin, bhí Louise Gavan Duffy in Ard-Oifig an Phoist, ag obair sa chistin, agus is léir ón ráiteas finné a thug sí nach raibh sí sásta leis an am a socraíodh don Éirí Amach ná fiú go ndéanfaí éirí amach – agus go ndúirt sí sin go díreach le Pádraig Mac Piarais¹⁰.

Tá 1,773 cáipéis faoi shíniú i gceist leis na ráitis ó fhinnéithe a chruinnigh Biúro na Staire Míleata agus atá anois ina gcuid den Chartlann Mhíleata atá ar coimeád i nDún Chathail Bhruigha. Fir agus mná a raibh baint acu leis an réabhlóid in Éirinn idir na blianta 1916 agus 1923 a thug na ráitis¹¹.

In 1962-63, agus í ag aithris a cuid cuimhní ó leathchéad bliain roimhe sin. dúirt Eva O’Flaherty go raibh sí ina teachtaire/cúiréir rothair timpeall ar Ard-Oifig an Phoist le linn an Éirí Amach. Tháinig Eva O’Flaherty isteach ar rothar ó thaobh amuigh den chathair an bealach uile go Sackville Street (Sráid Uí Chonaill an lae inniu), ag cur an dubh ina gheal ar fhir faire trí thosú ag caoineadh agus ag áiteamh go raibh duine gaoil di tinn agus i ngéarchall cabhrach¹². Ní léir go díreach an cúram a leagadh uirthi ná an ceannaire a raibh sí ag obair faoina scáth. D’fhéadfadh go raibh sí ar dhuine de theachtairí Chumann na mBan ar tugadh ‘*basket-women*’ orthu i rith an Éirí Amach mar go mbíodh na teachtairí ar iompar sna ciseáin a bhí ar na rothair acu. Kathleen Clarke agus Sorcha Mac Mahon a roghnaigh na mná sin ar iarratas ó Thomás Ó Cléirigh agus Sheán Mac Diarmada, ceathrar ar bhí ar lucht aitheantais Eva agus ina gcairde aici¹³. Ceaptar go raibh Eva ina cónaí le daoine muinteartha léi ar an gCarraig Dhubh nuair a bhí sí páirteach in Ardchraobh Chumann na mBan.

Bhí Iníon Noonan ina banaltra príobháideach ag Eva O’Flaherty ar feadh na sé mhí deiridh dá saol. Bhásaigh Eva in Ospidéal Bon Secours Thuama ar an 17 Aibreán 1963. Bhí Mary Jo léi lá agus oíche le linn na míonna deiridh sin agus chaith siad uaireanta an chloig i mbun comhrá, agus cé gur tharla an tÉirí Amach dhá scór bliain roimhe sin, bhí cuimhne mhaith ag Eva air. Ba chuimhin le Mary Noonan, nach raibh mórán le fiche bliain d’aois an tráth a raibh sí ag tabhairt aire d’Iníon Uí Fhlatharta, go raibh Eva an-cheanúil ar Sheán Mac Diarmada agus gur labhair sí go minic airsean agus ar an Éirí Amach - le dearcadh cinnte

Léaráid 19.2 Brendan agus Bridie Gannon ag tuama Eva, 2013

an té a bhí páirteach ann. Dheimhnigh Mary Jo gur cara dlúth le hEva a bhí i Seán Mac Diarmada.

Bhí Mac Diarmada ag teacht chuige féin tar éis babhta póilíó thart ar an mbliain 1911 le muintir Sheáin Uí Dhálaigh i Luimneach (mar a mbíodh cónaí ar Eva tar éis bhás a máthar sa bhliain 1881 nuair a bhíodh sí ar saoire scoile as Coláiste Mount Anville agus Coláiste Alexandra). Ba chara dlúth Mac Diarmada ag Tomás Ó Cléirigh¹⁴ agus ba é Mac Diarmada a chuir Pádraig Mac Piarais in aithne don Chléireach an chéad uair riamh. Phós Tomás Ó Cléirigh Kathleen, neacht leis an Dálach, agus d'imríodh beiriste ó am go chéile le Seán Ó Dálaigh, Ruairí Mac Easmáinn agus Fionán Ó Loingsigh i gCuas an Ghainimh i mBaile Átha Cliath¹⁵.

Ba chara maith eile le Eva í Máire Comerford, gníomhaíoch cáiliúil le Cumann na mBan¹⁶. Is iomaí alt agus leabhar a scríobhadh faoina cuid eachtraí, agus tá sí ar scannán ag caint faoina ndearna sí i rith na bliana 1916, ar *A Curious Journey* le RTÉ¹⁷.

Bhí Máire Comerford, aintín leis an bhfear scannánaíochta Joe Comerford, ina tiománaí ag Proinsias Mac Aogáin i rith Chogadh na Saoirse, ina hEagarthóir na mBan le Scéala Éireann idir na 1930idí agus na 1960idí, agus ina comhfhreagraí

dílis litreacha le Eva ar feadh na mblianta fada. Bhí Máire agus Eva an-mhór le chéile, bhíodh aithne acu ar chuid mhór de na cairde céanna agus bhí an dearcadh céanna acu ar chúrsaí polaitíochta. Tá ceangal láidir ann le Scéala Éireann cé nach raibh Eva ró-gheal ar de Valera (de réir na banaltra, Mary Noonan). Bhíodh cara dlúth eile de chuid Eva i gCumann na mBan, an bhanaltra Linda Kearns, ag scríobh colún cniotála do Scéala Éireann i rith na 1940idí agus na 1950idí faoin ainm cleite Penelope. Bhí Kearns ina banaltra ar Acaill le linn fliú mór na bliana 1918, agus bhíodh siúl mór fúithi i gcarr leis an uimhir 1Z 50 ag dul timpeall an oileáin faoi luas de réir mar a luann Proinsias Ó Duigneáin ina bheathaisnéis ar Kearns, *Revolutionary Irish Woman*¹⁸.

Fiú amháin tar éis leathchéad bliain, bhí Mary Noonan cinnte go raibh Eva O’Flaherty gníomhach ar bhealach amháin nó ar bhealach eile in Éirí Amach na bliana 1916 - “*she knew many of the main organisers. ... She admired MacDermott very much and knew him personally. They visited her. They all mixed in the same crowd.*” Bhí cuimhne ag Mary, freisin, ar a mhéid a mhol an Seanadóir Killilea Eva as a ceangal leis an náisiúnachas agus le Cumann na mBan ag a sochraid i nDomhnach Pádraig, Cathair Loistreáin in Aibreán na bliana 1963. Cuireadh caoi ar thuama teaghlai gh maorga Eva O’Flaherty sa reilig agus is ann a rinne Marcus Howard scannánaíocht ar cheann dá chuid scéalta faoi Cháisc na bliana 1916 i mí Iúil 2015.

Ba chara mór eile le Eva an Dr Kathleen Lynn agus bhíodh aithne mhaith freisin aici ar chomhalta eile de chuid Chumann na mBan, Anita MacMahon chomh maith le Kathleen Clarke tríd an gceangal le cathair Luimnigh a luaitear thuas trína leathdheirfiúr, Mary Quin. Bhíodh litreacha á scríobh chuig a chéile ag Eva O’Flaherty agus an Dr Kathleen Lynn, Caitlín Bean Uí Chléirigh agus Máire Comerford ar feadh beagnach leathchéad bliain tar éis an Éirí Amach. Déantar trácht ar an Dr Mark Ryan, sa chuntas uirthi tar éis a báis, mar a dhéantar ar an gCairdinéal Dalton¹⁹. Dúirt Mary Jo Noonan, chomh maith, gur tháinig an staraí cáiliúil ar 1916, An tAthair F.X. Martin, cuairt ar Eva ar Acaill ar roinnt ócáidí sular bhásaigh sí in 1963.

Bhí an Dr. Mark Ryan, Fínín iomráiteach, de réir Phadraic Colum²⁰, a chónaigh i Londain ach a rugadh i dTuaim, ina ‘mheantóir’ de chineál éigin ag Eva O’Flaherty nuair a bhí sí ina cónaí i Londain, mar a luaitear i gcuntas iarbháis i Scéala Éireann in Aibreán 1963²¹. Bhí an Dr Ryan go mór i gceist i measc lucht an Bhráithreachais i Londain ar feadh dhá scór bliain ó na 1880idí amach tar éis do Mhicheál Dáibhéid é a thabhairt isteach sna Fíníní sna 1860idí.²² Thug seisean ansin daoine, leithéid John McBride²³, isteach sa ghluaiseacht ina dhiaidh sin, agus bhí a chuid seomraí ar Gower Street i Londain mar a bheadh bunáit neamhoifigiúil ann maidir le cúrsaí Gaelachais²⁴ agus cúrsaí Chonradh na Gaeilge²⁵ i Londain ar feadh ceathracha bliain

go dtí gur tháinig sé ar ais go Baile Átha Cliath sa bhliain 1924. Bhí baint lárnach ag Ryan san Irish Literary Society agus sa Prisoners' Defence Fund. Bhí Eva ina cónaí i Londain le linn na mblianta anuas go dtí an Chéad Chogadh Domhanda, tar éis a hoiliúna sa haitéireacht i bPáras, mar a raibh aithne aici ar Maud Gonne agus an Cuntaois Markiewicz²⁶.

Agus í i Londain bhí cónaí uirthi, sócúil go maith, i Chester Terrace²⁷. Ní raibh aon choimhlint idir a náisiúnachas tréan, a spéis mhór sa pholaitíocht agus i gcúrsaí intleachta agus an tóir a bhí aici ar haute couture Phárais, ar obair chniotála agus haitéireachta. Bhí cáil ar Eva mar gheall ar a scéimhe agus aithne aici ar dhream intleachtóirí éagsúla i dtimpeallacht ealaíne an Café Royal²⁸, cuid díobh a thugadh cuairt uirthi thar na blianta ar Acaill. Bhí athair Eva, Martin F. O'Flaherty, ar dhuine de na dlíodóirí a chosain John Mitchel sa bhliain 1848²⁹, agus bhí oifig dlíodóra i mBaile Átha Cliath aige i rith na 1860idí i bpáirt le Valentine Blake Dillon a ndearnadh Ard-Mhéara Bhaile Átha Cliath de sa bhliain 1894. Deartháir le Valentine, John Blake Dillon³⁰, a chuir William Mitchel agus a chara Martin O'Flaherty go dtí na Stáit Aontaithe ina ngníomhairí ar son lucht Éire Óg i mí Lúnasa 1848. Le linn na cuairte sin go Meiriceá, labhair athair Eva, ag ollchruinniú "an bhráithreachais" i Nua- Eabhrac de réir mar a thuairiscítear ar pháipéar an *New York Herald* ar an 8 Lúnasa 1848. Fuair sé bás i gCearnóg Mhuinseo, Baile Átha Cliath i mí Aibreán 1899 agus é 85 bliain d'aois. Fuair Bryan, an t-aon deartháir amháin a bhí ag Eva, bás le heitinn sa bhliain 1894 i dTeach Charlemont, Baile Átha Cliath, in aois a sheacht mbliana déag³¹.

Bhí Eva ar ais in Éirinn sular thosaigh an chéad Chogadh Domhanda agus bhí baint aici le Scoil Acla a chur ar bun sa bhliain 1910 ar Oileán Acla agus le *St Colman's Knitting Industries* a chur ar bun ar an oileán, i nDumha Acha, blianta beaga ina dhiaidh sin.

Cuireadh an gnó sin ar bun i bhfoirgneamh a thóg Emily Weddall i dtosach mar halla de chuid Shinn Féin le haghaidh imeachtaí Chonradh na Gaeilge. Bhronn Weddall, a bhí ar an gcéad duine, in éineacht le Darrell Figgis, a leag bláthfhleasc ('Ó Acaill')³² ar uaigh Uí Dhonabháin Rosa i nGlas Naíon sa bhliain 1915, an halla ar Eva O'Flaherty don obair chniotála thart ar an mbliain 1917. Chuir sé sin fostaíocht a theastaigh go géar do chailíní agus do mhná áitiúla a bhí beo bocht, rud a gcuimhnítear air go dtí an lá atá inniu ann. Phéinteáil Marie Howet a portráid sa bhliain 1929 mar a rinne Derek Hill arís sa bhliain 1947; ba chara dílis dá cuid Paul Henry agus ba mhinic Graham Green³³ ag imirt chártaí sa teach léi.

Bhí Darrell Figgis, duine den ' *Achill crowd* (de réir Mabel Fitzgerald)', ina chónaí i ngar di in Acaill nuair a chuaigh sé ann chun Gaeilge a fhoghlaim thart ar 1913. Chuir siad aithne mhór ar a chéile agus b'eisean a bhí i gceannas ar Óglaigh an

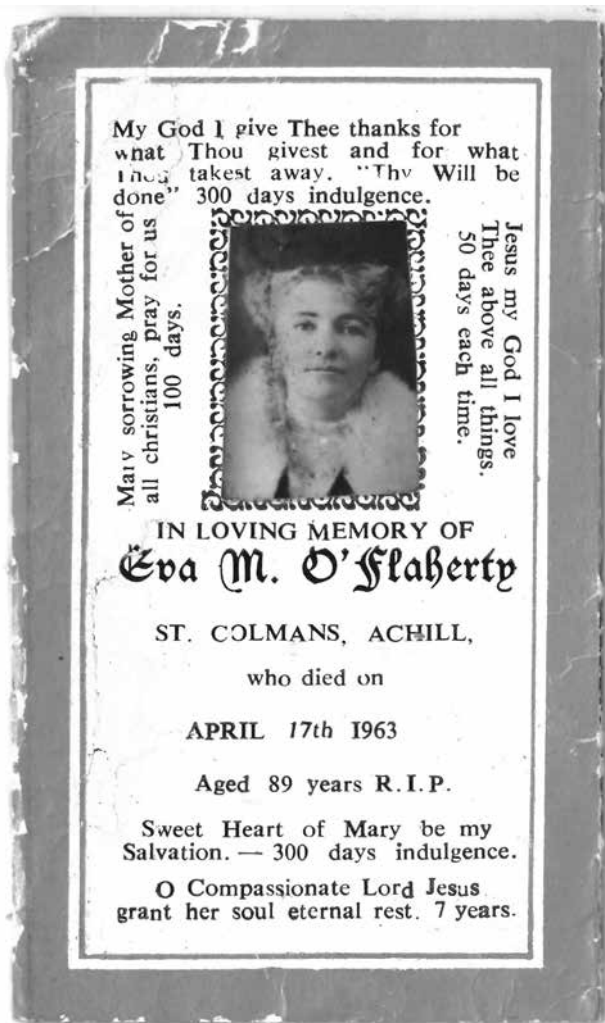
oileáin sa bhliain 1916. Sa bheathaisnéis a scríobh Desmond Fitzgerald i rith na 1930idí, luaitear ‘Miss O’Flaherty’ (sic) Darrell Figgis agus ‘*the Achill crowd*’ i litir a scríobh a bheansan, Mabel³⁴, rud a léiríonn go raibh Eva ar dhuine aitheanta den *milieu* sóisialta agus polaitíochta sin, cé nach furasta teacht ar a rian sa stair.

Rinne Eva O’Flaherty oiread do Stát nuabhunaithe na hÉireann gur chuir an tUachtarán Éamon de Valera an Seanadóir Mark Killilea ina ionadaí rialtais le hóráid a thabhairt ag a sochraid. Bhí bratach na hÉireann ar an gcónra agus fearadh onóracha an airm le linn na sochraide. Bhí cuimhne ag roinnt dá raibh i láthair, mar shampla Brendan Gannon, Méara Chathair Loistreáin, a raibh baint aige leis na socruithe sochraide a dhéanamh, agus an dlíodóir Henry Comerford nach maireann (a rinne cúram dá cuid gnóthaí dlí sa bhliain 1963), ar a mhéid a mhol an Seanadóir Killilea bearta Eva i rith na bliana 1916 agus le Cumann na mBan. Bhíodh aithne ag athair Henry, an dlíodóir William Comerford, ar athair Eva, an dlíodóir Martin O’Flaherty. De réir Henry, d’inis a athair dó go mbíodh Eva O’Flaherty “mixed up with Cumann na mBan, Maud Gonno and those ‘busy-bodies’ who were involved with the prisoners”³⁵; is dócha gur eagraíocht a chuaigh roimh an Women’s Prisoner’s Defence League a bhí i gceist. Ba de bhunadh mhuintir Uí Ghormáin as Inis³⁶, dream láidir ar thaobh an náisiúnachais, máthair Eva O’Flaherty. B’iníon ise, Mary Frances Barbara O’Gorman Lalor O’Gorman O’Flaherty, lena hainm iomlán a thabhairt di, le comhghleacaí de chuid Dhónaill Uí Chonaill, Risteard Ó Gormáin Sinsearach, agus ba dheirfiúr le Risteard Óg Ó Gormáin a bhí ina Éireannach Óg, agus neacht le Puirseál Ó Gormáin í. Ba é Puirseál a sheas ina fhear cúnata le Dónall Ó Conaill nuair a throid seisean an comhrac lámhaigh cáiliúil leis an Uasal D’Esterre sa bhliain 1815³⁷.

Ba mheascán suimiúil idir fashionista agus intleachtóir, a raibh tuiscint ghéar ar an bpolaitíochta aici, a bhí in Eva; thug a hiarbhanaltra, Mary Jo Noonan, achoimre bheacht uirthi mar seo:

She was unique. Beautiful, witty, good fun and young at heart until the day she died (at nearly ninety). She had a fighting spirit and must have

been something when she was younger. ... It was a privilege to have looked after her ... I am only sorry that I didn’t take more note of things she said at the time. ... Yeats was her favourite poet. She liked Seán MacDermott and talked about him and 1916 a lot. He was her favourite. She knew him well and often said that he never got the credit he was due for all he did. Ms O’Flaherty joked about having the ferocious O’Flaherty temper. She also liked me to read from the Oxford Book of Verse to her over breakfast. She was a real rebel at heart, in a nice kind of way. ... It would be nice if her contribution to the 1916 Rising was recorded, whatever it was. God bless you Eva”³⁸

Léaráid 19.3 Cárta cuimhneacháin Eva O'Flaherty.

Fonótaí

1. Cal McCarthy, *Cumann na mBan and the Irish Revolution* (Collins Press, 2007).
2. Ibid.
3. London Electoral Register 1909, faisnéis le caoinchead ó Anne Tierney, Uachtarán Chumann Sean-Thuama.
4. UK Census 1911, faisnéis le caoinchead ó Anne Tierney.
5. Biúró na Staire Míleata, Ráiteas Finné (BMH WS) 216, tugtha ar an 1 Aibreán 1949 ag Lousie Gavan Duffy. Bhí Iníon Gavan Duffy ar dualgas sa chistin in Ard-Oifig an Phoist le linn Sheachtain na Cásca, agus bhí sí ina Comh-Rúnaí ar Chumann na mBan i mBaile Átha Cliath in 1914, nuair a bhí aithne aici ar Eva O'Flaherty. Faisnéis le caoinchead ó staraí Acla, Maria Gillen.
6. RTÉ Raidió 1, Márta 2015, clár speisialta faisnéise faoi Ruairí Mac Easmainn, arna chur i láthair ag John Bowman
7. Príosún Chill Mhaighneann, 17LR – ID41-08, litir ó Darrell Figgis - scríofa i bpríosún Staffordshire chuig Eva O'Flaherty, Meitheamh 1916. Faisnéis le caoinchead ó Maria Gillen agus Anne Marie Ryan, Cartlannaí Gníomhach, Príosún Chill Mhaighneann.
8. T. Ryle Dwyer, Michael Collins, *The man who won*

- the war (Cork, 1990).
9. Geraldine Dillon Plunkett, *All in the blood* (Farrar & Farrar, 2012).
  10. BMH WS 216, tugtha ar 1 Aibreán 1949 ag Lousie Gavan Duffy.
  11. Cartlann Míleata, Dún Chathail Bhrugha, Baile Átha Cliath.
  12. Faisnéis ó Mary Jo Timlin (née Noonan), agallamh, 6 Márta 2013. Mary, a bhfuil cónaí anois uirthi sa RA, deirfiúr Arthur Noonan. Rugadh i mBaile na Cora, d'oibrigh mar iriseoir polaitíochta le RTÉ ar feadh na mblianta, agus chuaigh go hAcaill ar scor.
  13. Sinéad McCool, *Easter widows* (Transworld, 2014).
  14. Kathleen Clarke, *Revolutionary Woman*, ed. Helen Litton (O'Brien, 1991).
  15. Bhí Fionán Lynch (BMH WS 192, Fionán Lynch, Captaen IV, Baile Átha Cliath 1916) ina Oifigeach i gCeannas ar pháirtí eile as Cathair Loistreáin a bhí san Éirí Amach, Micheál Mac Aoidh. Maidir le ról Mhic Aoidh san Éirí Amach, féach Caibidil 18, Michael McHugh (1873-1924), Caherlistrane-born combatant in Dublin during Easter Week 1916, lch 278-8. Ba é Mac Aodh athair Maureen O'Carroll, an chéad bhean a toghadh ina Teachta Dála de chuid Pháirtí an Lucht Oibre, i mBaile Átha Cliath Láir Thuaidh in 1954. Ba í Maureen máthair Eilish O'Carroll, a bhfuil aithne uirthi mar Winnie sa tsraith teilifíse *Mrs Brown's Boys*. Is í Eilish an deirfiúr is sine ag Brendan O'Carroll, a chruthaigh an tsraith, agus is í a scríobh an réamhfhocal do thrí leabhar an údair seo, Caherlistrane, a dhéanann iniúchadh den chéad uair ar cheangal a máthar agus a seanathar leis an bparóiste seo i dtuaisceart na Gaillimhe. Ba í Eilish O'Carroll a sheol an leabhar (Mary J. Murphy, Caherlistrane, Knockma Publishing, 2015) i gCathair Loistreáin i mí Dheireadh Fómhair 2015 le linn imeachta phobail a thug aitheantas do cheangal Mhic Aoidh le Cathair Loistreáin den chéad uair.
  16. McCarthy, Cumann na mBan and the Irish Revolution, lch 212.
  17. A curious journey. Scannán RTÉ de chuid Kenneth Griffith, 1973.
  18. Proinsias O Duigneáin, Linda Kearns, *A Revolutionary Irish woman* (Drumlin Publications, Liatrom, 2002), lch. 23.
  19. Irish Times, 18 Aibreán 1963, Cuntas Iarbháis.
  20. Padraic Colum, Arthur Griffith (Browne and Nolan, Baile Átha Cliath, 1959), lch. 160.
  21. Scéala Éireann, 18 Aibreán 1963, Cuntas Iarbháis.
  22. Mark F. Ryan, *Fenian Memories* (eag. T.F. O'Sullivan) (M.H. Gill & Son, Baile Átha Cliath, 1945).
  23. Barry, T., *Guerilla days in Ireland* (Mercier Press, 1949).
  24. Scéala Éireann, 26 Aibreán 1963.
  25. Ryan, *Fenian Memories*.
  26. Comhfhreagras pearsanta le Brendan Gannon agus Henry Comerford, nach maireann (2007 and 2011).
  27. UK Census 1911, faisnéis le caoinhead ó Anne Tierney
  28. Faisnéis le caoinhead ó Declan Barron, staraí Inse, bunaithe ar thaighde a rinne Richard Carruthers-Zarowski, in *Some Ancestry of London's Mayor Boris Johnson* ([http:// vademecumgenology.blogspot.ie/2012/02.london.html](http://vademecumgenology.blogspot.ie/2012/02.london.html)).
  29. Brendan Ó Cathaoir, John Blake Dillon, Young Irelander (Irish Academic Press, 1990); Brendan Ó Cathaoir (eag.), *Young Irelander abroad, the diary of Charles Hart* (Cork University Press, Corcaigh, 2003).
  30. Comhfhreagras pearsanta le Henry Comerford, nach maireann, Luimneach Thiar, Gaillimh, 6 Lúnasa 2008.
  31. Freeman's Journal, 14 Meitheamh 1894, Cuntas Iarbháis ar Bryan MacDonnell O'Flaherty (17).
  32. Faisnéis le caoinhead ó John 'Twin' McNamara, Acaill, Príomhoide Bunscoile agus staraí, agus Ni Dheirig, Iosold, Scoil Acla (Coiscéim, 1999).
  33. Faisnéis ó nótaí lámhscríofa Eva O'Flaherty, ní fios cén dáta, sna 1950idí is dóichí, le caoinhead ó Nicolas O'Gorman, Londain, leas-gharmhac Eva O'Flaherty.
  34. Desmond Fitzgerald, *My Rising* (Liberties Press, 2006).
  35. Comhfhreagras pearsanta le Henry Comerford, nach maireann, 2007.
  36. Faisnéis le caoinhead ó Declan Barron, staraí Inse.
  37. Nótaí lámhscríofa Eva O'Flaherty, c. 1930idí, le caoinhead ó Nicolas O'Gorman.
  38. Litir ó Mary Jo Noonan (Timlin anois), Lúnasa 2015.

Súil Siar ar Cheiliúradh 50 Bliain Éirí Amach na Cásca i dTuaim

Anne Tierney

Rinneadh comóradh ar chothrom 50 bliain ó Éirí Amach na Cásca 1916 le roinnt imeachtaí oifigiúla i mBaile Átha Cliath sa bhliain 1966. Eagraíodh ócáidí áitiúla freisin ar fud na tíre chun ceiliúradh a dhéanamh ar an Iubhaile Órga.

Léaráid 20.1 An tUasal Mattie Niland (tríú ó chlé) le hiarshaighdiúirí Bhriogáid Thuama, Sean-IRA

I mí Feabhra 1966, d'fhógair an Taoiseach, Séan Lemass, clár imeachtaí don chomóradh a bhí le déanamh i mBaile Átha Cliath ar chothrom 50 bliain ó Éirí Amach na Cásca. Bhí imeachtaí ealaíne agus cultúir ar an gclár, mórshiúl airm, mórshiúl leanaí agus glóir-réim drámatúil, 'Aiséirí', i bPáirc an Chrócaigh bunaithe ar eachtraí a tharla le linn an Éirí Amach.¹ Ba chuid den chlár céanna oscailt an Ghairdín Cuimhneacháin ar Shráid Parnell agus dealbh Thomáis Dáibhis ar Fhaiche an Choláiste i mBaile Átha Cliath a nochtadh.²

An phleanáil don chomóradh i dTuaim

Eagraíodh sraith cruinnithe i ndeireadh na bliana 1965 i ngach contae in Éirinn chun plé a dhéanamh ar an ullmhúchán do chomóradh ar chothrom leathchéad bliain ó tharla

an tÉirí Amach. Bhí cruinniú ag Sean-IRA thuaisceart na Gaillimhe i Halla an Bhaile, Baile Átha an Rí ag a dtáinig ionadaithe as Baile Átha an Rí, Tuaim, Baile Locha Riach, an Gort, an Creagán, Áth Cinn, Maigh Locha, Conamara agus Cathair na Gaillimhe.

Sa chaint a thug an Cathaoirleach Mattie Niland as Cill Cholgáin (iar-Theachta Dála agus ceannaire de chuid an IRA le linn Chogadh na Saoirse) ag tús an chruinnithe, dúirt sé go raibh treoir tugtha ag an Roinn Cosanta do lucht údaráis an airm i mBeairic na Rinne Móire dul i gcomhairle leis an Sean-IRA maidir le beartaíocht a dhéanamh le chéile don cheiliúradh. Bhí an Rúnaí, Stephen Jordan (iar-Theachta Dála, ball de Bhráithreachas na Poblachta agus d'Óglaigh na hÉireann, Baile Átha an Rí) agus Niland le bualadh le hoifigigh an airm le plé a dhéanamh ar an bpáirt a bheadh ag daoine den sean-IRA sa cheiliúradh.³

Tar éis cuid mhór cainte, socraíodh gur i dTuaim a bheadh comóradh thuaisceart na Gaillimhe ar an Iubhaile. Bhí socraithe go dtarlódh príomhshearmanas Chathair na Gaillimhe Domhnach Cásca, an 10 Aibreán 1966. Bheadh searmanais ar siúl gach Domhnach as a chéile ina dhiaidh sin i mBaile na Creige, in Ard Rathain, i dTobar Pheadair, i dTuaim agus sa Ghort.⁴

Dé Domhnaigh, an 17 Samhain 1965, eagraíodh an dara cruinniú sa *Central Hotel*, Sráid na Siopaí, Tuaim, agus leanadh den phlé ar an gcomóradh a dhéanfaí. Moladh go gcuirfí leacht cuimhneacháin suas ar an mbaile mór, arna thiomnú dóibh siúd a maraíodh i dtuaisceart na Gaillimhe le linn na troda ar son na saoirse.⁵ Cuireadh coiste 1916 le chéile a dhéanfadh cúram de na socruithe ba ghá. Orthu siúd a toghadh ar an gcoiste, bhí an Seanadóir Mark Killilea (duine de bhail bunaithe Fhianna Fáil), Martin Higgins (deartháir leis an Óglach a maraíodh, an Leifteanant Seán Higgins, Ceathrú an Gharraí Thiar, Tuaim), Pat Dunleavy (Ceannasaí Briogáide, Lios an Bhearrthóra, Tuaim), Stephen Jordan (Baile Átha an Rí) agus Thomas Hussey (Bóthar Bhéal Átha Ghadaí, Tuaim).

Bhí cruinnithe ag coiste 1916 ar feadh roinnt míonna agus dul chun cinn á dhéanamh leis an ullmhúchán don Iubhaile Órga. I mí an Mhárta 1966, ag cruinniú míosúil Chomhairle Contae na Gaillimhe, d'iarr an Seanadóir Mark Killilea “*that a space could be given in the car park in Tuam, opposite the Cathedral, for the erection of a memorial in connection with the Jubilee of 1916*”.

Luaigh rúnaí na Comhairle go raibh tuairisc tugtha ag Claude M. Warner, Innealtóir an Chontae, nach mbeadh aon chur in aghaidh an obair a bhí beartaithe ach gur ghá cead pleanála a fháil ar an ngnáthbhealach.⁶

Ag teannadh le tráth an chomórtha, scaip an Stát leaganacha dátheangacha den Fhorógra agus póstaí mhóra ar a raibh íomhánna de na ceannairí a cuireadh chun báis sa bhliain 1916, ar scoileanna na tíre ar fad.

Léaráid 20.2 Daltaí de chuid mheánscoil Chlochar na Trócaire a ghlac páirt i gceiliúradh Iubhaile 1916

Mar chuid den chomóradh náisiúnta, léadh an Forógra, tar éis paráid agus aifreann speisialta, sna scoileanna ar fud na tíre. Bhí ceithre cinn de scoileanna Thuama a ghlac páirt go fonnmhar sa cheiliúradh ar an Iubhaile Órga, eadhon, Clochar na Toirbhirte, Scoil Bhríde (Meánscoil na Trócaire, Tuaim), Scoil na mBráithre Críostaí agus Ceardscoil Mhic Éil.

Ar an 23 Aibreán 1966, tháinig 700 cailín le chéile i gclós scoil Chlochar na Toirbhirte mar ar nocht an cigire scoile, Éamon Ó Ciardha an Forógra. D'agair an tAthair Éamon Ó Concheanainn, a labhair i nGaeilge, ar na daltaí maireachtáil agus oibriú ar son na tíre, suim nua sa Ghaeilge agus i ngach cuid den chultúr Gaelach a mhúscailt agus go bhféadfadh Éire ar an gcaoi sin a bheith ina náisiún arís. Léigh Bríd Ní Dhomhnaill, cainteoir dúchais as an gCeathrú Rua, an Forógra i nGaeilge agus léigh Brenda Gilmore as Baile an Róba an leagan Béarla. Chuir banna na scoile críoch leis an searmanas le *Amhrán na bFiann*.

An lá céanna sin, rinne níos mó ná 450 dalta ceiliúradh ar an bhForógra a nochtadh i Scoil na mBráithre Críostaí. D'iarr an Bráthair Garvey (Uachtarán) ar na daltaí an teanga a úsáid níos minice agus an Ghaeilge a bheith ina hábhar mórtais acu. Dúirt

sé go mbeidís ar an gcaoi sin ag leanacht thraidisiún cheannairí 1916 arbh é ab áil leo nach amháin go mbeadh Éire saor ach go mbeadh sí Gaelach chomh maith.

An tAthair Martin Geraghty a rinne nochtadh an Fhorógra i gCeardscoil Mhic Éil. Ag labhairt dó leis na buachaillí agus na cailíní, dúirt sé go mbeadh cuid mhór acu beo an tráth a ndéanfaí ceiliúradh an chéid agus d'iarr orthu a gcion a dhéanamh maidir leis an tír a thabhairt chun cinn go mbeadh sí sa riocht agus gurbh ábhar mórtais í do na ceannairí a cuireadh chun báis.⁷

Bhí níos mó ná 600 dalta i láthair i Scoil Bhríde (Meánscoil na Trócaire, Tuaim), nuair a rinneadh ceiliúradh ar an Iubhaile le ceol, amhránaíocht agus damhsa maidir le téama *Mise Éire*.⁸

Is é seo an tuairisc a thug an tSiúir Teresa Delaney, Siúracha na Trócaire, Cartlannaí na Gaillimhe: *“The pupils and staff vividly remember this colourful, cultural, melodic experience. Sr Sebastian Dolly recalls that she made copies of the signatories from the stamps that had been issued that year. She cleaned X-ray sheets she got from the Tuam Grove Hospital and traced the faces on with a compass, to be used in a display within the school”.*

Chuir sí in iúl dom freisin: *“Sr Philip Divilly remembers that she kept a copy of the 1966 pageant script for a number of years, until she eventually gave it to a Louisburgh school. The school pageant The Spirit of Easter Week, which was directed and produced by Sr Magdalene Flannery, had two groups of girls on either side of the stage - one did verse-speaking and the other group did the singing. One of the schoolgirls, Rita Hynes, was Éire - she was dressed in white with green sash and gold stole. There were four others wearing the emblems of the four provinces. One of the boarder students, Maureen Freeman, from Urlar, Ballyhaunis, won an essay competition and she was presented with a framed painting of Éamonn Ceannt, one of the Signatories.”*⁹

De réir mar a bhí an réiteach deiridh á dhéanamh do mhórshiúl Thuaisceart na

Léaráid 20.3 Maureen Freeman, buaiteoir an chomórtais aiste, le pictiúr d'Éamonn Ceannt

Gaillimhe, rinneadh an chéad cheiliúradh ar an Iubhaile Órga i mBaile Átha Cliath, an lárionad náisiúnta, agus i gCathair na Gaillimhe. Athraíodh paráid Thuama, a bhí socraithe a eagrú an 24 Aibreán, go dtí Lá Bealtaine mar gheall go raibh peileadóirí na Gaillimhe ag imirt in aghaidh Longfoirt i gCluiche Ceannais na Sraithe Náisiúnta i bPáirc an Chrócaigh i mBaile Átha Cliath (mar a tharla, chaill Gaillimh 0-8 le 0-9 ag Longfort).¹⁰

Searmanas Thuama, an 1 Bealtaine 1966

Tharraing paráid Thuama na céadta isteach go dtí an baile mór do chomóradh Iubhaile 1916 Thuaisceart na Gaillimhe. Bhí cúig cinn is fiche d’eagraíochtaí áitiúla agus cúig cinn de bhannaí ag déanamh siamsaíochta dóibh in áiteanna éagsúla gur tháinig an t-iomlán le chéile ar an bhFaiche Mhór.

Bhí Meitheal Bhratach an FCA, seanóglaiigh an Sean-IRA, Cumann na mBan, ionadaithe poiblí as tuaisceart na Gaillimhe, an Bhriogáid Dóiteáin, an Chosaint Shibhialta, an Garda Síochána agus Ord Mhálta sa pharáid. Le Banna Práis Thuama chun tosaigh, mháirseáil Coimisinéirí Baile Thuama le clubanna, eagraíochtaí agus cumainn áitiúla agus níos mó ná 2,000 dalta scoile a mháirseáil faoi bhratacha a gcuid scoileanna agus leis na bannaí scoile.

Lean an mórshiúl chomh fada le hArdeaglais na Deastógála mar a raibh aifreann speisialta ag a 12 meán lae.¹¹ Léigh an tAthair Éamon Ó Concheanainn (an Canónach

Léaráid 20.4 Iarshaighdiúirí an tSean-IRA lena gcuid bonn

Éamon faoin tráth seo) an t-aifreann i nGaeilge lena Shoilse, an tArd-Easpag Ró-Oirmhinneach, an Dochtúir Joseph Walsh i gceannas. Chas Máirtín Ó Díomsaigh, duine de bhunaitheoirí Chompántas Náisiúnta Ceoldrámaíochta na hÉireann, aisteoir, amhránaí agus príomhphearsa chláir de chuid RTÉ, iomainn i nGaeilge i rith an aifrinn.¹²

Tar éis an aifrinn, cuireadh eagar arís ar an mórshiúl ar fhearann na hArdeaglaise agus máirseáladh tríd an mbaile mór, suas Bóthar Bhaile Átha Cliath go dtí an reilig nua. Leag Thomas Wilson (Captaen, Complacht an Chartúin, Cathlán Thuama IRA) bláthfhleasc ar uaigh Michael Moran, Ceannasaí Chathlán Thuama, Contae na Gaillimhe den IRA a scaoileadh le linn Chogadh na Saoirse.

Tháinig an mórshiúl ina dhiaidh sin ar ais go Sráid an Easpaig áit ar tháinig an slua le chéile sa charrchlós (ollmhargadh Uí Thuathail sa lá atá inniu ann) don searmanas comórtha.¹³

Chruinnigh slua ollmhór taobh amuigh d'Ionad Paróiste Thuama mar a raibh cuireadh ag seanóglaiigh de chuid an Sean-IRA, daoine uaisle agus ionadaithe thar ceann eagraíochtaí áitiúla suí ar an ardán.

Mháirseáil seanóglaiigh an Sean-IRA faoi eagar catha agus rinne garda onóra faoi cheannas sheanóglach 1916 Stephen Jordan (Baile Átha an Rí). Pat Dunleavy (Lios an Bhearrthóra), a raibh ceithre cinn de bhoinn náisiúnta aige, a bhí i

Léaráid 20.5 An tUasal Noel O'Donoghue, Aturnae Stáit Gníomhach, i mbun aithis, Reachtaire Martin Higgins (Sean-IRA), John Donnellon TD, Michael F. Kitt TD, An Seanadóir Mark Killilea, Na Comhairleoirí Paddy A. Patten, William Burke, Sean M. Glynn, Peter Raftery, Padraic O'Ceallagh agus Tom Hussey. Ina measc, An Coirnéal P. O'Ceirín, Beairic na Rinne Móire; John Coughlan (Cathaoirleach) agus Coimisinéirí an Bhaile, Gerald H. O'Connor (Cléireach an Bhaile); An tAthair Martin Geraghty, An Ceannfort M. Gonigle, An Garda Síochána.

gceannas na bhfear ar paráid. Leanadh leis an searmanas le hóráidíocht ón ardán. Dúirt an tAturnae Stáit Gníomhach Noel O'Donoghue, a thug an óráid, gurbh onóir agus pribhléid aigesean gur roghnaigh an coiste cuimhneacháin é chun labhairt ag an gcomóradh. Phléigh sé stair na hÉireann faoi riail na Sasanach agus an iarracht a rinneadh gach gné de shaíocht na hÉireann a scrios, na cluichí, an teanga, an cultúr agus eile. Labhair sé ar an dul chun cinn a bhí déanta ó aimsir an Éirí Amach agus an chaoi ar tharraing an eachtra sin an náisiún le chéile agus an dul chun cinn a tháinig dá thoradh sin i réimsí éagsúla, dul chun cinn sóisialta, forais oideachais, rachmas agus cultúr na tíre a chaomhnú agus a threisiú gan aon chur isteach ón taobh amuigh. Luaigh sé chomh maith a raibh sé a thuar maidir leis an tráth a mbeadh comóradh á dhéanamh ar chéad bliain an Éirí Amach nuair a thiofadh an bhliain 2016. *“Ireland will be one united and free country and that ideal will be a reality”*¹⁴ a dúirt sé; aisling nach í a bhí i ndán lena linn sin.

Léigh dalta de chuid Scoil na mBráithre Críostaí, Neil Kedward, Forógra 1916 i nGaeilge agus i mBéarla ag deireadh an tsearmanais. Nuair a bhí seisean críochnaithe, íslíodh an Bhratach Trí Dhath go leathchrann le linn *An Ghairm Deiridh* a sheinm agus ardaíodh arís í agus an buabhalláí ag séideadh *Reveille*. Cuireadh deireadh leis an searmanas tríd an Amhrán Náisiúnta a sheinm.¹⁵

Léaráid 20.6 Leacht cuimhneacháin 1916
Thuama á nochtadh ag Mattie Niland

Leacht cuimhneacháin 1916 á thógáil

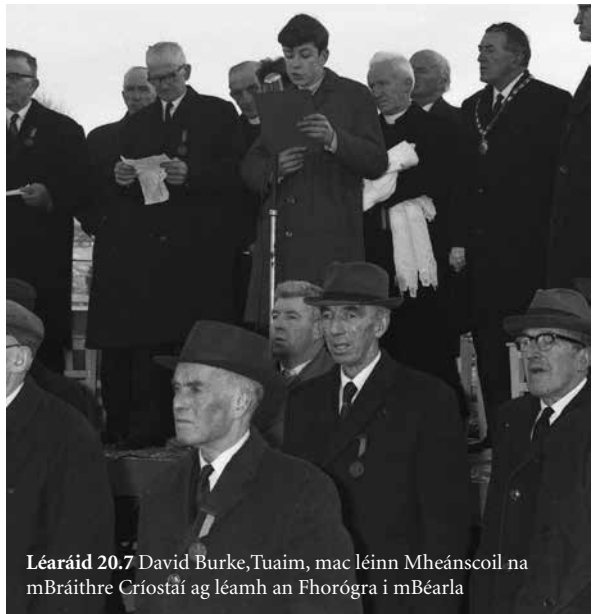
Lean coiste 1916, tar éis shearmanais na Cásca maidir leis an Iubhaile Órga, le roinnt cruinnithe a eagrú i dTuaim. Le linn cheann amháin de na cruinnithe sin a socraíodh go ndéanfaí bailiúchán poiblí a chuideodh le costas an leacht cuimhneacháin a ghlanadh agus cuireadh fógra dá réir ar na páipéir áitiúla. Bhí triúr den sean-IRA sa cheantar áitiúil a rinne ceannródaíocht maidir leis an mbailiúchán, a bhí chun tosaigh an tráth sin sna príomhpháirtithe polaitíochta, eadhon, an Seanadóir Mark Killilea, Pat Dunleavy agus an Coimisinéir Baile Jack Coughlan, a sheas le Fianna Fáil, Fine Gael agus Páirtí an Lucht Oibre faoi seach.¹⁶

Tá siombalachas tréan ag baint leis an leacht cuimhneacháin arbh é Willie Mannion, Cléireach de chuid na Comhairle Contae as Bóthar na Gaillimhe, a leag amach é. Bhí uimhreacha práis 1916 -1966 ar an mbunchloch eibhir agus an Claíomh Solais ina shiombail i lár báire. Bhí sé níos mó ná naoi dtroithe ar airde nuair a cuireadh suas é agus éirí na gréine, siombail Éirí Amach na Cásca, ar an leac mhullaigh.

Willie Kelly, saor cloiche as Sráid an Easpaig, a rinne an leacht cuimhneacháin agus a chuir suas é; cloch de chuid na háite a bhí ann agus cuireadh cloch as gach contae in Éirinn sa chuid íochtaire, rud a chuir le suntas an tséadchomhartha agus leis an idéal maidir le hÉire aontaithe.

Leacht cuimhneacháin 1916 á nochtadh

Nuair a bhí an ceiliúradh bliana ar Iubhaile Órga Éirí Amach na Cásca ag teannadh lena dheireadh, is i dTuaim a tharla ceann de na hócáidí ba dheireanaí in ómós do na seanóglaiigh a rinne íobairt chomh mór sin ar son shaoirse na hÉireann. Dé Domhnaigh, an 18 Nollaig 1966, rinne Mattie Niland as Cill Cholgáin an séadchomhartha a cuireadh suas ar Shráid an Easpaig i dTuaim a nochtadh. Bhí Niland i láthair nuair a gabhadh Caisleán Mhaigh

Léaráid 20.7 David Burke, Tuaim, mac léinn Mheánscoil na mBráithre Críostaí ag léamh an Fhorógra i mBéarla

Fhód in aice le Baile Átha an Rí, faoi cheannas Liam Uí Mhaoilíosa, sa bhliain 1916. Sheas sé go mórtasach agus roinnt dá chuid comrádaithe ina seasamh ar aire os comhair an ardáin. Thug sé an eachtraíocht a bhain leis an troid ar son na saoirse chun cuimhne sa chaint a thug sé. Chuir sé síos freisin ar na laethanta tosaigh i mBaile Átha Cliath nuair a bhí an phleanáil ar siúl don Éirí Amach agus ar na daoine a casadh air ansin, Pádraig Mac Piarais, an Chuntaois Markievicz, Séamus Ó Conghaile, Seán Mac Diarmada agus cuid mhór eile a mba gnáthdhaoine iad a rinne bearta móra go cróga calma nuair is beag seans a bhí ann go n-éireodh leo.

B'ábhar bróid faoi leith dó páirt na Gaillimhe san Éirí Amach agus na fir a chuaigh chun troda. Ghlac sé buíochas leis an gcoiste cuimhneacháin i dTuaim as a iarraidh

Léaráid 20.8 Willie Kelly, Saor cloiche, Tuaim, a rinne agus a thóg leacht cuimhneacháin 1916

air an nochtadh a dhéanamh. B'as an gceantar cuid mhór de na comrádaithe ar throid sé lena dtaobh agus bhí roinnt acu i láthair an lá sin. Bhí roinnt den searmanas ar aon dul leis an gceiliúradh a rinneadh ar an Iubhaile Órga ar Lá Bealtaine.¹⁷

Léigh beirt bhuachaillí as Scoil na mBráithre Críostaí i dTuaim, Neil Kedward agus David Burke, an Forógra os ard arís, i nGaeilge agus i mBéarla. Sa dara bliain a bhí David, eagarthóir an *Tuam Herald* anois, ag an am. Tugann seisean chun cuimhne: “*there was a pretty big crowd up where the monument was unveiled; the Tuam Brass Band played and the FCA were there as a guard of honour. I don't remember much more, I was concentrating on*

getting the reading right. The Irish version was read by Neil Kedward, who would have been a year or two older than me.”¹⁸

Mar chríoch leis an searmanas, nochtadh an leac cuimhneacháin agus sheinn Banna Práis Thuama an tAmhrán Náisiúnta.

I lár na 1970idí, bhí eachtra conspóideach amháin a tharla maidir leis an leacht cuimhneacháin nuair a rinneadh damáiste do na huimhreacha práis ‘1966’. Baineadh anuas le sábh iad gur goideadh iad. Is ináirithe go raibh baint ag dream poblachtánach míshásta anall as Sasana leis an ngníomh seo. Fuarthas na huimhreacha ar ais agus síltear go raibh siad á stóráil go háitiúil ar feadh roinnt blianta.¹⁹

Agus sinn ag teannadh le cothrom céad bliain ó tharla Éirí Amach na Cásca 1916, tá beartaithe ag an *Old Tuam Society* plaic a chur suas ag an leacht cuimhneacháin ar Shráid an Easpaig in onóir dóibh siúd ar fad a raibh páirt acu san Éirí Amach. Tá súil agam go mbeidh an t-alt seo ina chloch bheag ar charn sheanóglaih 1916.

Buíochas

Ba mhaith liom buíochas a ghabháil le m’íníon, Caroline Tierney, agus le Maurice Laheen, Staráí Áitiúil i dTuaim, as an gcúnamh agus as an gcomhairle le linn dom an t-alt seo a chur le chéile.

Grianghraif as Bailiúchán Joe Dillon atá i seilbh an Údair.

Fonótaí

1. *Scéala Éireann*, 12 Feabhra, 1966.
2. Aimsíodh ar <http://www.rte.ie/archives/exhibitions/1993-easter-1916/2769-events-of-easter-week-1966-in-colour/689087-thomas-davis-statue-unveiled/> (4 Samhain 2015).
3. *Tuam Herald*, 16 Deireadh Fómhair 1965.
4. *Tuam Herald*, 15 Deireadh Fómhair 1965.
5. *Tuam Herald*, 20 Samhain 1965.
6. Miontuairiscí Chomhairle Chontae na Gaillimhe, GC1-11(a) 26.04.1965-01.04.1968, l. 1 go dtí 18 Deireadh Fómhair 1966 (26 Márta 1966).
7. *Tuam Herald*, 30 Aibreán 1966.
8. *Mise Éire*, dán ón mbliain 1912 leis an bhfile agus an ceannaire poblachtánach Pádraig Mac Piarais.
9. Cumarsáid phearsanta, an tSr Teresa Delaney, Siúracha na Trócaire, Cartlannaí, Gaillimh, 3 Márta 2015.
10. *Tuam Herald*, 16 Aibreán 1966.
11. *An Curadh Connachtach*, 30 Aibreán 1966.
12. *Tuam Herald*, 7 Bealtaine 1966.
13. *Tuam Herald*, 16 Aibreán 1966.
14. *Tuam Herald*, 7 Bealtaine 1966.
15. *Ibid.*
16. B'as an gCreatalach i gContae an Chláir ó dhúchas Jack Coughlan a rinne fónamh le Briogáid Oirthear an Chláir d'Arm na Poblachta, ina fhear faire den chuid is mó an tráth a raibh an bhriogáid, deartháirí cáiliúla Uí Bhraonáin ina measc, ar a gcaomhúint ina cheantar dúchais. Nuair a tháinig an sos cogaidh sa bhliain 1921, aistríodh Jack i mbun oibre i stáisiún traenach Thuama, rud a chuir deireadh lena chuid beartaíochta. Eolas faoi Jack Coughlan (nach maireann), Bóthar na Gaillimhe, Tuaim as agallamh leis an stairí áitiúil Maurice Laheen.
17. *Tuam Herald*, 24 Nollaig 1966.
18. Cumarsáid phearsanta, David Burke, eagarthóir, *Tuam Herald*, 26 Deireadh Fómhair 2015.
19. Comhrá le muintir na háite i dTuaim, Deireadh Fómhair 2015.

Comóradh ar an Éirí Amach i nGaillimh, 1916-1966

Shirley Wrynn

Markers of memory are everywhere ... they are buried in language and dialect, found on commemorative plaques, on buildings and battlefields ... and woven through the city's visual and literary cultures. Markers of memory are also powerfully encoded into popular cultural practices – sports teams, local bands and theatre groups and the buildings that have housed these activities.¹

D'fhág acmhainn mhíleata Arm na Breataine a bheith chomh mór sin chun cinn ar a raibh ag lucht an Éirí Amach gurbh fhurasta go leor dóibh Éirí Amach na Cásca a chur faoi chois. Ina ainneoin sin, is lú a bhí cumhacht na coilíneachta in ann smacht a fháil ar chúrsaí miotais nó ar chineál an mhiotais agus a oiread a leanfadh cuimhne agus comóradh air i measc náisiúnaithe na hÉireann.² Cé gurb é a fheictear go hiondúil gur bunaithe go hoibiachtúil a bhíonn an stair ar na fíricí a bhfuil teacht orthu, tá curtha i gceist freisin go bhfuil '*societies' memories, whether individual or collective, [become a] second centre of history*', agus go bhféadann ábhar miotais agus seanchais a bheith ina chuid den chuimhne sin.³ Is féidir, dá réir sin, a áiteamh gur díol suntais maidir leis an gcomóradh, ceiliúradh agus léirmhíniú a dhéantar ar eachtraí staire an duine a bheith solúbtha maidir leis an gcuimhne. Scrúdófar sa chaibidil seo, dá bhrí sin, ní hamháin an réimse de nósanna comórtha a bhain le hÉirí Amach na Cásca a cheiliúradh i nGaillimh, ach chomh maith leis sin a oiread a tháinig nósanna den sórt sin faoi anáil '*remembering and forgetting*'.

Más buan an chuimhne, 1916-1921

Tharla cuid mhór smaointeoireachta i rith na bliana tar éis Éirí Amach 1916 a d'fhág athrú suntasach ar an tuiscint a baineadh as eachtraí an Éirí Amach agus ar chuimhne an phobail air dá réir sin. Mar gheall ar cheannairí an Éirí Amach i mBaile Átha Cliath a chur chun báis agus athrú ina dhiaidh sin ar bhá an phobail, ní hé amháin gur tháinig urraim dóibh siúd a fuair bás ar son na hÉireann chun cinn, ach tháinig meas chun cinn freisin ar lucht an Éirí Amach a thug aghaidh go calma ar ollchumhacht Impireacht na Breataine. Tugadh tuairisc ar chuid mhór daoine i nGaillimh a chaith '*mourning badges consisting of a green ribbon tied in the centre with black*' i gcuimhne ar na ceannairí a cuireadh chun báis.⁴ Ina ainneoin sin, mar gheall ar an Defence of the Realm Act (DORA)⁵ a bheith á chur i bhfeidhm, bhí bac ar na hiarrachtaí comórtha ba luaithe. Chuir údaráis na Breataine cosc ar aon chruinniú poiblí nó mórshíúlóid i rith na seachtaine ar fad cothrom aon bhliain amháin ó tharla an tÉirí Amach. Chuir sin deireadh dáiríre le haon seans go gcuirfí bearta cuimhneacháin ar siúl.⁶

Is trí airgead a thabhairt don National Aid and Volunteer Dependents Fund (NAVDF)⁷ is soiléire a cuireadh seasamh an phobail in iúl ar dtús. Cé gur chun cúnaimh airgid a chruthú do theaghlaigh na ndaoine a bhí i ngéibheann a cuireadh an eagraíocht sin ar bun an chéad uair, is é a bhí i ndán ón tús go gcinnteofaí ar an gcaoi sin go bhfanfadh cuimhne ar an Éirí Amach in intinn na ndaoine. Tugadh sin i gcrích freisin tríd an bhfáilte a chuirte agus an ceiliúradh a dhéantaí go minic ar ghéibheannaigh a theacht ar ais go hÉirinn. Níorbh annamh ‘*bonfires and torch-lit processions*’ roimh an bpríosúnach a ligeadh saor ar a theacht abhaile ó phríosún sa Bhreatain.⁸ Thug Brian Molloy chun cuimhne go raibh lán an chomplachta d’Óglaigh an Chaisleáin Gheairr roimhe le fáilte a chur roimhe ag Stáisiún Traenach Órán Mór nuair a tháinig sé abhaile i mí an Mheithimh 1917.⁹ Tar éis a gcuid scolaíochta in ‘Ollscoil na Réabhlóide’, mar a tugadh air, i Frongoch na Breataine Bige, bhí na seanóglaiigh seo leagtha amach ar chuspóirí an náisiúnachais a thabhairt i gcrích agus is mór an tábhacht a bhí leo maidir leis an gcuimhne ar an Éirí Amach a choinneáil in uachtar aigne.¹⁰ D’éirigh leo a theacht i dtír ar an athrú ar mheon an phobail agus tapaíodh an deis soiscéal an phoblachtánachais a chur i láthair do phobal a bhí sásta cluas a thabhairt dó. Ba é toradh, ina dhiaidh sin féin, a bhíodh seasta ar an bpoblachtánachas a léiriú go poiblí, go dtarraingíodh na seanóglaiigh aird lucht údaráis na Breataine orthu féin arís. Bhí duine acu, Michael Athy, Captaen Óglaigh Mheáraí, a ndearnadh a ghabháil arís i mí Feabhra 1917 mar gheall ar ‘*disloyal utterances*’.¹¹ Ar an gcuma chéanna, bhíodh Laurence Lardner as Baile Átha an Rí go diombháilte ag fógairt go poiblí gur sheas sé go dílis i gcónaí leis an gcúis a ndearna Pádraig Mac Piarais agus na ‘mairtírigh’ eile an íobairt mhór ar a son. Rinneadh eisean a athghabháil freisin agus cuireadh príosún arís air mar gheall ar Fhorógra na Saoirse a léamh i nGaillimh ar Lá Fhéile Pádraig 1918.¹²

Bhí buntábhacht le seasamh na hEaglaise Caitlicí i rith bhlianta tosaigh an chuimhneacháin nuair a rinne muintir na hÉireann ‘*eagerly expressed their identity through their Catholicity*’.¹³ I mBaile Átha Cliath, is luath a thug an Ginearál Maxwell faoi deara go raibh lucht an náisiúnachais ag baint buntáiste as Aifrinn chuimhneacháin agus iad ag eagrú ‘*political demonstrations outside the churches*’.¹⁴ Cé nár tharla léirsiú ar bith den sórt sin i nGaillimh, cuireadh dlús ina dhiaidh sin féin le cumasc an chreidimh agus an náisiúnachais. Dá thoradh sin, ní fada go raibh Aifrinn chuimhneacháin ar an modh cuimhneacháin ba mhinice i rith na ré sin a tháinig díreach tar éis an Éirí Amach. Léadh Aifrinn i nGaillimh chomh tobann le mí na Bealtaine 1916 agus arís ag teannadh le deireadh na bliana sin.¹⁵

Bhí roinnt de cheannairí an Éirí Amach a cuireadh chun báis a raibh an breathnú rompu sách maith iontu gur tuigeadh dóibh go mbeadh oidhreacht cuimhneacháin á cruthú lena gcuid gníomhartha. Scríobh Pádraig Mac Piarais chuig a mháthair ‘*people will say harsh things of us now, but we shall be remembered by posterity and*

blessed by unborn generations.¹⁶ B' amhlaidh a bhí i nGaillimh go deimhin i rith na mblianta tar éis an Éirí Amach. Mar gheall ar an athrú suntasach a tháinig maidir le bá an phobail, ba mhian le roinnt de na hoifigigh phoiblí an chéad cháineadh a ghlanadh as an tuairisc oifigiúil. Tháinig an fonn sin athrú a chur ar na fógraí poiblí, agus an chuimhne oifigiúil a leasú dá réir, chun cinn i gcomhlachtaí poiblí éagsúla ar fud an chontae. Sheas an bundream dílseoirí i mbaile mór na Gaillimhe an fód, ina ainneoin sin, agus bhí comhaltaí áirithe de chuid na comhairle a d'áitigh in athuair a raibh curtha in iúl acu ó thús agus a d'eitigh an cáineadh a bhí déanta acu ar dtús a tharraingt siar. Ní hé go ndeachaigh an cheist i léig ach oiread, tháinig borradh breise faoin ábhar a thabhairt i gceist de réir mar a chuaigh ré na réabhlóide chun cinn. Sa bhliain 1920, agus Cogadh na Saoirse ar siúl, thug Bean Mhic Niocaill ar Chomhairle Baile na Gaillimhe an tábhacht ginearálta a bhí leis an mbunábhar agus lena nglanadh ina dhiaidh sin as cuimhne an náisiúin chun suntais nuair a mhol sí:

that the minutes of the resolutions of 4th May 1916, dealing with the Rising of Easter Week 1916, be rescinded and marked 'rescinded' on the minute book, but that said resolution, though marked 'rescinded', be preserved on the minute books a[s] a record of the state of corruption prevailing in Galway and other districts prior to the time when ... Pádraig Pearse and his gallant comrades bore fruit.

Nuair a ritheadh rún Bhean Mhic Niocaill, léirigh an cathaoirleach, an Dr Walsh, chomh mór agus a bhí sé féin tugtha don chás nuair a dúirt sé go raibh sé féin 'sorry he had not red ink to do it with'.¹⁷ Rinne Seoirse Mac Niocaill, an seanóglach ón mbliain 1916, mar a chéile nuair a toghadh eisean ar Chomhairle Contae na Gaillimhe míonna beaga ina dhiaidh sin. I mí an Mheithimh 1920, tharraing sé líne trí na miontuairiscí agus scríobh 'expunged' le dúch dearg ach bhí sé cinnte an téacs a fhágáil slán mar 'document of national importance'.¹⁸ Díol suntais go raibh an cheist seo maidir leis an tuairisc oifigiúil a leasú tar éis imeacht aimsire, agus meon mífhabharach a luadh sa bhliain 1916 a ghlanadh amach, ina ábhar aighnis i gcónaí go ceann na mblianta fada dár gcionn.¹⁹

B'fhéidir gur trí vótáil toghcháin a fhaightear an léiriú is treise ar chúrsaí cuimhne. Tharla tar éis an Éirí Amach laghdú tromchúiseach ar lucht leanta Pháirtí Parlaiminteach na hÉireann (IPP) de réir mar a bhí muintir na tíre in amhras an raibh ar chumas an pháirtí sin cuspóirí an náisiúnachais a thabhairt i gcrích. Tháinig bonn i bhfad níos tréine an tráth céanna faoi pháirtí Shinn Féin. Chuidigh an bhagairt go dtabharfaí coinscríobh isteach, ceist a tháinig chun cinn sa bhliain 1917, le cúis an pháirtí sin agus le luascadh an 'pendulum in favour of the restyled and resurgent Sinn Féin party'.²⁰ Agus lucht éisteachta ar fud na tíre aige a raibh fonn orthu ómós a léiriú do mhairtíreigh na bliana 1916, thapaigh Éamon de Valera

deis ag coinbhinsiún Shinn Féin sa bhliain 1917 an coincheap a chur chun cinn gur i gcuimhne ar na mairbh a bheifí ag seasamh le feachtas polaitíochta Shinn Féin, agus gurbh ionann sin agus ‘*a monument to the brave dead*’.²¹ Níor ghá muintir na hÉireann a ghríosú ina leith sin, bhí fonn orthu an chreach a d’airigh siadsan a rinneadh ar an bpobal a chur in iúl trí chuidiú le hiarrthóirí arbh é an ‘*status as “rebels”*’ ba mhó a bhain leo ó thaobh na polaitíochta.²² Ní nárbh ionadh, bhí bua ollmhór ag Sinn Féin in Olltoghchán na bliana 1918. Seanóglaiigh ó ré an Éirí Amach a thug leo gach ceann de na ceithre shuíochán i nGaillimh.²³ Toghadh Liam Ó Maoilíosa, an t-aon Cheannfort amháin ar éirigh leis éalú sa bhliain 1916, mar fheisire parlaiminte in Oirthear na Gaillimhe ainneoin na póilíní a bheith sa tóir air agus ag iarraidh breith air ‘*dead or alive*’.²⁴

Threisigh Olltoghchán na bliana 1921 freisin leis an tuiscint ar mheon náisiúnta trí iarrthóirí Shinn Féin a atoghadh ina gcuid suíochán parlaiminte gan aon iarrthóir ina gcoinne. Os a choinne sin, is aighneas a thiocfadh de thoradh ar an gConradh Angla-Éireannach ar an 6 Nollaig. Ar aon dul leis an gcuid eile den tír, bhí tromlach beag i bhfabhar an chonartha i nGaillimh agus ní raibh, dá thoradh sin, muintir na Gaillimhe d’aonghuth feasta taobh thiar de Liam Ó Maoilíosa a chuir in aghaidh an chonartha.²⁵ Chaill sé a shuíochán in Olltoghchán na bliana 1922.²⁶ Chuir rialtas an tSaorstáit Ó Maoilíosa chun báis níos faide amach an bhliain chéanna mar bheart díoltais as marú Sheán Hales TD.²⁷ Is fiú a lua, ainneoin gur fhuaraigh ar an dlúthcheangal idir Ó Maoilíosa agus muintir na Gaillimhe ó thaobh na polaitíochta de, go raibh dóthain measa air i gcónaí gur toghadh a dheartháir, Herbert Charles (Barney), ina áit an bhliain dár gcionn.

Mírír Cuimhne agus an Saorstát, 1922-1932

Nuair a síníodh an Conradh Angla-Éireannach agus nuair a troideadh Cogadh na gCarad ina dhiaidh sin idir poblachtánaigh a bhí i bhfabhar an Chonartha agus poblachtánaigh a bhí ina choinne, ní fhéadfadh nach dtarlódh dochar don oidhreacht a lean Éirí Amach 1916. Mheas na poblachtánaigh a bhí i gcoinne an Chonartha go raibh cuspóirí na bliana 1916 tréigthe ag an dream a bhí ar son an Chonartha mar gheall gur aontaíodh an tír a dheighilt. Anuas air sin, chonacthas gurbh uafásach an cúl le cuspóir, ‘*the non-republican character of the Free State [most notably its] ... governor general, symbol of the British monarch*’.²⁸ Síleadh dá réir sin go raibh an ceangal leis an Éirí Amach truailithe ag na poblachtánaigh a bhí ar son an Chonartha. Cuireadh i gcás, dá bhrí sin, nach raibh aon fhonn mór ar rialtas Chumann na nGaedheal, nuair a bhí deireadh le Cogadh na gCarad, comóradh a dhéanamh ar 1916 agus gur féachadh ina ionad sin comóradh a dhéanamh ar dhaoine de leithéid Mhichíl Uí Choileáin agus Airt Uí Ghríofa, ‘*whose vision promised the rise of a stable and normalised society*’.²⁹ Ina ainneoin

sin, ina seanóglai gh dóibh ón mbliain 1916, is deacair a cheapadh go bhféadfaí an ceangal leis an Éirí Amach a chur ar neamhní uilig. Ba ináirithe dá bhrí sin go mbeadh tionchar díreach ar an gcomóradh ina dhiaidh sin ag an deighilt a tháinig chun tosaigh, *'coming together at Easter increasingly translated into exclusive and inimical occupations of public space as former comrades refused to commemorate together'*.³⁰

In ainneoin aon áiteamh go raibh spiorad na bliana 1916 tréigthe acu, rinne rialtas Chumann na nGaedheal an chuimhne stairiúil ar an Éirí Amach a chaomhnú trí scéim na bPinsean Seirbhíse Míleata a chuir an tOireachtas ar bun sa bhliain 1923. Bhí i ndán go mbeadh fiúntas leis sin mar mhodh chun cuimhne phearsanta na ndaoine a throid i rith na bliana 1916 agus i rith Chogadh na Saoirse ina dhiaidh sin a chaomhnú agus a chur ar taifead. Dúirt an tAire Cosanta, Alan Shatter, sa bhliain 2012 go raibh sé ar an mbailiúchán cartlainne aonair is tábhachtaí a bhaineann le ré na réabhlóide in Éirinn. Tá beagnach 300,000 comhad ar fad sa bhailiúchán.³¹ Is rífhíúntach an cuimsiú ar shonraí staire ar scála náisiúnta a d'eascair as an bhfianaise scríofa a cuireadh faoi bhráid agus as na tuairiscí scríofa ar agallaimh le líon ba mhó ná 82,000 iarratasóir a coinníodh. Anuas air sin, d'fhág an réimse comhad go bhféadfaí freisin mionsonraí a dheimhniú agus a dhearbhu. Is léir sin go maith i gcás Ailbhe Uí Mhionacháin nach raibh ar a chumas ainm dhuine de na teachtairí a tháinig go Gaillimh i rith Sheachtain na Cásca a thabhairt chun cuimhne. San iarratas a rinne Annie Fahy, luaigh sí gurbh ise an teachtaire a thaistil as Baile Átha Cliath go Gaillimh, rud a dheimhnigh Laurence Lardner san fhianaise a thug seisean lena iarratas féin.³² Tá iarratais sa bhailiúchán freisin ó aon seanóglach déag as Gaillimh a raibh an tír fágtha acu idir an dá linn agus a mba mhór an baol dá bhrí sin go dtiocfadh a gcuimhne ar an am amú ar an taifead náisiúnta.

Ina ainneoin sin ar fad, ó tharla gurbh é cuspóir a luadh leis an scéim cúiteamh airgid a thabhairt i ndáil leis an tseirbhís mhíleata a rinneadh, chuir boird scrúdúcháin in iúl go mba ábhar buartha dóibh go bhféadfadh nach mba chruinn cuid den fhaisnéis a cuireadh faoi bhráid. Luadh imní go raibh gaisce á dhéanamh agus iarratasóirí ag áibhéil d'fhonn pinsean a fháil.³³ Dá thoradh sin, rinne Bord na nArm-Phinsean iarrachtaí diana an fhianaise a cuireadh faoi bhráid a dheimhniú agus eagraíodh agallaimh bhreise ó am go chéile, rud a chuireann arís le hábhar chuid mhór de na comhaid. Anuas air sin, ó tharla nár shásaigh daoine a rinne seirbhís i mbun teachtaireachtaí, faire, céad chabhrach agus cúraimí eile taobh amuigh den trodaíocht an príomhshainmhíniú ar 'sheirbhís chogúil', tá cuimse mhór fianaise agus comhfhreagrais sna comhaid freisin sa bhreis ar a mbeadh súil leis ar dtús.³⁴ Is léir sin go háirithe maidir le cás Thomas Courtney, Oifigeach Faisnéise le Complacht an Chaisleáin Ghearr. Chaith Courtney Seachtain na Cásca ag lorg eolais go dícheallach agus ag eagrú

modhanna iompair do na hÓglaigh. Chuaigh sé anonn agus anall trasna bhaile mór na Gaillimhe go minic, cé gur mhór an chontúirt go ngabhfaí é. Ainneoin a chuid crógachta, díograise agus dúthrachta i mbun fónaimh i rith Sheachtain na Cásca 1916, ní raibh sé ináirithe maidir le Pinsean Seirbhíse Míleata ón tús ná faoi Acht na bPinsean Seirbhíse Míleata 1934 tráth ab fhaide anonn nuair a leathnaíodh an scóip a bhí leis an sainmhíniú ar an téarma ‘Seirbhís Chogúil’.³⁵

Tharla iarracht eile de chuid rialtas Chumann na nGaedheal cuimhneachán a eagrú in onór lucht 1916 nuair a eagraíodh an chéad searmanas oifigiúil míleata i gcuimhne ar an Éirí Amach i mBaile Átha Cliath sa bhliain 1924. Eagraíodh searmanas suntasach trínar cothaíodh ‘*remembrance of Irish history through place*’³⁶ an bhliain chéanna sin i nGaillimh ag Caisleán Mhaigh Fhód mar a raibh Ó Maoilíosa ar campa leis na hÓglaigh. Cé gur meon poblachtánach is mó a bhí leis, fógraíodh ina dhiaidh sin féin gur mhaith an rud aontas i measc mhuintir na hÉireann. Bhí cuid mhór den phobal ar a shon agus bhí níos mó ná 1,000 sa slua a d’éist le haitheasc a thug máthair Liam Uí Mhaoilíosa. Labhair Éamon Corbett freisin, seanóglach de chuid na bliana 1916, agus dhírigh seisean aird ar an tábhacht sa stair le tuiscint ar an áit agus leis an bhfear ar faoina cheannas a tugadh ann iad, arna rá ‘*[the] courtyard was hallowed ground. History was made in it, and Galway had the privilege of being represented by a man in the person of Liam Mellows who made history*’.³⁷ Ag trácht ar an searmanas an tseachtain dár gcionn, agus léiriú mionchruinn á thabhairt ar mheon na linne, scríobhadh ar an gCuradh Connachtach:

*The Moyode of today is a changed place from the sacred ground of eight years ago – the crowd of today is also different too. Then all was hope and grandeur, now disappointment, division and recrimination. Many of the old soldiers of 1916 [were] here again, some scarred in the wars, some recently out of imprisonment, some absorbed in the life of the country, some hopeful, some uncertain, some dispirited.*³⁸

D’éireodh an t-aighneas agus an milleán a tugadh faoi deara ag an searmanas níos géire agus níos buaine i rith na mblianta ina dhiaidh sin nuair a tharraing poblachtánaigh ‘Mí-rialta’ an aird ó láithreacha de leithéid Mhaigh Fhód le fonn an bhéim ó thaobh cúrsaí cuimhneacháin a leathnú amach ionas go dtabharfaí i gceist na poblachtánaigh a maraíodh i rith na mblianta 1919-1923 a bhí curtha i reiligí éagsúla, i Seaneaglais agus i nDomhnach Pádraig mar shampla.³⁹

Oidhreacht 1916 faoi smacht Fhianna Fáil, 1932-1948

Tháinig an chéad rialtas de chuid pháirtí Fhianna Fáil isteach i mí Feabhra 1932 faoi cheannas an t-aon cheannaire míleata amháin a mhair ó Éirí Amach 1916, Éamon de Valera. A luaithe a tháinig siad in oifig, léiríodh tréithe poblachtánachais an pháirtí nuair a ligeadh saor 97 príosúnach de chuid Arm na Poblachta (IRA) agus a cuireadh ar fionraí Acht Chosaint na Poiblíochta a bhí tugtha isteach ag an rialtas roimhe sin.⁴⁰ Faoi de Valera, tháinig borradh faoi bhearta comórtha agus cuireadh tús leis an obair maidir le leacht cuimhneacháin 1916 a chur suas in Ard-Oifig an Phoist bliain tar éis dó a theacht i gcumhacht agus coimisiúnaíodh bustaí de Phádraig Mac Piarais, de Chathal Brugha agus d'Aibhistín de Staic.⁴¹ Is suntasach, áfach, gur chinntigh de Valera freisin gur críochnaíodh an obair ar bhustaí de Mhicheál Ó Coileáin agus d'Art Ó Gríofa a bhí curtha ar coimisiún ag an rialtas roimhe sin.⁴² Chomh maith leis sin, thug sé cead don phobal dul isteach chuig uaigneanna na gceannairí a cuireadh chun báis i gCnoc an Arbhair, rud a raibh cosc curtha air ag an rialtas roimhe sin, agus chuir sé tús le comóradh nua ar chothrom dháta an chéad duine de cheannairí na bliana 1916 a chur chun báis.⁴³ Cé gur tugadh faoi chuid mhaith tograí i nGaillimh i rith na tréimhse seo, is tograí iad ar fad a thionscain seanóglagh de chuid na háite.

Ar Phádraig Mac Piarais ar dtús a dhírigh daoine ar mhian leo meas a léiriú ar na mairtírigh a cuireadh chun báis sa bhliain 1916. Bhí suim ann chomh luath leis an mbliain 1922 nuair a moladh gur chóir Coláiste Cuimhneacháin an Phiarsaigh a thógáil i Ros Muc mar a mbíodh teach saoire aige. Bhain an rogha sin le gairm an Phiarsaigh i mbun cúrsaí oideachais agus lena spéis sa teanga. Níor cuireadh pleananna cearta i dtoll a chéile go dtí an bhliain 1932 nuair a bhí an tír ag teacht chuici féin arís tar éis Chogadh na gCarad. Cuireadh coiste nua le chéile go háitiúil a dúirt go poiblí gurbh é an trua nach raibh foighne bhreise maidir le hatógáil an tí agus impíodh ciste a chur ar fáil a ligfeadh dóibh an teach agus an áit ina thimpeall a chóiriú de réir mar a bhí i gceist ag an bPiarsach féin a dhéanamh, ionas go mbeadh an chuma air a bhí tuillte aigesean. D'aontaigh a dheirfiúr Mary-Bridget a bheith ina pátrún ar an togra agus tugadh le fios, nuair nach raibh níos mó ná ceithre mhí caite, go raibh oiread airgid tugtha ag daoine agus go bhféadfadh an coláiste a bheith ar oscailt an samhradh sin.⁴⁴ Tháinig airgead fiú ó ionadaithe poiblí de leithéid Dhomhnaill Uí Bhuachalla, Seanascal an tSaorstáit. Thug Ó Buachalla £25 le haghaidh an togra ar choinníoll go ngeallfadh scoláirí nach labhróidís Béarla le linn dóibh a bheith ag freastal an choláiste – riail a chuir an coiste i bhfeidhm ina dhiaidh sin.⁴⁵ Cuireadh bonn breise faoin togra nuair a d'aontaigh an Roinn Oideachais an teastas Gaeilge a dheimhniú a bhronnfaí ar scoláirí a chuaigh faoi na scrúduithe teanga an choláiste.⁴⁶ Ba léir ón tús chomh mór agus a bhí daoine ar son an choláiste agus tháinig timpeall is 5,000 i láthair ag Feis a tionóladh ann i mí Lúnasa. Tugadh faoi deara tar éis na feise, ag tagairt dár chuir an Piarsach roimhe,

Éire shaor a bheadh Gaelach, Éire Ghaelach a bheadh saor, nach raibh aon Bhéarla ‘*heard in Rosmuc ... [and] that nowhere in Ireland was there less English spoken*’.⁴⁷

Nuair a bhí an dream a raibh ‘creideamh dáiríre’ acu i smaointeoireacht na bliana 1916 i gcumhacht anois, shocraigh rialtas Fhianna Fáil na bearta comórtha ar fud na tíre a thabhairt faoina smacht féin. De réir mar a dúradh, ba é cuspóir a bhí leis an mbeartaíocht sin na himeachtaí áitiúla a bhí scaipthe ar fud réimsí fairsinge tíre a tharraingt le chéile in aon imeacht cuimhneacháin amháin i ngach contae. Tháinig dá thoradh sin 8,000 duine le chéile sa Reilig Nua ar an mBóthar Mór i gCathair na Gaillimhe sa bhliain 1932. Ábhar íoróine gur sa reilig sin freisin atá an t-aon duine a maraíodh san Éirí Amach i nGaillimh, an Constábla Patrick Whelan de chuid an RIC curtha. Tháinig daoine i láthair as an gClochán, Uachtar Ard, an Cheathrú Rua, Maigh Cuilinn, Baile Chláir na Gaillimhe, an Caisleán Gearr, an Spidéal, Bearna agus ceantracha eile agus tugadh de chur síos air go raibh sé ar ‘*the most striking demonstration seen in Galway in a long time*’.⁴⁸ An bhliain dár gcionn, d’oibrigh de Valera an beart céanna agus d’fhógair ‘*only one Easter Week Commemoration [would] be held in each county*’.⁴⁹ Cathair na Gaillimhe a roghnaíodh arís don ócáid a tharraing slua níos mó an uair seo le beagnach 10,000 duine i láthair. Cé gur léiriú sluaite den chineál sin ar bhorradh faoi mheon an phoblachtánachais le teacht chun cinn rialtas Fhianna Fáil, ‘*the threat of extremism ... was quite real and the atmosphere was tense*’.⁵⁰ Is dá bharr sin a chuir de Valera Cúltaca Óglaigh na hÉireann (Cúltaca an Airm) ar bun d’fhonn a theacht roimh earcaíocht an IRA go díreach.⁵¹ Faoin mbliain 1934, bhí meon an náisiúnachais chomh tréan i nGaillimh go raibh an Fhaiche Mhór maisithe do Chomóradh na Cásca le strillíní agus bratacha crochta ó na fuinneoga. Bhí bearta Réabhlóide na hÉireann, ón mbliain 1798 anall, luaite ar na bratacha agus é scríofa orthu ‘*We Shall Rise Again – Uphold the Republic*’.⁵²

Nuair a tharla eachtraí urghrána dúnmharaithe (marú sheanoifigeach de chuid Chabhlach na Breataine, an Leas-Aimiréal Henry Boyle Townshend Somerville ag a theach cónaithe i gCorcaigh mar shampla, nó Richard More O’Ferrall, mac le gníomhaire talún i gContae Longfoirt), fógraíodh i mí an Mheithimh 1936 gurbh eagraíocht mídhleathach a bhí

Léaráid 21.1 Taobh-amharc ar leacht cuimhneacháin Thomas Ruane, Reilig Bhaile Chláir. Foinsé: Shirley Wrynn.

san IRA a raibh de Valera go dtí sin ag iarraidh cosc a chur air leis na binsí airm a bhí tugtha isteach ag rialtas Chumann na nGaedheal roimhe sin.⁵³ Díol suntais gur tharla, cúpla mí bheag roimhe sin, agus iad ag iarraidh iad féin a dheighilt ó Fhianna Fáil, go ndearnadh idirdhealú soiléir i nGaillimh idir lucht Fhianna Fáil a bhí ag eagrú comóradh fiche bliain an Éirí Amach agus an IRA go háitiúil a d'eagraigh imeachtaí faoi leith. Ba é deireadh an scéil gur tháinig daoine le chéile ar an bhFaiche Mhór d'ócáid oifigiúil Fhianna Fáil agus gur máirseáladh tríd an bpríomhshráid go dtí an Reilig Nua i mBóthar Mór. Bhí scála na mórshiúlóide agus an t-eagar míleata a bhí air ag an bhFórsa Deonach Áitiúil, agus an chúirtéis á déanamh le Tomás Ó Deirg, an tAire Oideachais, de chodarsnacht idir é agus imeachtaí na mblianta roimhe sin.⁵⁴

Tréith shuntasach eile a raibh nuacht léi maidir le comóradh na bliana 1936 ab ea fairsingiú ar réimse na n-imeachtaí. Den chéad uair, bhí aird na tíre á tarraingt ar ar thit amach taobh amuigh de Bhaile Átha Cliath. Chraol Raidió Éireann sraith d'agallaimh faoin Éirí Amach, ina measc clár fiche nóiméad faoi eachtraí i nGaillimh agus i Loch Garman. Le linn agallamh a chuir Bean Mhic Einrí air, bhí deis ag Ailbhe Ó Monacháin cuntas pearsanta ar ar tharla i nGaillimh a chur i láthair mhuintir na tíre ar fad. B'ábhar mórtais dó Gaillimh a chur i láthair mar '*one of the best organised counties in Ireland*' rud a d'admhaigh sé a bheith '*largely due to the organising ability of the late Liam Mellows*'. Thug Ó Monacháin san áireamh an cion oibre a rinne na gnáthóglai chomh maith leis na hoifigigh shinsearacha. Tar éis dó cuntas a thabhairt ar eachtraí na seachtaine, ba é an focal scoir a bhí aige maidir lena chuimhne ar an am, '*all the men had been brave and cheerful in the face of danger ... very few of them were found by the British*'.⁵⁵ Bhí beagán dul amú sa chaint sin, ó tharla gur léir ó thaifid rúnda na bpóilíní maidir le Bealtaine 1916 gur gabhadh beagnach 500 ar fud na Gaillimhe; ina ainneoin sin, d'éirigh le Ó Maoilíosa, Ó Monacháin agus roinnt pearsaí sinsearacha eile éalú óna ngabháil.⁵⁶

Ba chomhartha an tsraith agallamh seo faoi eachtraí Sheachtain na Cásca go rabhthas á fheiceáil go raibh tábhacht le cuimhne phearsanta dhaoine ar an Éirí Amach a chaomhnú. Bhí fiche bliain caite cheana féin agus tost dosheachanta faoi chuid mhór dár tharla ina measc sin nár tháinig slán ó ré na Réabhlóide. Tar éis dó an t-agallamh raidió a dhéanamh, scríobh Ailbhe Ó Monacháin chuig an *Irish Independent* chun earráid a cheartú a shíl sé a bheith déanta aige i rith an agallaimh maidir leis na daoine a bhí ina dteachtairí. Thapaigh an Monachánach an deis chomh maith poiblíocht a thabhairt don iarracht a bhí ar siúl aige gach fear as Gaillimh a rinne slógadh sa bhliain 1916 a shonrú go cruinn. D'impigh sé ar Chaptaein chomplachtaí na Gaillimhe ainmneacha na bhfear ar fad a bhí faoina gceannas a sheoladh chuige ó tharla nach raibh an t-eolas sin ina iomláine faighte go fóill aige.⁵⁷ Bhí leisce nó drogall ar fhir na Gaillimhe cúnadh a thabhairt ina leith sin, mar bhí ar an Monachánach, nuair nár tháinig a dhóthain eolais chuige, scríobh chuig an bpáipéar arís cúpla seachtain dá gcionn. Sa dara litir, thug sé le fios gur scríobh sé féin go pearsanta chuig daoine ar

chreid sé go mbeadh an t-eolas cuí acu le tabhairt dó ach nár fhreagair siad a chuid ceisteanna. Ag bun na litreach, luaigh Ó Monacháin a sheoladh poist go hiomlán, le súil, is dócha, go dtiocfadh eolas breise óna chuid comrádaithe san Éirí Amach.⁵⁸

Tríd is tríd, tharla agus rialtas Fhianna Fáil i gcumhacht iarracht dícheallach cloch a chur ar charn cuimhneacháin cheannairí Éirí Amach na Cásca. I nGaillimh, bhí ról an Chumainn Lúthchleas Gael maidir le hoidhreacht spóirt an náisiúin a chur chun cinn agus an ceangal idir an cumann sin agus Óglaigh na hÉireann roimh an Éirí Amach i gceist leis an gcéad bheart áitiúil den chineál seo nuair a athraíodh ainm na Galway Gaels sa bhliain 1933 go dtí Cumann Liam Uí Mhaoilíosa.⁵⁹ Blianta beaga ina dhiaidh sin, socraíodh leacht cuimhneacháin in ómós do Laurence (Larry) Lardner a fuair bás an 21 Aibreán 1936, beagnach fiche bliain tar éis dó bheith páirteach san Éirí Amach, a chur suas le hais na huaigne.⁶⁰ Léiríodh go raibh cuid mhór i bhfabhar sin a dhéanamh nuair a cuireadh coiste ar bun ar a raibh 54 comhalta. Díol suntais a uilechuimsithí agus a bhí sé agus nach ligfí do pholaitíocht Chogadh na gCarad aon deighilt a tharraingt ann. Le fonn onóir oiriúnach a léiriú do Lardner, d'impigh an coiste ar gach duine '*whose sympathies [were] Gaelic and patriotic*' cuidiú leo an t-ómós a bhí tuillte ag an bhfear a thabhairt ar bhealach oiriúnach.⁶¹ Trí chur síos go hachomair ar Lardner mar '*patriot, soldier and sportsman*' agus srian a chur le reitric an náisiúnachais seachas na focail '*Gaelic*' agus '*patriotic*' a úsáid, sheachain an coiste aon tagairt a dhéanamh go díreach do dhearcadh poblachtánach faoi leith seachas a chéile agus tugadh deis don uile dhuine a throid le linn ré na Réabhlóide a theacht chun tosaigh agus cuidiú leis an togra. Nochtadh an leacht cuimhneacháin an bhliain dár gcionn leis an gCeann Comhairle, Frank Fahy, i mbun an chúraim. Bhí oiread de shlua i láthair gur tuairiscíodh go raibh na mílte ann. Crois ar an déanamh Ceilteach greannta as cloch atá sa leacht a cuireadh suas sa reilig nua i mBaile Átha an Rí mar a bhfuil Lardner curtha.

Mí bheag amháin dár gcionn a cailleadh Tomás Ó Ruadháin, seanóglach iomráiteach eile. Bhí seisean ar dhuine de Chomplacht Bhaile Chláir d'Óglaigh na hÉireann a bhí san eachtra lámhaigh ag Crosbhóthar an Chairn Mhóir Dé Céadaoin an 26 Aibreán 1926 nuair a scaoileadh an Constábla Patrick Whelan. Arís eile, crois chuimhneacháin a roghnaíodh mar leacht oiriúnach agus nochtadh sin i reilig Bhaile Chláir ar an 8 Meán Fómhair 1940. Bhí 60 seanóglach de chuid an IRA i láthair agus 180 duine den Fhórsa Slándála Áitiúil, chomh maith le seanchomrádaithe de chuid Uí Ruadháin, Stephen Jordan agus Seán Brodrick.⁶² Greanadh inscibhinn i nGaeilge agus i mBéarla ar an gcrois aolchloiche agus luaitear go sonrach gurbh den '*Old IRA*' Tomás Ó Ruadháin.⁶³ Leagtar béim ar thábhacht an Éirí Amach le hinscibhinn bhreise ar thaobh na croise ina bhfuil dhá raidhfil trasna ar a chéile agus an bhliain '1916' (Léaráid 1).⁶⁴

Iubhaile Cúig Bhliana Fichead an Éirí Amach, 1941

Domhnach Cásca 1941 eagraíodh mórshiúl míleata i mBaile Átha Cliath trínar léiríodh an acmhainn mhíleata a bheadh san oileán beag tráth a raibh an Eoraip saíte sa Dara Cogadh Domhanda. Bhí de Valera cúramach ina dhiaidh sin féin, mar a luann Ferriter, nach dtiocfaí thar fóir le ‘*republican celebrations*’, ní mar gheall ar an Dara Cogadh Domhanda amháin, ach mar gheall ar an ‘*IRA bombing campaign in Britain*’.⁶⁵ Cé gur tuairiscíodh gurbh é an taispeántas i mBaile Átha Cliath ‘*one of the most spectacular national ceremonies ever held in the country*’, bhain míshástacht ó thaobh cúrsaí polaitíochta agus cúrsaí eacnamaíochta ón ócáid.⁶⁶ Luann McCarthy os a choinne sin, ainneoin ar cuireadh de dhíomá in iúl faoi ‘*various shortcomings since the achievement of independence*’, gurbh ‘*significant commemorative gesture*’ a bhí sa socrú a rinne de Valera leanacht ar aghaidh le ‘*large-scale military parade*’.⁶⁷

Ócáid níos lú a bhí ar siúl i nGaillimh. Baile Átha an Rí, mar gheall ar a raibh ar siúl ann anuas go tráth an Éirí Amach, an t-ionad a roghnaíodh don phríomhimeacht comórtha. Cé nach raibh sé ar scála chomh mór le hócáid Bhaile Átha Cliath, bhí siad siúd a ghlac páirt chomh mórtasach céanna. Bhí tuairim is 40 fear, Seán Broderick agus Stephen Jordan ina measc, a raibh bonn 1916 á chaitheamh acu, tamall gairid tar éis bhronnadh na mbonn sin. Cuireadh tús leis na himeachtaí le hAifreann arna léamh ag an Athair Cassin a raibh macalla na míleatachta uirthi le hairm á dtairiscint agus an *reveille* á shéideadh. Bhí mórshiúl ina dhiaidh sin trí shráideanna Bhaile Átha an Rí le 350 duine de na Fórsaí Cosanta Áitiúla agus 150 de na Fórsaí Slándála Áitiúla.⁶⁸ I gcathair na Gaillimhe an oíche dár gcionn, bhí céilí ar siúl ag brainse na Gaillimhe de Chonradh na Gaeilge sa Commercial Boat Club le maisiúcháin speisialta mar chomóradh ar an ócáid.⁶⁹

Tar éis chomóradh Iubhaile Cúig Bhliana Fichead an Éirí Amach, tháinig méadú ar líon na séadchomharthaí nua in onóir na ndaoine a maraíodh i rith ré na Réabhlóide. Tharla an chéad ócáid acu sin sa bhliain 1942 nuair a shocraigh Complacht Órán Mór, a raibh baint mhór acu leis an Éirí Amach, comóradh a dhéanamh ar chomrádaí dá gcuid, an Ceannfort Joseph Howley, a maraíodh tar éis urchar a scaoileadh leis le linn luíocháin in aice le Stáisiún Traenach na Cloiche Leithne (ceanncheathrú Bhus Éireann sa lá atá inniu ann) i mBaile Átha Cliath i mí na Nollag 1920.⁷⁰ Cé gur ghá dícheall fada, bhí iomlán an phobail ar son an togra agus rinne an tUasal Frank Fahy TD an nochtadh ar an 21 Nollaig 1947 (Léaráid 2).⁷¹ Bhí an togra seo ar an gcéad cheann de shraith tionscnamh le cur leis na séadchomharthaí poiblí i nGaillimh in ómós do sheanchomrádaithe a maraíodh.

I rith na mblianta 1942-1947, nuair a bhí an phleanáil ar siúl do shéadchomhartha Howley, fuair cúigear de na pearsaí ba mhó le rá i gcúrsaí an náisiúnachais i

Léaráid 21.2 Dealbh de Joseph Howley, Órán Mór, Co. na Gaillimhe
 Foins: Shirley Wrynn

nGaillimh bás, Seoirse Mac Niocaill, an tAthair Harry J. Feeney, Éamon Corbett, Pádraic Ó Máille agus Tom Kenny, seanóglach de chuid Éirí Amach 1916 i ngach cás.⁷² Tugann Kenneth E. Foote agus Moaz Azaryahu aird ar an suntas a bhaineann le caillteanas den chineál sin i rith na scórtha blianta tar éis réabhlóide. Sonraíonn siadsan gurb iad na Leathchéad bliain tosaigh tar éis mhór-eachtra stairiúla is cinniúnaí maidir le tráthchlár phróiseas an chuimhneacháin, agus ó bhíonn an tráth sin caite *‘direct witnesses begin to die ... and efforts to erect memorials crescendo as the last survivors seek to bear final witness for future generations.’*⁷³ B’shin é díreach an rud a thit amach i nGaillimh. Níor tharla go dtí go rabhthas ag teannadh le cothrom scór go leith bliain an Éirí Amach go ndearnadh na bearta cúramacha tosaigh chun an ról a bhí ag ceannaire de chuid Éirí Amach 1916 i nGaillimh a thabhairt chun cuimhne nuair a bhí cruinniú ag Seanchomrádaithe an IRA i nDroichead an Chláirín ag ar socraíodh leacht cuimhneacháin do Liam Ó Maoilíosa a chur suas.⁷⁴ Bhí i ndán gur próiseas fadálach a bhainfeadh leis an togra sin ar cuireadh tús go hoifigiúil leis i mí an Mhárta 1946 nuair a rinne Mattie Neilan, seanchomrádaí de chuid Ó Maoilíosa agus cathaoirleach ar Choiste Cuimhneacháin Uí Mhaoilíosa, achainí poiblí ag iarraidh airgid le tabhairt faoin iarracht sin.⁷⁵ Bhí seanóglach eile de chuid Éirí Amach 1916 ar an gcoiste freisin, ina measc Brian Molloy, Peter Howley, James Barrett, John Fleming, Michael Athy agus Pádraic Ó Fathaigh.⁷⁶ B’ardú croí le linn na n-iarrachtaí tosaigh an síntiús £20 a thug *‘an admirer of Captain Mellows’* gan ainm ná sloinne a lua.⁷⁷

Ba é an togra deireanach a chuir rialtas Fhianna Fáil ar bun, agus an ceann ab airde aidhm, togra náisiúnta ar fud na tíre ar fad chun stair náisiúnta ré na Réabhlóide a chaomhnú. Cuireadh córas ar fáil dá bhrí sin trína bhféadfaí fianaise phearsanta na seanóglach ar an bhfeachtas ar son na saoirse a chur ar caomhnú i dtuairisc oifigiúil. Chuir an tAire Cosanta Biúró na Staire Míleata ar bun ar an 1 Eanáir 1947 agus é de chuspóir shainráite léis ábhar a chnuasach agus a chur in ord a bheadh ina bhonn le stair ghluaiseacht na Saoirse ó cuireadh Óglaigh na hÉireann ar bun ar an 25 Samhain 1913 go dtí an 11 Iúil 1921 a thiomsú. Is faoi mhalairt rialtais a thabharfaí an togra chun críche ó tharla nach raibh i ndán d’Fhianna Fáil a theacht ar ais i gcumhacht an bhliain dár gcionn.

An Chuimhne ar Laochra an Éirí Amach, 1948-1957

Tháinig athrú mór ar chúrsaí polaitíochta in Éirinn i rith na ndeich mbliana tar éis an chéad rialtas Comhpháirtithe a chur ar bun sa bhliain 1948. I gcodarsnacht go hiomlán leis na tréimhsí fada a bhí caite i mbun rialtais ag Cumann na nGaedheal agus ag Fianna Fáil le cúig bhliana fichead roimhe sin, tréimhsí rialtais i bhfad níos giorra an ghné ba shuntasá de na blianta ó 1948 amach. Má ba ea féin, lean na rialtais ar fad a tháinig i ndiaidh a chéile den togra leitheadach a raibh tús curtha leis ag rialtas Fhianna Fáil, Biúró na Staire Míleata, a chur i bhfeidhm. Taobh istigh de 18 mí ó thráth a bhunaithe, dhírigh an Biúró ar Ghaillimh agus cuireadh fógra poiblí sna páipéir nuachta áitiúla ag tabhairt cuireadh do sheanógláigh fianaise ó bhéal nó i scríbhinn a chur ar fáil maidir le hÉirí Amach na Cásca nó le Cogadh na Saoirse, chomh maith le cáipéisí bunúsacha ar bith, lenar áiríodh:

*signed letters, notes, memoirs, correspondence, operation and mobilisation orders, roll books and membership cards [as well as] documents issued by the British authorities, orders and correspondence issued by the British authorities to Local Government bodies, posters or notices by the British Forces.*⁷⁸

Mar a chéile le Bailiúchán na bPinsean Seirbhíse Míleata, bhí i ndán don Bhiúró go bhfágfaí mar gheall air cartlann rífhíúntach de chuimhne dhaoine ar ré na Réabhlóide. Tá codarsnacht shuntasach nó dhó eatarthu ina dhiaidh sin féin. Ní raibh ach beagán de na daoine a chuir isteach ar phinsean a thug Ráiteas Finné don Bhiúró. Anuas air sin, bhí i bhfad níos mó ama caite faoin tráth a raibh ráitis finnétithe á gcur ar fáil ná mar a bhí agus daoine ag cur isteach ar phinsin agus níor tháinig na Ráitis Finnétithe faoi mheastóireacht dhian bhord scrúdúcháin mar a tháinig na hiarratais ar phinsean.⁷⁹ Ghlac an Biúró le 1,773 Ráiteas ó fhinnétithe i rith na mblianta 1947-1957 agus bhí 82 ráiteas acu sin (4.62%) dírithe den chuid is mó ar eachtraí i nGaillimh i rith sheachtain na Cásca 1916. Bhí naimhdeas polaitíochta fós i gceist a chuir isteach ar oibriú an togra agus d’fhág sin easpa agus

easnamh suntasach i roinnt cásanna. Sampla amháin de sin a ghoilleann ar an méid ábhair atá ar fáil a bhaineann le Gaillimh is ea cás Elizabeth O’Farrell a thug ordú slógtha as Baile Átha Cliath go Gaillimh. D’eitigh O’Farrell ráiteas a thabhairt mar gheall ar mhíshástacht leanúnach ó thaobh na polaitíochta de a d’fhág gurbh é a tuairim ‘*all governments since 1921 had betrayed the republic*’.⁸⁰

Ba é an t-achar ama a bhí caite ó 1916 is mó a chuir isteach ar an iarracht cuimhne sheanóglaiigh na Gaillimhe ar an am a chur síos. Aontaíonn lucht staire go mbíonn tionchar ag imeacht aimsire ar chruinneas na dtuairiscí a thugtar, ach bheadh toradh le cois air i gcás na Gaillimhe. Le himeacht scór go leith bliain ó aimsir an Éirí Amach, bhí roinnt de na pearsaí ba mhó a bhí chun tosaigh an t-am sin imithe den saol, roinnt acu a raibh páirt mhór acu freisin i gCogadh na Saoirse agus sa chéad Dáil. Níor mhair daoine a bhí chomh mór i gceist le Liam Ó Maoilíosa, Seoirse Mac Niocaill, Larry Lardner, Pádraic Ó Máille, Tom Kenny ná an tAthair Harry Ó Finneadha, mar shampla, chomh fada agus go mbeadh ráiteas ar fáil uathu. Chomh maith leis sin, fágann an t-easnamh, ó ba phearsaí sinsearacha iadsan, easpa ó thaobh eolas tábhachtach faoi eachtraí cinniúnacha ag an am. Rud eile ar fiú aird a tharraingt air nach raibh ach beirt bhan as Gaillimh a chuir Ráiteas Finné faoi bhráid maidir le hÉirí Amach na Cásca agus gur aon duine amháin acu sin, Brighid Bhreathnach, a bhí i Maigh Fhód in éineacht le Ó Maoilíosa. Sin ainneoin gurbh ábhar mórtais ag Ó Maoilíosa féin agus é ag tabhairt tuairisce sa bhliain 1917 go raibh ar a laghad 30 duine de chuid Chumann na mBan a rinne slógadh i rith Sheachtain na Cásca.⁸¹ I bhfianaise na ndeacrachtaí a bhí roimhe sin ag Ailbhe Ó Monacháin sa bhliain 1948 seanóglaiigh na Gaillimhe a mhealladh le cuidiú leis, d’fhéadfadh gur léiriú an ráta íseal rannpháirtíochta, maidir le fir agus le mná, ar leibhéal áirithe den “chumailiom” nó den mhíshástacht le cúrsaí polaitíochta.⁸² D’fhéadfadh, chomh maith céanna, i bhfianaise iarratas ar phinsean déanta ag líon i bhfad níos mó de na seanóglaiigh i nGaillimh, gur fhág an próiseas fada anróiteach a bhain leis sin i gcás chuid mhór acu, gur lú ba thoil leo plé a bheith acu le próiseas eile a bhí á eagrú ag an stát.

Ba é an dara togra suntasach ar tugadh faoi le linn na tréimhse seo an iarracht leanúnach a bhí ar siúl go mbeadh cuimhneachán ann in onóir do Liam Ó Maoilíosa. Faoin mbliain 1948, bhí dlús maith curtha leis an mbailiú airgid agus chuir síntiúis as Meiriceá go mór leis an gciste, léiriú ar an

Léaráid 21.3 Dealbh de Liam Ó Maoilíosa, An Fhaiche Mhór, Gaillimh. *Foinse:* Mark McCarthy.

gceangal láidir a bhí cothaithe thall ag Ó Maoilíosa le linn dó bheith ar deoraíocht tar éis an Éirí Amach. Ba iad na daoine a thug airgead as Meiriceá a shocraigh freisin ar ionad agus ar chineál an chuimhneacháin nuair a scríobh Coiste Nua-Eabhrac litir chuig an gcoiste i nGaillimh inar moladh, *'the memorial should be erected in Galway city'* agus gur chóir don saothar dealbhóireachta a bheith i gcruth seastáin le hinscríbhinn i nGaeilge agus i mBéarla. Aontaíodh leis an moladh sin i nGaillimh ina dhiaidh sin, aon vóta dhéag in aghaidh a cúig.⁸³ Ag cruinnithe i nGaillimh ina dhiaidh sin arís, rinneadh iarratais maidir leis an inscríbhinn a bheith i nGaeilge amháin. Ba ghá ceist na teanga a chur de leataobh tamall ó ba mhó práinn a bhí le ceist níos bunúsaí nuair a tugadh chun suntais go mbeadh an séadchomhartha níos costaisí ná mar a bhí á cheapadh go dtí sin. Ba chall dá bhrí sin síntiúis bhreise ón bpobal a iarraidh ionas go gcinnteofaí *'a monument worthy of their beloved 1916 leader [would] be erected in the capital city of Connacht'*.⁸⁴

Faoin mbliain 1953, bhí an togra maidir le leacht cuimhneacháin Uí Mhaoilíosa ar siúl le seacht mbliana agus níor léir cén uair a thabharfaí an obair chun críche. D'impigh coiste mífhoighneach go maith ar an dealbhóir Dómhnall Ó Murchadha dáta a lua a mbeadh an saothar críochnaithe aige.⁸⁵ Barr ar an donas, bhí pearsaí tábhachtacha de leithéid Sarah Mellows (máthair Liam) agus Sheán Broderick (Máistir Ceathrún na Briogáide le linn an Éirí Amach i nGaillimh) tar éis bás a fháil idir an dá linn.⁸⁶ Bhí dá réir sin, líon na ndaoine a raibh ceangal acu leis an Éirí Amach ag dul i laghad bliain i ndiaidh bliana. Ba chosúil nach raibh aon bhac ar an togra a thabhairt chun críche anois ach an saothar dealbhóireachta a chur ar fáil. Bhí an láthair ar an bhFaiche Mhór faighte ó Bhardas na Gaillimhe saor ó íocaíocht agus níos mó ná £1,500 bailithe, ag comrádaithe Uí Mhaoilíosa sa bhliain 1916 den chuid is mó.⁸⁷ Ainneoin iarrachtaí dáta críochnaithe a shocrú faoi Cháisc na bliana 1953, bhí bliain eile caite sular fógraíodh dáta. Aontaíodh i mí Meán Fómhair 1954 go mbeadh an saothar á nochtadh ar Lá Fhéile Pádraig 1955.⁸⁸ Tharla moill arís mar gheall ar an ionad nua ar an bhFaiche Mhór agus bhí dhá bhliain eile caite sular fógraíodh go ndéanfaí an dealbh a nochtadh faoi Cháisc na bliana 1957.⁸⁹

Ina ainneoin sin, tháinig constaicí eile salach ar an togra. Cé gur chuir Comhairle Contae na Gaillimhe deontas breise £2,000 ar fáil maidir le hoileán a chur thart ar an dealbh, tharla cruachás arís nuair a tugadh faoi deara nach raibh soláthar ar bith déanta do shoilse ar an gcuimhneachán.⁹⁰ Chuir Bardas na Gaillimhe suim sa chás agus tugadh le fios, ainneoin comhaltaí áirithe a bheith ag cur ina aghaidh, go mbeifí sásta glacadh leis an bhfreagracht as na soilse.⁹¹ De bharr moill agus castacht bhreise den chineál sin, ní hiontas gur tháinig Cáisc na bliana 1957 agus go raibh dáta nua ar an 18 Lúnasa 1957 le haontú don nochtadh foirmeálta.⁹² I ndeireadh báire, tharraing an ócáid cuid mhór daoine agus de réir na gcuntas ar na páipéir nuachta bhí na sluaite ar an bhFaiche Mhór, bratacha ar foluain ó chuid

mhór foirgneamh agus pictiúir dhaite coimisiúnaithe mar chuimhneachán ar an ócáid.⁹³ Ba shuntasach nach as Briogáid na Gaillimhe amháin a raibh i láthair de sheanógligh an IRA ach go raibh fir as Baile Átha Cliath (Garastún na gCeithre Cúirteanna), Corcaigh, Luimneach agus Loch Garman i láthair freisin, chomh maith le daoine a bhí sna Fianna i gCúige Mumhan agus mná a bhí i gCumann na mBan.⁹⁴

Ainneoin an chaoi ar tharla bás Uí Mhaoilíosa, is cosúil go raibh iarracht á dhéanamh ar an dá thaobh den deighilt i gcúrsaí polaitíochta, a theacht le chéile agus comóradh a dhéanamh ina onóir. Dá réir sin, d'fhoth aon athmhúscailt ar pholaitíocht Chogadh na gCarad a sheachaint, is ar an ról a bhí aige ina cheannaire sa bhliain 1916 a bhí an bhéim ag an searmanas an lá ar nochtadh an dealbh. D'admhaigh an Dr Ró-Oirmhinneach Micheál de Brún, Easpag na Gaillimhe sin ar lá an tsearmanais, á rá:

*It is for his great qualities as a man and a soldier that his comrades keep him in abiding memory and that they have erected this statue to him. One of the most remarkable and significant facts is that even those who differed from him when the division caused by the Treaty came in 1922, have joined in erecting this statue.*⁹⁵

Dúirt an tEaspag de Brún go raibh bás Uí Mhaoilíosa ar ‘one of the greatest tragedies of [the] Civil War ... [and that it was] saddening to think that he who would have gladly faced death at the hand of the invader was fated to die at the hands of brother Irishmen’.⁹⁶ Chuir sé chun cinn an tráth céanna meon na Críostaíochta i náisiún na hÉireann agus an acmhainn a bhí iontu ‘forgive and forget’, agus leag sé béim ar shaol agus shaothar Uí Mhaoilíosa a bheith á cheiliúradh, seachas a bhás.⁹⁷ Léiríonn an bhéim dhealaitheach sin chomh solúbtha agus atá cuimhne an phobail, mar a leagann Ian McBride amach, agus tarraingíonn sin aird ar imeachtaí comórtha a bheith ‘overlaid with contemporary preoccupations’, go háirithe le cúrsaí polaitíochta na linne.⁹⁸ Anuas air sin, cé go gcuirtear i gceist ‘the wording on monuments and in commemorative ceremonies ... [can serve] to justify and glorify war’, ba in aonturas a bhí an inscríbhinn ar dhealbh Uí Mhaoilíosa chomh gonta.⁹⁹ Luaitear go simplí gurbh é a bhí i gceannas an Éirí Amach i nGaillimh agus rinneadh staidéar aon tagairt dá chur chun báis ag an Saorstát a sheachaint.

Cé gurbh é an dealbh de Liam Ó Maoilíosa (Léaráid 3) an séadchomhartha poiblí ba thábhachtaí in ómós do cheannaire an Éirí Amach i nGaillimh, níorbh é an t-aon bheart poiblí é ina onóir. I rith na ndeich mbliana a bhain leis an bpróiseas, tugadh bearta cuimhneacháin níos lú i gcrích. De bharr tionscnamh áitiúil idir muintir Chill Fhínín, Chill Cholgáin agus Dhroichead an Chláirín, cruthaíodh rud ar a dtugtar ‘territorial marker’.¹⁰⁰ Tá sin suite ag crosbhóthar

Chill Fhínín, séadchomhartha trína sonraítear suntas na háite ó thaobh cúrsaí staire.¹⁰¹ Cuireadh arís plaic cuimhneacháin suas tráth is faide anall san áit ar tháinig na fir le chéile roimh an Éirí Amach, ag an tseanscoil i gCill Fhínín.¹⁰²

Tagraíonn J.G. Mellon dá mhinice a bhíonn cuimhne an phobail i gceantair foirgníochta le feiceáil ‘*in such elements ... as architecture ... and street names*’ agus ní hiontas ar bith go bhfuil lorg den chineál sin fágtha ag an meabhrú a rinneadh ar Liam Ó Maoilíosa.¹⁰³ Chonacthas cur in iúl pearsanta den chineál sin freisin ó sheanóglaiigh na bliana 1916, mar shampla ó Éamon Corbett TD a thug ‘Mhaoil Íosa’ mar ainm ar a theach ar Bhóthar an Athar Uí Ghríofa agus tharla a chur in iúl ar bhealach níos poiblí nuair a tugadh Ardán Liam Uí Mhaoilíosa ar shraith nua tithe i mBaile Locha Riach sa bhliain 1950.¹⁰⁴ Tugadh aitheantas seachas sin arís ar an leibhéal náisiúnta don suntas a bhain le dícheall míleata Uí Mhaoilíosa sa troid ar son na saoirse nuair a shocraigh an rialtas dhá bhliain dár gcionn ainm bheairic an airm ar an Rinn Mhór a athrú go dtí to Dún Uí Mhaoilíosa ina onóir.¹⁰⁵

Mar a luaitear thuas, d’fhág an bás a fuair Ó Maoilíosa a bheith conspóideach ó thaobh na polaitíochta de go raibh bac áirithe ar an gceiliúradh ar a shaol agus gur díriodh ar an bpáirt a bhí aige in Éirí Amach na Cásca. Bheadh le tuiscint ón bhfianaise chomh maith go raibh daoine toilteanach polaitíocht na haimsire a caitheadh a chur de leataobh agus ceiliúradh a dhéanamh go fiúntach ar ré na Réabhlóide ar fad. Cuireadh moladh chun cinn dá réir sin go gcuirfí leacht cuimhneacháin ar Dhroichead Uí Bhriain in onóir do na fir agus do na mná a d’fhulaing ar son na saoirse idir 1916-1923. Bhí glacadh d’aon ghuth leis an moladh sin ag an Méara, ag Bardas na Gaillimhe, ag an mBainisteoir Contae agus ag Cathaoirleach na Comhairle Contae i mí Márta 1950.¹⁰⁶ Bhí na pleananna leagtha amach go mion cruinn ón tús. Roghnaíodh Séamus Murphy, an dealbhóir as Corcaigh, chun geata i bhfoirm áirse déanta as iarann buailte a chruthú le hobair aolchloiche lena chois sin. Bhíothas á fheiceáil go mbeadh an áirse ag ceann cosáin a dtabharfaí ‘Cosán na Poblachta’ air. Mar a chéile le cas dhealbh Uí Mhaoilíosa, is léir go rabhtas ar a shon seo i Meiriceá ón £105 a tháinig as Bostún.¹⁰⁷ Tháinig cúnamh breise as Meiriceá nuair a gheall John Ford, an léiritheoir scannán a mb’as an Spidéal a shinsir, go ndéanfadh sé bailiúchán i measc lucht scannánaíochta i Hollywood. Tháinig \$160 ón aisteoir John Wayne, \$100 ó Herbert J. Yates, Uachtarán Republic Productions Inc., agus \$50 ón bhfeidhmeannach J.R. Granger de bharr a dhíchill.¹⁰⁸ Ainneoin a raibh de dhíograis ar dhaoine ag a thús, bhí i ndán go dtiocfadh moill ar chúrsaí agus, cé gur féachadh i rith na mblianta ó shin dlús a chur leis an togra arís, ní dhearnadh dul chun cinn riamh ón dearadh a leagan amach.¹⁰⁹

Chonacthas léiriú eile ar an gcultúr cuimhneacháin a bhí ag teacht chun cinn i nGaillimh an bhliain dár gcionn ar an gCaisleán Gearr nuair a nochtadh leacht i

gcuimhne Ghaillimhigh a raibh páirt acu sa troid ar son na saoirse.¹¹⁰ Íoróineach go maith, bhíodh dealbh den Tiarna Dunkellin, Iarla Chlann Riocaird, tiarna talún a mbíodh fuath air, ar an seastán céanna atá faoi seo. Nuair a d'fhág lucht na Breataine an tír sa bhliain 1922, tógadh an dealbh sin as an bhFaiche Mhór agus tarraingíodh trí na sráideanna é gur caitheadh isteach in Abhainn na Gaillimhe é.¹¹¹ Díol suntais chomh maith nach iad na fir a maraíodh i mbun troda amháin a luaitear ar an séadchomhartha ar an gCaisleán Gearr, tá an tAthair Harry Ó Finneadha luaite freisin a bhí ina shéiplíneach ag Óglaigh na Gaillimhe i rith Sheachtain na Cásca 1916.¹¹²

Tar éis na beartaíochta i rith na 1940idí d'fhonn leachtanna cuimhneacháin dóibh siúd a fuair bás ar son na tíre a chur ar fáil, bhí a oiread eile tograí cuimhneacháin ag baint leis an gcomóradh ar chothrom 40 bliain ó aimsir an Éirí Amach sa bhliain 1956. Ní haon díol iontais gur tharla '*big crowds packed the streets*' don chomóradh i mBaile Átha Cliath; slua níos lú a bhí i nGaillimh ach fianaise ar an díograis a bheith inchomórtais le Baile Átha Cliath an sciar suntasach den daonra a bhain leis sin.¹¹³ Sa tuairisc ar an *Tuam Herald* luaitear go ndearna níos mó ná 200 i Mhaigh Fhód a raibh bonn seirbhíse á gcaitheamh acu '*form up in front of the ruined castle*' agus '*threw back the years and marched with proud step, grey beards held high ... and recall[ed] Galway's part in the glorious history of 1916*'.¹¹⁴ Chuir FCA Bhaile Átha an Rí faoin Leifteanaint Frank Kilkelly garda onóra ar fáil agus shéid an Ceannaire Cassidy as Dún Uí Mhaoilíosa an chúirtéis.¹¹⁵ Díol suntais, ina dhiaidh sin féin, go raibh an Teorainn go mór i gceist i gcónaí ag an Sean-IRA a d'fhógair '*we the Old IRA do not advocate force or strife, but there will always be a tendency in our hearts to lend our moral support to Irishmen who are not afraid to challenge fortune in their efforts to undo Partition*'.¹¹⁶

Comóradh ar an Éirí Amach i nGaillimh ag teannadh leis an Iubhaile 50 Bliain, 1958–65

Cé gur leanadh leis na himeachtaí comórtha gach bliain ag láithreacha stairiúla i nGaillimh de leithéid Mhaigh Fhód agus Bhaile na Creige, imeachtaí arbh iondúil gur sheanóglaigh de chuid Arm na Poblachta ó aimsir an Éirí Amach a d'fhreastalaíodh iad, ba é an chuimhne ar Liam Ó Maoilíosa a chur amach go forleathan ar fud na tíre an beart cuimhneacháin is suntasaí i rith na mblianta roimh Iubhaile Leathchéad Bliain an Éirí Amach. B'ait lena sheanchomrádaithe in Arm na Poblachta nach mar laoch de chuid na háite amháin a d'fheicfí Ó Maoilíosa agus síleadh gurbh '*in [a] Military Museum*'¹¹⁷ ba chóir an gluaisrothar a bhíodh aige a choinneáil. Rinneadh dá réir sin an gluaisrothar a bhronnadh ar Ard-Mhúsaem na hÉireann i mBaile Átha Cliath i mí Bealtaine 1959. An Ceannfort Peter Howley, seanchomrádaí dá chuid ón mbliain 1916, a rinne an bronnadh.

Coinníodh an gluaisrothar i mBeairic an RIC i mBaile Locha Riach anall go dtí an bhliain 1920 nuair a ghabh lucht Arm na Poblachta san áit é. Chuir siadsan faoin talamh é ar thailte Chlochiar Chnoc Chairméal. Tugadh as sin tamall níos deireanaí é go dtí ceantar an Bhalláin agus ghabh saighdiúirí an tSaorstáit seilbh air i rith Chogadh na gCarad. Fuair Howley greim arís air ina dhiaidh sin agus bhí sé coinnithe ag a theach féin aige anuas go dtí 1959.¹¹⁸

Faoi thús na 1960idí, braitheadh go raibh an ghlúin óg ar nós cuma liom agus nach raibh tábhacht mhór níos mó ag an náisiún le comóradh ar imeachtaí na bliana 1916. Is fiú a lua gur tharla braith an easpa suime i gcomóradh ar na mairbh a fuair bás ar son na tíre an tráth a raibh deireadh ag teacht le ré fada parlaiminte cheannaire míleata de chuid an Éirí Amach, Éamon de Valera. Luann McCarthy gur tharla faoi cheannas nua Sheáin Lemass, *'the country's confidence levels escalated ... as the country's economy was steered in a new outward-looking direction'*.¹¹⁹ D'fhéadfaí a mheas chomh maith gur bhí í an léirthuisicint bhreise agus meon an dul chun cinn a bhain leis an náisiún i rith na 1960idí ba chúis le cuimhne ar Uachtarán feallmharaíthe na Stát Aontaithe John F. Kennedy a bheith chomh mór i gceist ag teannadh leis an Iubhaile Leathchéad Bliain. Bhí sé ar an naoú duine ar bronnadh gradam Shaorfhear na Gaillimhe air, achar gairid cúig mhí sular maraíodh é, agus braitheadh a bhás mar bhuille pearsanta dá bhrí sin i measc mhuintir na Gaillimhe.¹²⁰ Dá thoradh sin, roghnaíodh a íomhá le cur in éineacht le portráid mósáice de Phádraig Mac Piarais san ardeaglais nua-thógtha i nGaillimh.¹²¹ Cé go bhféadfaí míniú a thabhairt ar an bPíarsach a bheith ann mar gheall ar stádas iarbháis cosúil go maith le mairtíreach de chuid na Críostaíochta, tháinig Kennedy a chur ann trasna go hiomlán ar an gceangal staire a bhain leis an Ardeaglais a thógáil ar sheanláthair phríosún na Gaillimhe mar ar coinníodh oiread d'Óglaigh na Gaillimhe díreach tar éis an Éirí Amach agus i rith Chogadh na Saoirse ina dhiaidh sin. Níl onóir ná tagairt do sheanóglaigh ar bith de chuid an Éirí Amach i nGaillimh (ná coimhlint ar bith eile i rith ré na Réabhlóide) taobh istigh den Ardeaglais, ná tagairt do Phríosún na Gaillimhe a bheith ar an láthair sin sular tógadh í. I gcodarsnacht le Príosún Chill Mhaighneann i mBaile Átha Cliath dá bhrí sin, áit a bhí *'seen as an almost living participant in the history of Ireland'* agus a bheadh *'reconstituted ... as an integral part of the nationalist narrative'* tráth níos faide anonn, rinneadh dearmad sa stair agus sa chuimhne ar an gceangal a bhí ag seanphríosún na Gaillimhe le stair na tíre agus leis an stair áitiúil.¹²²

Bhí gach rún, ina dhiaidh sin is uile, ag na seanóglaigh a chinntiú go mbeadh cuimhne mar ba chóir ar a gcuid comrádaithe. Tosaíodh ar an iarracht chomh luath le mí na Samhna 1964 nuair a chuaigh an Sean-IRA chun gnímh agus d'iarr Teachtaí Dála agus Seanadóirí na Gaillimhe chuig cruinniú ag a bpléifí *'ways and means for the erection of a National Monument at Limepark'*, an láthair ónar scaip

na hóglaigh tar éis an Éirí Amach.¹²³ Bhí na seanóglaigh go láidir den bharúil gur cheart cuimhne ar na heachtraí cáiliúla a tharla ansin a bheith ‘*perpetuated, and that the men who assembled at Limepark should be commemorated*’. Ag seasamh an cháis maidir le tábhacht na háite do na glúnta a bhí le theacht, mhol Michael Carty TD gur chóir dul i gcaidreamh le Bord na nOibreacha ag áiteamh gur chóir an láthair a chaomhnú mar shéadchomhartha náisiúnta. Ag labhairt ina choinne sin, thug an tAire Cosanta, Gerald Bartley, chun cuimhne nach raibh aitheantas den sórt sin tugtha i ndáil leis na tithe ag droichead Shráid an Mhóta i mBaile Átha Cliath ‘*where the heaviest fighting of the Rising occurred*’ agus go raibh sé in amhras dá bhí sin an bhféadfaí stádas dá leithéid a bhaint amach do Bhaile na Creige. De réir mar a bhíothas ag teannadh le dáta an Iubhaile Leathcéad Bliain, níorbh é an rud a dhéanfaí i nGaillimh le beartaíocht na ndaoine a ghlac páirt san Éirí Amach a chomóradh an t-aon ábhar cainte amháin, bhí an aird a thabharfaí ar Ghailimh maidir leis an gcomóradh náisiúnta ina ábhar buartha chomh maith. Macalla air sin ar chuir seanóglaigh de chuid na bliana 1916, Martin Newell in iúl don *Churadh Connachtach*, ‘*Galway’s part in [the] stirring events [should] not ... be minimalised or passed over*’.¹²⁴

Tríd is tríd, tuigeadh roimh ré gurbh ócáid thábhachtach a bheadh sa chomóradh ar an Iubhaile Leathcéad Bliain agus gur chóir an ceiliúradh a bheith ‘*on a lavish scale in keeping with the importance of the date*’. Anuas air sin, ó tharla gurbh é seo an chéad uair a mbeadh an comóradh ar an Éirí Amach le feiceáil ar an teilifís, cuireadh leis an ‘*self-awareness ...*’ mar gheall ar ‘*... the size of the perceived audience*’.¹²⁵ Ag scríobh dó as Baile Átha Cliath, dúirt an comhfhreagraí speisialta ar an *gCuradh Connachtach*:

*[The] commemoration is important to us all at home in order to worthily express what we really feel about the men of Easter Week, but it is vital in regard to Ireland’s image abroad. It is essential that it be properly and adequately done; not cheapened or vulgarised, but at the same time not so conservative and mournful that it is out of keeping with our own age. As well as being a commemoration of the dead heroes, it must of course express its joy in what has been achieved ... and have a vitality expressive of the new Ireland and her confident people.*¹²⁶

Le haird ar an oidhreacht chonspóideach i gcúrsaí polaitíochta a d’eascair ón gcoгаíocht eile a tháinig tar éis an Éirí Amach, agus ó cheist mharthanach na Teorann, rinne an comhfhreagraí trácht ar oidhreacht Chogadh na gCarad i gcúrsaí polaitíochta agus ar an gcur isteach a d’fhéadfadh a bheith aige sin ar chomóradh Iubhaile Leathcéad Bliain an Éirí Amach. Sonraítear an deighilt a tháinig chun cinn, a raibh a léiriú le fada sa dá phríomhpháirtí ba mhó chun tosaigh i réimse na polaitíochta, agus cuirtear, mar fhocal scoir, fainic mar seo a leanas:

*Old prejudices ... are hard to kill, and it is perhaps too much to expect those directly involved at one time or another to be completely objective, indeed in some cases it is a tribute to their honesty that they do not pretend to be so. But my generation and the rising generations expect simple impartiality and justice in this matter for after all it is not a Fianna Fáil or Fine Gael commemoration but a gesture from all the people at home and abroad. If it is made or allowed to become predominantly a party matter it will become a mockery.*¹²⁷

Tá curtha i gcás ag Róisín Higgins gur trípháirteach na cuntais a bhaineann le 1916 ar oileán na hÉireann – cuntas na bpoblachtánach, cuntas lucht náisiúnachais sa tuaisceart agus cuntas na n-aontachtóirí - agus gur fhág an chodarsnacht idir dearcadh na ndreamanna éagsúla sin nach raibh ‘complete control of the meaning of the jubilee commemoration’ riamh ag an Stát. Cuireadh, dá bhrí sin téama na nua-aimsireachta agus an dul chun cinn in áit na caithréime agus ‘the message of the official commemoration was one of looking to the future.’¹²⁸ Le himeacht an leathchéad bliain ó aimsir an Éirí Amach, bhí cruthaithe ag an Stát go raibh Éire in acmhainn í féin a rialú agus i rith na mblianta beaga anuas go dtí 1966 féin, bhí feabhas tagtha ar an gcaidreamh leis an mBreatain fiú amháin. Bhain an Bhreatain féin leas as an ócáid gur thapaigh an deis an bhratach ghlasuaine a ardaíodh os cionn Ard-Oifig an Phoist i rith sheachtain na Cásca a thabhairt ar ais.¹²⁹ Bhí bearta beaga déanta ag an Taoiseach Seán Lemass chomh maith le feabhas a chur ar an gcaidreamh le Tuaisceart Éireann trí ‘open[ing] up communications with his northern counterpart Terence O’Neill.’¹³⁰ I bhfianaise chora nua den sórt sin, ba rí thábhachtach do Lemass nach gcuirfeadh an comóradh isteach ‘or at least would interfere as little as possible, with the improved relations with Britain and Northern Ireland.’¹³¹ Ag dul i ngleic in aonturas leis an dóigh go dtiocfadh seanbhiorán chun cinn, d’fhógair Lemass chomh maith ‘the hope that all causes of disagreement would be set aside for the duration of the jubilee celebrations.’¹³² Go háitiúil, bhí meon den chineál céanna á chur in iúl i bpríomhalt eagarthóireachta ar an gCuradh Connachtach:

*If [the] bitterness is not to be wiped out and replaced by a spirit of unity in the organisation of the commemoration, it would be better if Galway, who had so much ties with the 1916 Rebellion to remember with pride, refrained from marring the great occasion with its disunity ... For this occasion at least they should lay aside their differences and march together united in tribute. Only such a tribute would be a worthy one.*¹³³

Taobh amuigh de na ceisteanna polaitíochta, maolaíodh ar an inmí a bhí ar dhaoine i nGaillimh nach mbeadh aird ar an gceantar sa chomóradh náisiúnta nuair a fógraíodh go mbeadh ionadaíocht thar ceann na Gaillimhe ina chuid de na príomhshearmanais airm sa phríomhchathair agus go raibh Gaillimh á hainmniú ar cheann de dhá ionad déag taobh amuigh de Bhaile Átha Cliath ina mbeadh

comóradh oifigiúil á eagrú. Os a choinne sin, rinneadh cáineadh ar an iomarca béime a bheith ar Bhaile Átha Cliath maidir leis an gceiliúradh.¹³⁴ Ainneoin an cáineadh sin a dhéanamh, bhíothas mall go maith i nGaillimh maidir leis an gclár imeachtaí áitiúil a leagan amach, agus níor fógraíodh an coiste eagrúcháin go dtí deireadh mí Deireadh Fómhair 1965.¹³⁵

Luann Higgins ‘*commemorations are important vehicles through which to educate the nation*’ agus dá réir sin go raibh ‘*strong educational element ... [reflective] of the personal histories of the signatories*’ ina chuid de na bearta tiomnúcháin maidir leis an gcomóradh ar an Iubhaile Leathcéad Bliain. Fógraíodh, mar chuid den chomóradh náisiúnta, seacht gcinn de scoláireachtaí mar cheiliúradh ar an seachtar a shínigh Forógra na Saoirse.¹³⁶ Ar an gcaoi chéanna, d’fhógair Coiste Gairmoideachais Chontae na Gaillimhe go raibh rún comórtas ceapadóireachta maidir le haiste Gaeilge a eagrú do na daltaí a tháinig faoina scáth mar chuid de na searmanais ceiliúrtha náisiúnta agus cuireadh leath an airgid de leataobh mar dhuaisianna do dhaltáí Gaeltachta.¹³⁷ D’fhógair Comhairle Chonnacht den CLG go raibh i gceist cúig cinn de scoláireachtaí go dtí Gaeltacht an Iarthair a chur ar fáil agus go gcuirfí tús leis sin ‘*in this commemorative year of the 1916 Rising*’.¹³⁸ Rinne Cumann Lucht Tráchtála na Gaillimhe urraíocht ar chomórtas aistí Gaeilge freisin i ngeall ar chomóradh an iubhaile leathcéad bliain.¹³⁹ Bhí an tréithíocht náisiúnta a chur in iúl trí bhearta cultúir agus ealaíne mar chuid den chlár ceiliúrtha náisiúnta chomh maith agus fógraíodh comórtais litríochta, ceoil agus ealaíne. Bhí duaisianna ollmhaithe ag gabháil leo sin ó dhuais £25 don chomórtas aistí do leanaí go dtí suim £750 mar chéad duais don chomórtas péintéireachta agus dealbhóireachta.¹⁴⁰ Bhí an Taoiseach féin ina eiseamláir ag muintir na tíre nuair a scríobh sé tuairisc ar a chuimhne féin ar eachtraí an Éirí Amach. Foilsíodh an tuairisc sin in iris na nÍosánach, *Studies: An Irish Quarterly Journal*.¹⁴¹ I gcodarsnacht leis sin, thug a iníon le fios blianta maithe fada ina dhiaidh sin nach labhraíodh sé riamh ‘*about his role in 1916 at home*’.¹⁴²

Rinne cumainn agus complachtaí drámaíochta áitiúla iarracht drámaí a raibh an tírghrá mar théama leo a chur ar siúl. Léirigh an Taibhdhearc i mbaile mór na Gaillimhe ‘Easter 1916 Remembers’, agus chuir cumainn drámaíochta an Chlocháin agus an Creagán agus Mhaigh Locha drámaí den chineál céanna sin ar stáitse.¹⁴³ De réir mar a bhíothas ag teannadh le Seachtain na Cásca 1966, bhí dóthain spéise ó thaobh an chultúir agus na staire san Éirí Amach gur fhógair an páipéar nuachta áitiúil forlíonadh ceithre leathanach a bheith á réiteach faoi stair an Éirí Amach agus cuireadh de chomhairle ar na léitheoirí roimh ré a bheith cinnte go mbeadh cóip ordaithe acu.¹⁴⁴

Bhí roinnt de sheanóglai 1916 a chuir míshástacht in iúl go poiblí. Luadh mar shampla gurbh ábhar buartha nach raibh idirdhealú á dhéanamh idir seanóglai

a d'éirigh amach sa bhliain 1916 agus iad siúd a bhí amuigh níos deireanaí.¹⁴⁵ I gcolún na litreacha ar an g*Curadh Connachtach* mar shampla, bhí fear a thug 'Moyode Man' air féin a luaigh gur '*cheek*' a bhí ann ag Baile Locha Riach imeachtaí ceiliúrtha a eagrú maidir le 1916 ó tharla '*Loughrea and its men had let Mellows down*'. Lean sé ar aghaidh gur mhol gur cheart dóibh '*keep out of it as they did in 1916*'.¹⁴⁶ Coicís dár gcionn, scríobh duine feargach as Baile Locha Riach faoin ainm cleite 'Loughrea Man' litir inar cosnaíodh Baile Locha Riach ar bhealach measta, ach go seasmhach. Luadh cás suntasach Brendan Donnellan, a throid san Éirí Amach i mBaile Átha Cliath agus a maraíodh lena linn, mar shampla eiseamláireach ar an mórtas cine i mBaile Locha Riach agus luadh ceathrar fear lena chois sin as Baile Locha Riach agus aon bhean amháin a throid i mBaile Átha Cliath. Tagraíodh do na cineálacha éagsúla náisiúnachais a bhí ar fáil roimh aimsir an Éirí Amach agus d'fhéach an scríbhneoir leis na roghanna a rinne daoine as Baile Locha Riach a chur i gcomhthéacs níos leithne na gcúrsaí polaitíochta a bhí i réim ag an am. Dá réir sin, sheas sé leis na fir as Baile Locha Riach a throid sa Chéad Chogadh Domhanda, '*told that they were going to fight for the freedom of small nations, their own included*' agus, an ní is suntasaí, scríobh '*England ... broke that pledge*'. Is díol suntais freisin an col a bhí ag 'Loughrea man' le mórshiúl cuimhneacháin agus e den tuairim gurbh é a bheadh ann '*something where the living can show off their vainglory and pride*'. Shíl sé gurbh oiriúnaí an modh comórtha a bheadh in Aifreann cuimhneacháin dóibh siúd a fuair bás.¹⁴⁷ Is fiú a thabhairt faoi deara chomh maith gur féachadh go sonrach le haighneas den sórt sin a sheachaint i mBaile Locha Riach agus gur moladh roimhe sin gur cheart an comóradh áitiúil a eagrú ar '*non-political and non-sectarian basis*'.¹⁴⁸

An Iubhaile Leathchéad Bliain, 1966

Ócáid thábhachtach a bhí in Iubhaile Leathchéad Bliain Éirí Amach na Cásca a ndearna an rialtas náisiúnta comóradh ar scála mór air. Thug an comóradh tábhachtach ní amháin deis cuimhneacháin ach deis ceiliúradh a dhéanamh freisin ar ar baineadh amach i stát nua. Mar gheall air sin, tháinig teachtaireachtaí comhghairdis den suntas ó cheannairí thíortha thar lear, ina measc, an India, Stáit Aontaithe Mheiriceá, an Spáinn, Monacó agus Aontas na bPoblachtaí Sóivéadacha Sóisialacha.¹⁴⁹

Ar aon dul leis an gclár náisiúnta, bhí plean comórtha oifigiúil na Gaillimhe cuimsitheach agus seachtain iomlán imeachtaí i gceist leis. Ar an leibhéal náisiúnta, bhíothas ag súil le páirtíocht fhorleathan agus dá réir sin, '*citizens were encouraged ... to publically celebrate what had been achieved*' sa bhliain 1916.¹⁵⁰ Bhí molta go tréan go gcothófaí meon féasta agus d'fhonn sin a dhéanamh, cheadaigh Bardas na Gaillimhe suim £200 a chaitheamh ar bhealach na mórshiúlóide i nGaillimh

a mhaisiú. D'impigh an Bardas chomh maith ar an bpobal 'to make an extra effort by decorating their own homes, particularly on the parade route'.¹⁵¹ Pleanáladh cuid mhór imeachtaí ionas go gcinnteofaí go mbeadh réimse leathan daoine páirteach sa chomóradh, leanaí scoile, polaiteoirí, daoine iomráiteacha agus eile. Tháinig rud a bhí á thuar roimhe sin i gcrích nuair a fuarthas amach nach mbeadh Banna Airm Cheannasaíocht an Iarthair (Armbhanna Uimh. 4) ar fáil don chomóradh i nGaillimh.¹⁵² Tharraing an cinneadh sin oiread aighnis agus gur pléadh an cheist sa Dáil nuair a d'éiligh Teachtaí Dála Fhine Gael John Donnellan agus Fintan Coogan go dtabharfadh an tAire Cosanta, John Hilliard, míniú ar an gcás. Bhí tús áite á thabhairt ag an Aire don chomóradh i mBaile Átha Cliath, dúirt sé amach díreach 'the Band of the Western Command will be required for the ceremonies in Dublin on Easter Sunday, it will not be possible to make it available for the parade in Galway on that date'. D'fhiafraigh Donnellan, ag cur ina choinne sin, 'is it not rather unfair that what belongs to Galway is not left in Galway for this Easter Sunday?'¹⁵³ Ba é an t-aon réiteach a cuireadh chun tosaigh gur tairgeadh go dtiocfadh banna píobairí as Dún Chustúim, Baile Átha Luain, tairiscint ar glacadh leis ina dhiaidh sin.¹⁵⁴ Is dócha gurbh iarracht a bhí i gcinneadh an rialtais daoine ó na réigiúin eile a bheith i láthair ag comóradh Bhaile Átha Cliath an dícheall a rinneadh ar fud na gcúigí sa bhliain 1916 a admháil agus an uile réigiún a bheith ar an leibhéal amháin. Deimhniú breise air sin gur cuireadh ardán suas taobh amuigh d'Ard-Oifig an Phoist do 900 duine a bhí páirteach in Éirí Amach 1916, ina measc 166 seanóglach as Gaillimh, 79 as Loch Garman agus 76 as áiteanna eile sa tír.¹⁵⁵

Léaráid 21.4 Séadchomhartha nochtá in 1966 ag Teach Limepark, Tobar Pheadair, Co. na Gaillimhe. Foinsé: Mark McCarthy.

Thosaigh searmanais na Gaillimhe le dealbh cuimhneacháin a nochtadh i mbeairic an airm ar an Rinn Mhór, piléar ceithre troithe ar airde déanta as marmar Chonamara le lasair bhuan ag a bhun agus inscríbhinn i nGaeilge á thiomnú don uile dhuine a fuair bás ar son shaoirse na hÉireann. Tugadh de thuairisc ar an mórshiúl comórtha i nGaillimh a rinne bealach go dtí an Fhaiche Mhór ar Dhomhnach Cásca gurbh í 'the largest and most representative parade ... in modern times' í.¹⁵⁶ Tugadh ionaid thábhachtacha dóibh siúd a raibh baint acu leis

an Éirí Amach i mBaile Átha Cliath le linn na n-imeachtaí sa phríomhchathair agus tugadh an onóir chéanna do lucht an Éirí Amach i nGaillimh. I ngar do dhealbh Uí Mhaoilíosa ar an bhFaiche Mhór a bhí ceann scríbe na mórshiúlóide. Léigh an t-aisteoir cáiliúil Siobhán Nic Cionnaith an Forógra ansin agus thug an Moinsíneoir Ró-Oirmhinneach T. Ó Fathaigh óráid i nGaeilge.¹⁵⁷

Socraíodh d'aonghnó ar an leibhéal náisiúnta go mbeadh an Iubhaile Leathchéad Bliain suimiúil ag daoine óga agus, dá réir sin, bhí Lá na Leanaí ar an gclár oifigiúil.¹⁵⁸ Fógraíodh lá saoire speisialta ar an 22 Aibreán ionas go bhféadfadh daltaí scoile freastal ar imeachtaí agus seoladh cóip den Fhorógra i bhfráma agus Bratach na dTrí Dhath chuig gach scoil.¹⁵⁹ Chomh maith le príomhcheiliúradh na cathrach i nGaillimh ar Dhomhnach Cásca, bhí Aifreann speisialta agus mórshiúl na ndaoine óga, ina raibh 800 gasúr ag siúl taobh thiar de bhanna Scoile Scoil Phádraig Naofa, ar siúl an Aoine roimhe sin. Ainneoin an mórtas cine a léiriú ar an gcaoi sin, tá tugtha chun aire ag Jane Leonard gur beag scoil a chuaigh chomh fada leis an scéal agus go raibh '*displays honouring past pupils who had served during 1916*' curtha le chéile acu.¹⁶⁰ Cuireadh deireadh leis na himeachtaí ceiliúrtha i nGaillimh ag deireadh na seachtaine nuair a scaoil an 4^ú Bataire 5^ú Reisimint Machaire as Dún Uí Mhaoilíosa cúirtéis ghunna is fiche ar an bPáirc Theas Dé Sathairn.¹⁶¹

Nuair a ainmníodh cathair na Gaillimhe ar cheann den dá ionad déag taobh amuigh de Bhaile Átha Cliath ina mbeadh comóradh oifigiúil á dhéanamh ar an iubhaile, bhí glacadh ag lucht an Sean-IRA i gContae na Gaillimhe leis sin ar dtús.¹⁶² Mar a tharla, ag cruinniú ina dhiaidh sin de Choiste Comórtha 1916, leag toscairí as Baile Átha an Rí béim ar an tábhacht a bhí leis an '*Athenry area as the centre of the Galway Rising under Liam Mellows*'. Socraíodh dá bharr sin ócáid chomórtha breise a eagrú, rud a d'fhág gá le fo-choiste a chur ar bun a d'eagródh an ócáid i mBaile Átha an Rí '*in conjunction with the Galway city commemoration*'.¹⁶³ Ní nach iontas, leanadh ar aghaidh i gceantracha eile inar tharla eachtraíocht i rith sheachtain an Éirí Amach, mar shampla Órán Mór agus Baile na Creige, le himeachtaí a eagrú freisin. Taobh amuigh de Bhaile Átha Cliath, ní raibh aon áit eile seachas Corcaigh inar eagraíodh oiread imeachtaí, sé cinn déag ar fad.¹⁶⁴

Eagraíodh na himeachtaí i mBaile Átha an Rí ar an Luan, lá tar éis don mhórshiúlóid mhíleata a bheith ar siúl i gcathair na Gaillimhe. Tar éis an aifrinn, tharla mórshiúlóid na seanóglach trí shráideanna an bhaile le banna ceoil na scoile náisiúnta áitiúla agus Banna Buachaillí Naomh Breandáin as Baile Locha Riach chun tosaigh. Nochtadh busta cré-umha de Liam Ó Maoilíosa ar sheastán aolchloiche ar fhearann Scoil Náisiúnta Buachaillí Bhaile Átha an Rí i gCnocán Glas, i gcodarsnacht leis an gcás i mBaile Átha Cliath, '*no monuments to the event or its leaders were unveiled*'.¹⁶⁵ Tríd an leacht cuimhneacháin a chur ar láthair na scoile náisiúnta, bhí de chuspóir leis '*remind the younger generation of the ideals of*

the Easter Rising in Galway.¹⁶⁶ Ba é Dómhnall Ó Murchadha an dealbhóir, an duine céanna a rinne an dealbh de Liam Ó Maoilíosa a nochtadh sa bhliain 1957 ar an bhFaiche Mhór. Labhair an Moinsíneoir Ó Fathaigh ag an ócáid agus leag sé béim ar an áiteamh nach eachtra náisiúnta a bheadh i nÉirí Amach 1916 murach gur éiríodh amach i nGaillimh.¹⁶⁷

Bhí searmanais bhargasacha agus searmanais eaglasta ar scála níos lú in gceantracha eile, Conamara, Áth Cinn, Eachroim agus an Clochán mar shampla. Bhí leacht cuimhneacháin in ómós na nÓglach a d'éirigh amach sa bhliain 1916 go sonrach ar chlár na n-imeachtaí i dTuaim.¹⁶⁸ In Órán Mór, rinne seanóglaiigh máirseáil go dtí an dealbh d'óglach na bliana 1916 Joe Howley agus léadh an Forógra mar a bhí ina nós seanbhunaithe. Nochtaigh an tAthair J. Larkin leac i mBaile na Creige, sa teach ónar scaip na hóglaigh nuair bhí deireadh le feachtas na Gaillimhe (Léaráid 4). Chuir an tAthair Larkin de leataobh an teachtaireacht ba mhinic a chur in iúl ag ócáidí comórtha gur ionann tírghrá agus bás a fháil i gcogadh. Bhí sainmhíniú níos praiticiúla á chur chun cinn aige, faoi anáil chuspóirí eacnamaíochta na 1960idí, nuair a d'éiligh sé ar na daoine óga a bheith ina dtírghráitheoirí '*who did their work well for Ireland ... who spoke Irish and ... who bought Irish*'.¹⁶⁹ Mhill cúrsaí foréigin an ócáid ina dhiaidh sin agus ba bheag nár scriosadh an phlaic le hábhar pléascaigh. De thimpiste a cuireadh bac ar an mbuamail nuair a tháinig Kathleen Howley ar an láthair i mbun na mbeart deireanach ullmhúcháin don ócáid. Séideadh dá bharr sin an t-ábhar pléascaigh níos faide ón bplaic ná mar a bhí i gceist ar dtús agus rinneadh damáiste do philéar an gheata. Cháin na daoine a bhí i láthair ag an ócáid an t-ionsaí agus mí dár gcionn, ag cruinniú de chathlán an Ghoirt den Sean-IRA, cáineadh '*the cowardly attempt*' arís agus cuireadh in iúl gurbh ábhar díomá '*any man would stoop so low as to dishonour the men of 1916*'.¹⁷⁰

Ainneoin achrann poiblí a tharla os comhair an tsaoil sna páipéir nuachta áitiúla roimh ré, eagraíodh searmanas ar scála mór i mBaile Locha Riach a ndearna tuairim is 5,000 duine freastal air. Leathnaíodh téama an tsearmanais gur tugadh gach duine a throid ar son Saoirse na hÉireann faoina scáth, b'fhéidir gur mar gheall ar easpa ó thaobh ceangal díreach le gníomhartha le linn Éirí Amach 1916. Bhí comóradh ar scála mór i mBéal Átha na Sluaighe chomh maith. Eagraíodh clár imeachtaí a bhí ar na cinn ba leitheadúla taobh amuigh de chathair na Gaillimhe i rith féile imeachtaí trí lá. Bhí tuairim is 1,000 duine i láthair ag an gcomóradh ar tugadh de chur síos air ina dhiaidh sin go raibh sé ar '*the most elaborate and impressive ever in the town*'.

Luann McCarthy gur tharla '*Ireland's rural traditions were also underlined during the course of the commemorations*' nuair a tugadh Coláiste Uí Mhaoilíosa d'ainm nua ar an gcoláiste talmhaíochta taobh amuigh de Bhaile Átha an Rí (an áit a raibh an chéad bhunáit ag Ó Maoilíosa agus a chuid trúpaí i rith an Éirí Amach).¹⁷¹ Ba

é Martin Newell, seanóglach de chuid na bliana 1916 faoi Liam Ó Maoilíosa a chuir an smaoinemh chun cinn i dtosach. Mhol seisean go mba thráthúil agus sciathán nua leis an gcoláiste á oscailt ‘*the ideal occasion to commemorate those historic events, forever to be associated with that building, and the noble part played in Easter Week by many gallant men and women from Athenry and surrounding districts*’.¹⁷² Dá thoradh sin, mar chuid de chomóradh Iubhaile Leathchéad Bliain an Éirí Amach, d’oscail Cathal Ó hEochaidh, an tAire Talmhaíochta agus Iascaigh ‘Coláiste Talmhaíochta Uí Mhaoilíosa’ ar an 14 Aibreán 1966. Ag labhairt dó ag nochtadh plaice, leag an tAire béim ar a oiriúnaí a bhí an ócáid i bhfianaise a raibh déanta ag Gaillimhigh de mhianach feirmeoireachta a throid ar son na tíre. Chuir sé i gceist chomh maith go raibh tuilleamaí ag na fir a bhí ag saothrú na talún an tráth sin le lucht 1916. B’fhéidir gur ró-mheastachán a tháinig de thoradh a laghad fianaise cáipéisíochta a bhí ar fáil ag an am. Rinne Ó hEochaidh mórath ar dhícheall mhuintir na Gaillimhe sa bhliain 1916 sular chuir sé i gcás go ndearna ‘over 1,000 answered the call in Galway’ agus go mba mhaith a bhí sin inchomórtais le líon measta 1,600 duine i mBaile Átha Cliath.¹⁷³

Thug an ceiliúradh ar an Iubhaile Leathchéad bliain deis cuimhneacháin do na saoránaigh ar fhear eile as Gaillimh chomh maith a raibh páirt mhór aige san Éirí Amach i mBaile Átha Cliath, Éamonn Ceannt a bhí i gceannas ar lucht an éirí amach in Aontas Dheisceart Bhaile agus a bhí ar dhuine díobh siúd a shínigh Forógra na Saoirse. Scríobh seanóglach na Gaillimhe Martin Newell (a raibh cónaí air in Ardán Liam Uí Mhaoilíosa i mBaile Locha Riach) chuig páipéar nuachta áitiúil arís ag iarraidh a chinntiú go mbeadh dóthain aird ar Ceannt agus mhol sé Gleann na Madadh, á cheapadh gurb shin áit dúchais Ceannt) mar áit a n-oirfeadh seirbhís chomórtha a eagrú ann.¹⁷⁴ Mar a tharlaíonn, is i mBéal Átha Mó a rugadh Ceannt sa bhliain 1881. Tharraing an dul amú sin ar Newell roinnt freagraí i rith na seachtainí dár gcionn d’fhonn míchruinneas staire a sheachaint. Tharraing an dearmad ‘*consternation amongst committee members*’ i mBéal Átha Mó a bhí le tamall ‘*quietly making plans for the Commemoration*’.¹⁷⁵ Mí iomlán tar éis litir Newell a fhoilsiú, chuir Joseph P. O’Shaughnessy as Béal Átha Mó deireadh leis an díospóireacht nuair a chuir sé in iúl go raibh ‘Ballymoe’ luaite go soiléir mar áit bhreithe ar theastas breithe Ceannt.¹⁷⁶ Ar an 8 Bealtaine 1966, nocht an tUachtarán Éamon de Valera plaic cuimhneacháin ag beairic an RIC i mBéal Átha Mó, an áit inar rugadh Ceannt. Bhí suntas faoi leith leis an dáta a roghnaíodh, an 8 Bealtaine, ó b’shin cothrom 50 bliain ón lá a cuireadh Ceannt chun báis.

Tugadh an t-aitheantas cóir do Ceannt ar an leibhéal náisiúnta chomh maith nuair a roghnaíodh a ainm, mar chuid den chomóradh náisiúnta, ar cheann díobh sin a úsáideadh don athbhrandáil ar phríomhstáisiúin traenach na tíre. Ainmníodh cúig cinn déag de stáisiúin i ndiaidh na ndaoine a cuireadh chun báis tar éis an Éirí Amach. Ó tá stáisiún na Gaillimhe sa chontae inar rugadh é, tugadh Stáisiún

Ceannt d'ainm ar stáisiún traenach na Gaillimhe. Cé gur ar an leibhéal náisiúnta a rinneadh an cinneadh na stáisiúin a athainmniú, tuigeadh go raibh tábhacht le cion na ndaoine áitiúla agus, dá réir sin, rinne gach stáisiún faoi leith na socrúithe maidir le comharthaí nua a chur suas a bheadh ina *'permanent reminders'*.¹⁷⁷ Ar an 22 Bealtaine 1966 a tharla athrú ainm stáisiún na Gaillimhe go hoifigiúil nuair a nocht Méara na Gaillimhe, an tUasal Brendan Holland, plaic ar a bhfuil Béarla agus Gaeilge i searmanas simplí. Rinne an Méara ceangal idir suim Ceannt sa Ghaeilge agus Gaeltacht na Gaillimhe a bheith in aice láimhe agus dúirt *'no other railway station in the country heard as much Irish spoken as the Galway station and so it was most appropriate that it should be named after Éamonn Ceannt'*.¹⁷⁸

Focal Scoir

Bhí tábhacht mhór maidir leis an gcuimhne a bheadh ar an Éirí Amach agus leis an gcomóradh a dhéanfaí air sa chontae nár tharla aon duine dár éirigh amach i nGaillimh a mharú le linn Éirí Amach 1916. Cé go ndearna lucht an iarthair ar dtús a n-aghaidh a thabhairt soir ar an bpríomhchathair agus ceannairí an Éirí Amach ansin a cuireadh chun báis a adhradh, bhí mairtírigh áitiúla ar fáil tar éis leathnú na troda ar son na saoirse ina dhiaidh sin agus béim níos áitiúla dá réir sin ar chuimhneachán agus ar chomóradh a bhain leis an réigiún go sonrach. Is díol suntais, ainneoin a chasta a bhí an oidhreacht a d'fhág sé ina dhiaidh, gur ar Liam Ó Maoilíosa a bhí aird maidir leis an Éirí Amach i nGaillimh agus gur beag líon na seanóglach eile de chuid an cheantair ar cuireadh leacht cuimhneacháin suas ina n-onóir. Anuas air sin, cé go raibh cúrsaí polaitíochta chomh mór i gceist lena bhás, bhí oiread measa i gceist nach é amháin gur cuireadh dealbh suas ina chuimhne ach go bhfuil an dealbh sin ar an saothar is feiceálaí agus is lárnaí maidir le hoidhreacht Éirí Amach na Cásca i nGaillimh ó thaobh cúrsaí foirgníochta. Ní mór a thabhairt chun aire, ina dhiaidh sin is uile, gur ar an mbaint a bhí aige le hÉirí Amach 1916 amháin a leagtaí an bhéim ionas go seachnaítí aon chonspóid ó thaobh cúrsaí cuimhneacháin. Sheachnaítí go seiftiúil, nó 'ligtí i ndearmad', a raibh de pholaitíocht i gceist lena bhás agus an seasamh in aghaidh an Chonartha. Bhí dealbh Uí Mhaoilíosa ar an bhFaiche Mhór ina lárphointe don chomóradh ar 1916 i nGaillimh ó cuireadh ann é.

Fonótaí

1. A. Belanger, 'Urban Space and Collective Memory: Analysing the Various Dimensions of the Productions of Memory', *Canadian Journal of Urban Research*, Iml. 11, Uimh. 1 (2002), l. 70.
2. B. Conway, '1916 in 1966', in M.P. Corcoran & P. Share (Eag.), *Belongings: Sharing Identity in Modern Ireland* (An Foras Riaracháin, Baile Átha Cliath, 2008), l. 139.
3. M. Ferro, *The Use and Abuse of History: Or How the Past is Taught to Children* (Routledge, Londain, 2003), l. 359.
4. Leabharlann Náisiúnta na hÉireann (NLI) anseo

- síos), *Police Reports from Dublin Castle Records*, POS. 8541, *County of Galway West Riding, Monthly Confidential Report for June 1916, Part I*, 1 Iúil 1916.
5. Tugadh an tAcht isteach ag tús an Chéad Chogadh Domhanda ionas go bhféadfadh an rialtas foirgnimh agus tailte a ghabháil a measadh a bheith riachtanach d'fhearadh an chogaidh. Bhí feidhm leis chomh maith maidir le smacht sóisialta agus is faoina scáth a cuireadh rialacha diana maidir le hord poiblí agus cinsireacht i bhfeidhm.
  6. C. Wills, *Dublin 1916: The Siege of the GPO* (Profile Books, Londain, 2010), l. 118; R. Ryan *et al.*, 'Commemorating 1916', *Retrospect*, Iml. 4 (1984), l. 59.
  7. Chuir Caitlín Bean Uí Chléirigh, baintreach Thomáis Uí Chléirigh tar éis a chur chun báis, an Irish Volunteers Dependants Fund ar bun Dé Máirt an 9 Bealtaine 1916 d'fhonn ciste £3,100 Bhráithreachas na Poblachta a d'fhág seisean aici a dháileadh. Rinneadh a nascadh ansin leis an National Aid Association agus tugadh an National Aid and Volunteer Dependants Fund (NAVDF) air. Tá eolas mion ar fáil in J. Mooney Eichacker, *Irish Republican Women in America: Lecture Tours, 1916-1925* (Irish Academic Press, Baile Átha Cliath, 2003), ll. 15-16.
  8. D. Macardle, *The Irish Republic: A Documented Chronicle of the Anglo-Irish Conflict and the Partitioning of Ireland, with a Detailed Account of the Period 1916-1923* (Londain, Corgi, 1937), l. 212.
  9. An Chartlann Mhíleata, Dún Chathail Bhrughá (MACBB anseo síos), Bailiúchán na bPinsean Seirbhíse Míleata (MSPC anseo síos), MSP34REF9019, Brian Molloy, 15 Feabhra 1935.
  10. S. O'Mahony, *Frongoch: University of Revolution* (FDR Teo., Baile Átha Cliath, 1987).
  11. MACBB, MSPC, MSP34REF24031, Michael Athy, 13 Lúnasa 1937, 'Letter from Solicitor L.E. O'Dea to Office of Pensions Referee, E. de Burca'.
  12. MACBB, MSPC, MSP34REF2780, Laurence Lardner, 12 Lúnasa 1935, 'Letter of Reference by George Nicholls' [sic].
  13. A. Guillemette, *Coming Together at Easter: Commemorating the 1916 Rising in Ireland, 1916-1966*. Tráchtas Neamhfhoilsithe (Concordia University, Ceanada, 2013), l. 39.
  14. General Maxwell chuig an Ard-Easbag Walsh in M. McCarthy, *Ireland's 1916 Rising: Explorations of History-Making, Commemoration and Heritage in Modern Times* (Ashgate, Londain, 2012), ll. 123-124.
  15. *An Curadh Connachtach*, 5 Bealtaine 1917 agus 24 Samhain 1917.
  16. T.P. Coogan, *1916 The Easter Rising* (Phoenix, Londain, 2001), l. 165.
  17. *An Curadh Connachtach*, 3 Aibreán, 1917.
  18. Tuairisc i gcolún na marbh maidir le Seoirse Mac Niocaill, *An Curadh Connachtach*, 16 Bealtaine 1942; féach freisin, maidir le rún den chineál céanna a rith Coimisinéirí Baile Bhaile Locha Riach, na Míontuairiscí ar Imeachtaí Chruinniú Míósúil Choimisinéirí Baile Bhaile Locha Riach, 1 Márta 1920 i gCartlann Chomhairle Chontae na Gaillimhe (GCCA anseo síos), Loughrea Town Commissioners, Minutes LTC1/7, 3 Bealtaine 1909-8 Samhain 1920.
  19. Thug Cathaoirleach Choimisinéirí Baile Bhaile Locha Riach, an tUasal M. O'Regan, fógra go mbeadh rún á chur chun cinn aige i mí Meán Fómhair 1936 chun an rún dár dáta an 8 Bealtaine 1916 maidir le cáineadh Bhaile Locha Riach ar Éirí Amach na Cásca 1916 a chur ar neamhní. Féach na Míontuairiscí ar Imeachtaí Chruinniú Míósúil Choimisinéirí Baile Bhaile Locha Riach, 6 Iúil 1936 in GCCA, Loughrea Town Commissioners Minutes, LTC1/10, 16 Márta 1931 – 12 Deireadh Fómhair 1936, l. 429.
  20. McCarthy, *Ireland's 1916 Rising*, l. 132.
  21. F. McGarry, '1916 and Irish Republicanism: Between Myth and History' in J. Horne & E. Madigan (Eag.), *Towards Commemoration: Ireland in War and Revolution, 1912-1923* (Acadamh Ríoga na hÉireann, Baile Átha Cliath, 2013), l. 47.
  22. C. Townshend, 'Making Sense of Easter 1916', *History Ireland*, Iml. 14, Uimh. 2 (2006), l. 45.
  23. B.M. Walker (Eag.), *Parliamentary Election Results in Ireland 1918-1992* (Acadamh Ríoga na hÉireann, Baile Átha Cliath, 1992), ll. 5-7.
  24. *An Curadh Connachtach*, 27 Nollaig 1919.
  25. Vótáil Ó Maoiliosa agus beirt Theachtaí Dála eile de chuid na Gaillimhe, Brian Cusack agus Frank Fahy, in aghaidh an Chonartha agus vótáil an ceathrar eile as Gaillimh, Seoirse Mac Niocaill, Padraic Ó Máille, Patrick Hogan agus Joseph Whelehan, ina fhabhar.
  26. M. Gallagher (Eag.), *Irish Elections 1922-1944: Results and Analysis* (PSAI Press, Luimneach, 1993), l. 19.
  27. Féach J.J. Lee, *Ireland 1912 – 1985: Politics and Society* (Cambridge University Press, Cambridge, 1989), l. 66.
  28. J. Turpin, 'Monumental Commemoration of the Fallen in Ireland, North and South, 1920 – 60', *New Hibernia Review*, Iml. 11, Uimh. 4 (2007), l. 108.
  29. Guillemette, *Coming Together at Easter*, l. 84; maidir le tráchtairacht faoi na plaiceanna portráide den Choileánach agus den Ghriofach arna gcoimisiúnú ag Cumann na nGaedheal sa bhliain 1922, féach S. Bhreathnach-Lynch, 'Face Value: Commemoration and its Discontents', *Circa*, Uimh. 65 (1993), ll. 32-37.
  30. Guillemette, *Coming Together at Easter*, l. 87.
  31. A. Shatter, 'Foreword' in C. Crowe (Eag.) *Guide to the Military Service (1916-1923) Pensions Collection* (Óglaigh na hÉireann, Baile Átha Cliath, 2012), l. 9.
  32. Laurence Lardner, 10 Aibreán 1935, 'Sworn Statement made before Advisory Committee', MACBB, MSPC, MSP34REF2780.
  33. MACBB, MSPC A/21(4)A, Easter Week 1916 County Galway (Activities), l. 87.
  34. Go nglacfaí leis go ndearnadh 'Seirbhís Chogúil' i rith Sheachtain na Cásca faoi Acht na bPinsean Seirbhíse Míleata 1924, níor mhór don iarratasóir fianaise a chur ar fáil go rabhtas in Óglaigh na

- hÉireann, in Arm Cathartha na hÉireann, sna Hibernian Rifles nó i bhFianna Éireann, go rabhthas páirteach in obair na heagraíochta agus go ndearnadh ceann nó níos mó ná ceann de na gníomhartha cogáochta seo a leanas: a) Ionsaí ar fhórsaí an namhaid nó ar ionad dá gcuid, b) Maoin de chuid an namhaid a scrios nó c) Déantúsaíocht, ceannach nó díúscairt armlóin, d) Faisnéis a bhailiú chun críche (a), (b) nó (c) nó e) Eagrú nó traenáil chun críche (a), (b) nó (c). Féach http://www.militaryarchives.ie/fileadmin/user_upload/MSPC/_documents/Active_Service/Active_Service_2.pdf (ceadaíodh ar an 2 Samhain 2015).
35. MACBB MSPC, MSP34REF14656 (W34SP15576), Thomas Courtney, 11 Bealtaine 1942, 'Response to Application for Service Certificate'.
  36. R. Kearney, 'Memory and Forgetting in Irish Culture' in H. Friberg, I. Gilsean Nordin & L. Yding Pedersen (Eag.), *Recovering Memory: Irish Representations of Past and Present* (Cambridge Scholars Publishing, Newcastle Upon Tyne, 2007), l. 7.
  37. *An Curadh Connachtach*, 26 Aibreán 1924.
  38. *An Curadh Connachtach*, 3 Bealtaine 1924.
  39. Tharla gnéithe den stair a theacht le chéile sa bhliain 1931 nuair a baineadh úsáid as an gloch a bhíodh i gcaisleán scríosta Mhaigh Fhód le Séipéal Cuimhneacháin an Athar Uí Ghríofa a thógáil i nGoirtín, Béal Átha na Sluaighe. Féach *Connacht Sentinel* 16 Meitheamh 1931.
  40. Lee, *Ireland 1912-1985*, l. 177.
  41. J. Leonard, *The Culture of Commemoration: The Culture of War Commemoration* (Cultures of Ireland, s. l, 1996), l. 15.
  42. Bhreathnach-Lynch 'Face Value: Commemoration and its Discontents', l. 34.
  43. D. Ferriter, 'Commemorating the Rising, 1922-65: A Figurative Scramble for the Bones of the Patriot Dead?' in M.E. Daly & M. O' Callaghan (Eag.), *1916 in 1966: Commemorating the Easter Rising* (Acadamh Ríoga na hÉireann, Baile Átha Cliath, 2007), l. 202.
  44. *An Curadh Connachtach*, 26 Samhain 1932.
  45. *An Curadh Connachtach*, 11 Márta 1933 agus 26 Lúnasa 1933.
  46. *An Curadh Connachtach*, 11 Márta 1933.
  47. *An Curadh Connachtach*, 26 Lúnasa 1933.
  48. *Connacht Sentinel*, 29 Márta 1932.
  49. *Scéala Éireann*, 7 Aibreán 1933.
  50. C. Townshend, *Ireland: The 20th Century* (Bloomsbury Academic, Londain, 2010), l. 141.
  51. Lee, *Ireland: 1912-1985*, l. 180.
  52. *An Curadh Connachtach*, 7 Aibreán 1934.
  53. R.F. Foster, *Modern Ireland: 1600 - 1972* (Penguin, Londain, 1988), l. 547; J. O'Neill, *Blood Dark Track: A Family History* (Granta, Londain, 2000), l. 131. Tugtar tuairisc ar bhás More O'Ferrell ar *The Irish Independent*, 22 Feabhra 1935.
  54. *Scéala Éireann*, 13 Aibreán, 1936.
  55. *Irish Independent*, 18 Aibreán 1936 agus 20 Aibreán 1936.
  56. NLI, Police Reports from Dublin Castle Records, POS.8541, County of Galway East Riding, Monthly Confidential Report for May 1916, Part II, 2 Meitheamh 1916; NLI, Police Reports from Dublin Castle Records, POS.8541, County of Galway West Riding, Monthly Confidential Report for May 1916, Part II, 1 Meitheamh 1916.
  57. *The Irish Independent*, 6 Bealtaine 1936.
  58. *The Irish Independent*, 5 Lúnasa 1936.
  59. *An Curadh Connachtach*, 11 Feabhra 1933.
  60. Bhí Lardner ina Oifigeach i gCeannas ar Bhriogáid na Gaillimhe d'Óglaigh na hÉireann sa bhliain 1916.
  61. *An Curadh Connachtach*, 27 Feabhra 1937; *An Curadh Connachtach*, 2 Iúil 1938.
  62. Fórsa póilíneachta cúnta a bhí sa bhFórsa Slándála Áitiúil a cuireadh ar bun sa bhliain 1940 mar gheall ar an mbagairt do chúrsaí slándáil i rith an Dara Cogadh Domhanda. Féach K. Murphy, 'An Irish General: William Richard English Murphy, 1890 - 1975', *History Ireland*, Iml. 13, Uimh. 6, Samhain-Nollaig (2005), l. 11.
  63. Patrick Foy, Conga, a rinne an obair dealbhadóireachta ar an gcrois aolchloiche; Féach *An Curadh Connachtach*, 14 Meán Fómhair 1940.
  64. *An Curadh Connachtach*, 14 Meán Fómhair 1940.
  65. Ferriter, 'Commemorating the Rising, 1922-65', l. 207.
  66. *Sunday Independent*, 13 Aibreán 1941; *Tuam Herald*, 19 Aibreán 1941.
  67. McCarthy, *Ireland's 1916 Rising*, l. 157.
  68. *An Curadh Connachtach*, 19 Aibreán 1941; fórsa míleata cúnta a bhí sa bhFórsa Cosanta Áitiúil a tháinig faoi cheannas agus faoi smacht an airm agus a cuireadh ar bun mar gheall ar an mbagairt a bhain leis an Dara Cogadh Domhanda. Féach Murphy, 'An Irish General', l. 11.
  69. *An Curadh Connachtach*, 12 Aibreán 1941.
  70. *An Curadh Connachtach*, 12 Nollaig 1942.
  71. *Scéala Éireann*, 22 Nollaig 1947.
  72. *An Curadh Connachtach*, 16 Bealtaine 1942; *Scéala Éireann*, 16 Aibreán 1945, 22 Lúnasa 1945, 21 Eanáir 1946 agus 1 Aibreán 1947.
  73. K. Foote & M. Azaryahu, 'Toward a Geography of Memory: Geographical Dimensions of Public Memory and Commemoration', *Journal of Political and Military Sociology*, Iml. 35, Uimh. 1 (2007), l. 129.
  74. *An Curadh Connachtach*, 23 Feabhra 1946.
  75. *An Curadh Connachtach*, 30 Márta 1946.
  76. *Tuam Herald*, 9 Samhain 1946; *An Curadh Connachtach*, 1 Deireadh Fómhair 1949.
  77. *Tuam Herald*, 9 Samhain 1946.
  78. *An Curadh Connachtach*, 8 Bealtaine 1948.
  79. J. Gibney, 'The Military Service Pensions Collection', *History Ireland*, Bealtaine-Meitheamh (2014), l. 40.
  80. D. Ferriter, 'In Such Deadly Earnest', *The Dublin Review*, Issue 12 (Fómhar 2003) via <http://the.dublinreview.com>. (ceadaíodh ar an 22 Iúil 2014).
  81. Le Mrs Malone agus Mrs Margaret M. (Peg) Broderick-Nicholson a luaitear an dá ráiteas finné a thug mná as Gaillimh. Féach MACBB, Ráiteas Finné de chuid Bhiúró na Staire Míleata (BMHWS

- anseo síos) Uimh. 617 Mrs Malone (née Brighid Bhreathnach), 29 Deireadh Fómhair 1951 agus MACBB, BMHWS Uimh. 1682 Mrs Margaret M. (Peg) Broderick-Nicholson, 27 Meán Fómhair 1957; *Gaelic American*, 20 Eanáir 1917.
82. *An Curadh Connachtach*, 8 Bealtaine 1948.
83. *An Curadh Connachtach*, 21 Bealtaine 1949.
84. *An Curadh Connachtach*, 1 Deireadh Fómhair 1949.
85. *An Curadh Connachtach*, 28 Márta 1953; Dealbhóir as Corcaigh a bhí i nDomhnall Ó Murchadha. Tá léargas ar a shaol agus a shaothar ar fáil in J. Turpin, 'Domhnall Ó Murchadha: Sculptor with a Gaelic Vision', *New Hibernia Review/Iris Éireannach Nua*, Iml. 7, Uimh.3 (2003), ll. 71-19.
86. *An Curadh Connachtach*, 22 Lúnasa 1953.
87. *An Curadh Connachtach*, 28 Márta 1953.
88. *Connacht Sentinel*, 28 Meán Fómhair 1954.
89. *An Curadh Connachtach*, 2 Meitheamh 1956 agus 21 Iúil 1956.
90. GCCA, Galway County Council Minutes, GC1/8, 17 Iúil 1956-22 Lúnasa 1959, Proceedings of Roads Estimates Meeting, 12 Eanáir 1957, ll. 39-40.
91. *An Curadh Connachtach*, 27 Aibreán 1957 agus 18 Bealtaine 1957.
92. *Tuam Herald*, 10 Lúnasa 1957.
93. *Scéala Éireann*, 19 Lúnasa 1957; *An Curadh Connachtach*, 24 Lúnasa 1957; bhí na pictiúirí cuimhneacháin á ndíol ag O'Toole Wholesale Agents, Sráid Dhoimnic ar 2 scilling an ceann agus d'fhéad an té nach raibh i láthair ag an ócáid an pictiúr cuimhneacháin a fháil ar an bpost ar 6 pingne le cois.
94. *An Curadh Connachtach*, 17 Lúnasa 1957; *Connacht Sentinel*, 20 Lúnasa 1957; *Tuam Herald*, 24 Lúnasa 1957.
95. *Irish Independent*, 19 Lúnasa 1957.
96. *An Curadh Connachtach*, 24 Lúnasa 1957.
97. *Connacht Sentinel*, 20 Lúnasa 1957.
98. I. McBride, 'Introduction: Memory and National Identity in Modern Ireland', in I. McBride (Eag.), *History and Memory in Modern Ireland* (Cambridge University Press, Cambridge, 2001), l. 26.
99. D. Buffton, 'Memorialization and the selling of war', *Peace Review: A Journal of Social Justice*, Uimh. 17 (2005), l. 30.
100. Tá plé ar choincheap an 'chomhartha críche' mar bheart cuimhneacháin maidir le láthair cogaíochta agus aighnis ar fáil in S. McDowell & M. Braniff, *Commemoration as Conflict: Space, Memory and Identity in Peace Processes* (Palgrave Macmillan, Londain, 2014), l.14.
101. *An Curadh Connachtach*, 23 Deireadh Fómhair, 1954.
102. *An Curadh Connachtach*, 17 Aibreán 1965; cuireadh suas an phlaic sa bhliain 2010 mar chuid de cheiliúradh 50 bliain na scoile nua. Cumarsáid phearsanta, Carol Kelly, 12 Samhain 2015.
103. J.G. Mellon, 'Urbanism, Nationalism and the Politics of Place: Commemoration and Collective Memory', *Canadian Journal of Urban Research*, Iml. 17, Eagrán 1 (2008), l. 58.
104. *An Curadh Connachtach*, 18 Samhain 1950 agus 23 Nollaig 1950.
105. *Scéala Éireann*, 4 Deireadh Fómhair 1952.
106. *Scéala Éireann*, 17 Márta 1950.
107. *Ibid.*
108. *Irish Independent*, 15 Samhain 1950.
109. Maidir leis an éileamh is deireanaí go ndéanfaí an obair ar an áirse bheartaithe, féach *Galway City Tribune*, 14 Lúnasa 2015 agus *Galway Independent*, 12 Lúnasa 2015.
110. *Scéala Éireann*, 23 Márta 1951.
111. *Galway City Tribune*, 10 Nollaig 2012.
112. *Scéala Éireann*, 16 Aibreán 1945.
113. *Irish Independent*, 2 Aibreán 1956.
114. *Tuam Herald*, 28 Aibreán 1956.
115. *Connacht Sentinel*, 24 Aibreán 1956.
116. *Ibid.*
117. *An Curadh Connachtach*, 1 Samhain 1958.
118. *Scéala Éireann*, 11 Bealtaine 1959; *An Curadh Connachtach*, 30 Bealtaine 1959.
119. McCarthy, *Ireland's 1916 Rising*, ll. 184-185.
120. *An Curadh Connachtach*, 30 Samhain 1963.
121. Patrick Pollen a rinne an portráidí mósáice a dhearadh agus Roscommon Mosaics a rinne iad (*The Connacht Sentinel*, 23 Feabhra 1965).
122. R. Higgins, 'Sites of Memory and Memorial', in Daly & O'Callaghan (Eag.), *1916 in 1966*, ll. 296-297.
123. *An Curadh Connachtach*, 7 Samhain 1963.
124. *An Curadh Connachtach*, 27 Feabhra 1965.
125. R. Higgins, *Transforming 1916: Meaning Memory and the Fiftieth Anniversary of the Easter Rising* (Cork University Press, Corcaigh, 2012), l. 2.
126. *An Curadh Connachtach*, 24 Aibreán 1965.
127. *Ibid.*
128. Higgins, *Transforming 1916*, l. 22 agus l. 25.
129. R. O'Dwyer, 'The Golden Jubilee of the 1916 Easter Rising', in G. Doherty & D. Keogh (Eag.), *1916: The Long Revolution* (Mercier, Corcaigh, 2007), l. 356.
130. A. Jackson, *Ireland 1798-1998: War, Peace and Beyond*, An Dara hEagrán (Wiley-Blackwell, West Sussex, 2010), l. 320.
131. D. George Boyce, 'No Lack of Ghosts: Memory, Commemoration and the State in Ireland', in McBride (Eag.), *History and Memory in Modern Ireland*, ll. 266-67.
132. M.E. Daly, 'Less a Commemoration of the Actual Achievements and More a Commemoration of the Hopes of the Men of 1916', in Daly & O' Callaghan (Eag.), *1916 in 1966*, l. 37.
133. *An Curadh Connachtach*, 11 Nollaig 1965.
134. *Connacht Sentinel*, 10 Lúnasa 1965.
135. *An Curadh Connachtach*, 9 Deireadh Fómhair 1965.
136. Higgins, *Transforming 1916*, l. 44; *An Curadh Connachtach*, 18 Nollaig 1965.
137. *Tuam Herald*, 25 Nollaig 1965
138. *An Curadh Connachtach*, 19 Feabhra 1966.
139. *An Curadh Connachtach*, 5 Márta 1966.
140. *Tuam Herald*, 16 Deireadh Fómhair 1965.
141. S.F. Lemass, 'I Remember 1916', *Studies: An Irish*

- Quarterly Review*, Iml. 55, Uimh. 217 (1966), ll. 7-9.
142. *Irish Independent*, 21 Márta 2015.
143. *The Connacht Sentinel*, 5 Aibreán 1966; *An Curadh Connachtach*, 26 Márta 1966.
144. *An Curadh Connachtach*, 19 Márta 1966; Martin Dolan a scríobh an t-ábhar don fhorlíonadh a foilsíodh leis an g*Curadh Connachtach* i rith mhí Aibreán 1966.
145. Guillemette, *Coming Together at Easter*, l. 217.
146. *An Curadh Connachtach*, 19 Feabhra 1966.
147. *An Curadh Connachtach*, 4 Márta 1966.
148. *An Curadh Connachtach*, 12 Feabhra 1966.
149. McCarthy, *Ireland's 1916 Rising*, l. 194; Daly, 'Less a Commemoration of the Actual Achievements and More a Commemoration of the Hopes of the Men of 1916', l. 25.
150. Guillemette, *Coming Together at Easter*, l. 205.
151. *Connacht Sentinel*, 22 Márta 1966.
152. *Connacht Sentinel*, 8 Márta 1966.
153. *Diospóireachtaí Dála*, Iml. 221, Uimh. 4, 1 Márta 1966.
154. *Connacht Sentinel*, 22 Márta 1966.
155. *Irish Independent*, 2 Aibreán 1966.
156. *An Curadh Connachtach*, 16 Aibreán 1966; *Scéala Éireann*, 30 Márta 1966.
157. *Connacht Sentinel*, 2 Aibreán 1966.
158. Higgins, *Transforming 1916*, l. 47.
159. McCarthy, *Ireland's 1916 Rising*, l. 206.
160. Leonard, *The Culture of Commemoration*, l. 11.
161. *An Curadh Connachtach*, 23 Aibreán, 1966.
162. Daly, 'Less a Commemoration of the Actual Achievements and More a Commemoration of the Hopes of the Men of 1916', l. 19; *An Curadh Connachtach*, 16 Deireadh Fómhair 1965.
163. *An Curadh Connachtach*, 30 Deireadh Fómhair 1965.
164. Daly, 'Less a Commemoration of the Actual Achievements and More a Commemoration of the Hopes of the Men of 1916', l. 74.
165. Higgins, 'Sites of Memory and Memorial', l. 272.
166. *Sunday Independent*, 10 Aibreán 1966.
167. *An Curadh Connachtach*, 16 Aibreán 1966. Mar chuid den ullmhúchán do chomóradh céad bliain an Éirí Amach, aistríodh an busta go dtí garaí nua cuimhneacháin i mBaile Átha an Rí i rith na bliana 2015.
168. *An Curadh Connachtach*, 23 Nollaig 1966. Nocht Mattie Neilan an leacht cuimhneacháin i dTuaim an 18 Nollaig 1966. '1916 – 1966' an inscribhinn a bhíodh ar an séadchomhartha ar dtús. '1916' atá air faoi láthair.
169. Buffton, 'Memorialization and the Selling of War', l. 29; *Connacht Sentinel*, 19 Aibreán 1966.
170. *An Curadh Connachtach*, 28 Bealtaine 1966.
171. McCarthy, *Ireland's 1916 Rising*, l. 249.
172. See *An Curadh Connachtach*, 27 Feabhra 1965.
173. *The Irish Independent*, 15 Aibreán 1966; *Scéala Éireann*, 15 Aibreán 1966.
174. *An Curadh Connachtach*, 23 Deireadh Fómhair 1965.
175. *An Curadh Connachtach*, 27 Samhain 1965.
176. *An Curadh Connachtach*, 27 Samhain 1965.
177. McCarthy, *Ireland's 1916 Rising*, l. 218; *Irish Independent*, 16 Márta 1966.
178. *Connacht Sentinel*, 24 Bealtaine 1966; *Scéala Éireann*, 23 Bealtaine 1966.

Cuntais Beathaisnéise

Anne Tierney: Rugadh i Manchain Shasana. B'Éireannaigh a cuid tuismitheoirí agus d'eascair an spéis sa ghinealas ó obair thaighde a dhéanamh ar ghinealas a muintire féin siar chomh fada leis na 1780idí i gContae Chill Mhantáin. Sa bhliain 2007, bronnadh Gradam Ghaillimheach na Bliana ar Anne mar gheall ar shaothar staire a bhain le Tuaisceart na Gaillimhe. Rinne sí obair mhion dhíograiseach ag bailiú eolais faoi fhoireann eitleáin de chuid an RAF a maraíodh nuair a tháinig siad anuas in aice leis an Leathbhaile, Tuaim sa bhliain 1943 agus chuir sí aithne ar dhaoine muinteartha leis na fir. Bhí sí ar dhuine den dream a d'eagraigh go gcuirfí Leac agus Gairdín Cuimhneacháin in aice leis an áit ar tháinig an t-eitleán anuas. Bhí séala ríoga ón mBanríon Eilís agus ón bPrionsa Charles leis an leabhrán a seoladh le linn an séadchomhartha a nochtadh. Bronnadh an Teastas i Stair Áitiúil uirthi in OÉ, Má Nuad sa bhliain 2010. Tá ailt foilsithe aici san *Journal of the Old Tuam Society*, *Cortoon Echo* 2007, 2008 agus in *Flying Ireland Aibreán* 2008 (Eagrán 4 Imleabhar 4). Sa bhliain 2013, bhí sí ina comheagarthóir ar an iris *Glimpses of Tuam Through the Centuries* a foilsíodh mar chuid den cheiliúradh ar 400 bliain ó bronnadh an chairt ríoga ar Thuaim sa bhliain 1613. Tá sí ina hUachtarán faoi láthair ar an *Old Tuam Society*.

Bernard Kelly: Comhalta Onórach Iardhochtúireachta in Ollscoil Dhún Éideann a dhíríonn ar chogáíocht agus ar choimhlint in Éirinn i rith an 20ú haois. Tá dhá leabhar foilsithe aige ar ghnéithe éagsúla d'Éirinn le linn an Dara Cogadh Domhanda agus tá an tríú ceann á scríobh aige faoi láthair.

Dr Conor McNamara: Is é an Dr Conor McNamara Scoláire Cónaitheach 1916 in OÉ, Gaillimh agus beidh comhordú á dhéanamh aige ar chuid mhór de na himeachtaí ar chlár comórtha na hOllscoile. Bíonn obair thaighde Conor dírithe ar fhoréigean polaitíochta agus ar chlaochlú sóisialta in Éirinn i rith an naoú céad déag agus an fhichiú haois. Tá cuid mhór scríofa aige faoi ghanntanas bia in Iarthar na hÉireann an chéad leath den naoú céad déag, faoi mhórathrú sóisialta i rith ré na réabhlóidíochta, agus faoin gceangal idir foréigean polaitíochta agus ropaireacht. Is é a scríobh an leabhar mór-ráchairte *The Easter Rebellion 1916, A New Illustrated History*.

Cormac Ó Comhraí: As na Forbacha, Co. na Gaillimhe ó dhúchas agus céimí de chuid OÉ, Gaillimh. Tá Stair agus Gaeilge á múineadh ar an dara leibhéal aige i nGaillimh. Tá taighde ar bun aige faoi ré na réabhlóidíochta in iarthar na hÉireann ó bhí sé ag an gcoláiste agus tá cuid mhaith cainteanna poiblí tugtha aige faoi ghnéithe den stair áitiúil chomh maith le heolas a thabhairt ar chlár faisnéise de chuid TG4 agus Raidió na Gaeltachta. Rinne sé comheagarthóireacht

ar *The Men Will Talk to Me: Galway Interviews by Ernie O'Malley agus is é a scríobh Sa Bhearna Bhaoil: Gaillimh 1913-23*, *Peadar Clancy: Easter Rising Hero, Bloody Sunday Martyr, Revolution in Connacht: A Photographic History 1913-23 agus Ireland and the First World War: A Photographic History*.

Dara Folan: Scoláire le Stair do chéim Dochtúireachta sna hEalaíona Digiteacha agus na Daonnachtaí in Institiúid de Móra, OÉ, Gaillimh. Tá a chuid taighde dírithe ar an gceangal idir an náisiúnachas cultúir agus an náisiúnachas polaitíochta in Éirinn ó 1893-1922. Tá saothar foilsithe aige sa *Journal of the Galway Archaeological and Historical Society*, i *Saothar: Journal of Irish Labour History*, agus san *Atlas of the Irish Revolution* (le foilsíú).

Declan Kelly: Chaith Declan Kelly deich mbliana ina chartlannaí le deoise Chluain Fearta agus bronnadh céim MA i Seandálaíocht Tírdhreacha air in OÉ, Gaillimh sa bhliain 2012. Scríobh sé stair dheoise Chluain Fearta chomh maith le saothair éagsúla faoina bhaile dúchais i mBéal Átha na Sluaighe.

Eilish Kavanagh: Bronnadh céim BA (Onóracha) i Léann na hOidhreachta ar Eilish in Institiúid Teicneolaíochta na Gaillimhe agus Mhaigh Eo le gairid; bronnadh gradam uirthi freisin maidir le gnóthachtáil mic léinn i rith bhliain na céime. Ó shin i leith, tá Eilish ag caitheamh a dúthrachta leis an gceird agus bhí sí páirteach i dtionscadail éagsúla ar bhonn áitiúil agus náisiúnta. Tá sí ar dhuine de bhaill bunaithe Chartlann Dhigiteach Bhéaloideas Chinn Mhara, mar ar féidir léi an dúil atá aici sa seanchas agus sa bhéaloideas a shásamh. Tá Complacht Chinn Mhara 1916 ina ábhar mór spéise ag Eilish agus cuntais nua á dtabhairt chun suntais dá bharr sin ar imeachtaí áitiúla le linn ré na cinniúna i stair na tíre.

Gearóid Ó Tuathaigh: Tá Gearóid Ó Tuathaigh ina Ollamh Emeritus le Stair in Ollscoil na hÉireann, Gaillimh mar a mbíodh sé tráth ina Leas-Uachtarán. Tá an iliomad saothar foilsithe aige ar stair na linne seo in Éirinn agus áirítear ar an gcuid is deireanaí acu, ina eagarthóir dó, *The GAA & Revolution in Ireland 1913-1923* (2015) agus *An Píarsach agus 1916: briathar, beart agus oidhreacht* (2016).

Hedy Gibbons Lynott: Cathaoirleach ar an nGrúpa Oidhreachta i nDroichead an Chláirín. Bíonn ábhar seanchais agus béaloidis á bhailiú aici. Údar a bhfuil duaiseanna liteartha buaite aici as saothar ficsin agus neamhficsin, is minic aistí dá cuid á gcráladh ar an raidió go náisiúnta. Léiríodh an dráma a scríobh sí faoi pháirt Dhroichead an Chláirín in Éirí Amach 1916 ag ócáidí áitiúla agus ag ócáidí náisiúnta le tamall anuas.

Jim Herlihy: Chuaigh sé amach ar pinsean tar éis fónamh 36 bliain sa Gharda Síochána. Tá níos mó ná 40 bliain caite aige i mbun taighde ginealais agus bhí ar dhuine de bhunaitheoirí Chumann Staire an Gharda Síochána.

Tá sé cinn de leabhair scríofa aige:

A history of the Royal Irish Constabulary;

A history of the Dublin Metropolitan Police;

A Complete Alphabetical List of all members of the RIC;

A Complete Alphabetical List of all members of the DMP;

A Biographical Dictionary of all Officers of the RIC;

A Biography of the Macroom born Poet, Patriot & Orator, Peter Golden.

Tá sé ina chomhalta de Choiste Cuimhneacháin an RIC & DMP a dhéanann comóradh ar phóilíní uile na hÉireann a maraíodh i mbun dualgais sular cuireadh Saorstát Éireann ar bun sa bhliain 1922.

Tá an t-eagrán leasaithe den chéad leabhar dá chuid á chur in athchló faoi láthair agus beidh sin ar fáil roimh dheireadh na míosa.

<http://www.fourcourtspress.ie/books/2016/the-royal-irish-constabulary/>

John Cunningham: Léachtóir le Stair in OÉ, Gaillimh, iar-eagarthóir ar Saothar: Journal of Irish Labour History, agus údar roinnt leabhar éagsúil, ina measc 'A town tormented by the sea: Galway, 1790-1914 (2004). Tá sé ag obair ar bheathaisnéis Tom Glynn (1881-1934), fear feachtais radacach maidir le cúrsaí oibreachais san Astráil a rugadh i nGoirtín, Co. na Gaillimhe.

Kathleen Villiers-Tuthill: as an gClochán ó dhúchas, tá leabhair agus ailt scríofa aici faoi stair iarthar Chontae na Gaillimhe. Bíonn a cuid saothair bunaithe ar na príomhfhoinsí den chuid is mó, ábhar atá i gcartlanna poiblí agus i mbailiúcháin phríobháideacha. Bhronn Comhairle Chontae na Gaillimhe Gradam Oidhreachtá uirthi faoi dhó mar gheall ar a bhfuil déanta aici ar mhaithe le cúrsaí oidhreachtá sa chontae agus bhronn OÉ, Gaillimh Céim Onóra Máistreacht sna Dána uirthi. Tugann Kathleen léachtaí go minic do chumainn staire agus do ghrúpaí eile ar fud na tíre.

Leona Armstrong: As Droichead an Chláirín ó dhúchas í Leona Armstrong atá díreach tar éis céim BA (Comhonoracha) sna Dána a bhaint amach in Ollscoil Luimnigh. Rinne sí tionscadal bhliain na céime ar an ábhar 'The Forgotten Voice of Killeeneen Cumann na mBan' agus thug sí an saothar sin chun críche i mbliana. Bronnadh Duais Brian Faloon ar an saothar in Ollscoil Luimnigh. Tá an-spéis ag Leona sa stair, go háirithe i nua-stair na hÉireann ó 1900 i leith, an feachtas chun saoirse a bhaint amach san áireamh agus an ról a bhí ag mná ansin. Chomh maith leis an spéis mhór i stair na hÉireann, baineann sí sásamh freisin as réimsí eile de stair an domhain agus tá scannán déanta aici faoin Ghetto i Vársá chomh maith le blog a scríobh faoi Stair Phoiblí na hEorpa anuraidh.

An **Dr Mark McCarthy**: Léachtóir agus Cathaoirleach Cláir maidir le Léann na hOidhreacht i Roinn na hOidhreacht agus na Turasóireacht in Institiúid Teicneolaíochta na Gaillimhe agus Mhaigh Eo. Cuireadh leabhar dá chuid, *Ireland's 1916 Rising: Explorations of History-Making, Commemoration & Heritage in Modern Times* (Ashgate, 2012) ar an ngearrliosta maidir le Gradam Leabhar na Bliana Chumann Tíreolaíochta na hÉireann. Rinne Routledge a athfhoilsiú sa bhliain 2016. I rith na bliana 2016, tá Mark ag feidhmiú freisin ina Chomhordaitheoir ar Chlár Chomóradh Céad Bliain 1916–2016 Institiúid Teicneolaíochta na Gaillimhe agus Mhaigh Eo. Tá sonraí faoi líon is mó ná 50 ócáid ar fáil ar www.gmit.ie/1916

Tá **Martin O'Donoghue** ina Scoláire de chuid Chomhairle Taighde na hÉireann in Ollscoil na hÉireann, Gaillimh. Tar éis dó céimeanna BA agus MA a ghnóthú in OÉ, Gaillimh roimhe seo, tá taighde dochtúireachta ar bun aige ar oidhreacht Pháirtí Pharlaiminteach na hÉireann ar feadh na mblianta 1922-1949 tar éis an tsaoirse a bhaint amach. Ar na réimsí spéise atá ag Martin i gcúrsaí taighde, tá an Rialtas Dúchais, an réabhlóid in Éirinn, stair polaitíochta, stair an chuimhneacháin agus an stair áitiúil. Tá sé ina Chisteoir faoi láthair ar an Old Tuam Society.

Mary Gallagher: Is í Mary Gallagher údar *16 Lives*; Éamonn Ceannt a d'fhoilsigh O'Brien Press i mí Dheireadh Fómhair 2014. Rugadh i mBaile Átha Cliath í agus chuaigh ar an ollscoil chuig an gColáiste Ollscoile Baile Átha Cliath mar ar ghnóthaigh sí céim BA san Eacnamaíocht agus sa Stair (1975). Bronnadh céim mháistreachta uirthi sa Riarachán Poiblí (1985) agus céim MA i Nua-Stair na hÉireann (2011).

Chaith sí a saol oibre sa tseirbhís phoiblí leis an IDA, le Fiontar Éireann agus le hÚdarás Forbartha an Champais Náisiúnta Spóirt.

Garneacht í le hÉamonn Ceannt.

Mary J Murphy: Scríbhneoir agus iriseoir a chaith seal leis an gcaoltóireacht agus a bhfuil an-spéis aici sa stair áitiúil. Rugadh Mary a bhfuil triúr clainne aici i Mionlach agus tá sí ina cónaí i gCathair Loistreáin. Tar éis di iarchéim a dhéanamh san iriseoireacht in Ollscoil Chathair Bhaile Átha Cliath, bhí sí ar dhuine de bhunaitheoirí na gníomhaireachta nuachta NEWS-CELLAR i mBaile Átha Cliath. Bhí sí ina comhfhreagraí in Éirinn ag foilseacháin éagsúla, ina taighdeoir le clár raidió Gay Byrne, rinne sí cláir faisnéise, bhí ina Riarthóir ar Chompántas Amharclannaíochta, ina múinteoir Béarla agus ina ina preasoifigeach ag Féile Ealaíon na Gaillimhe. D'oibrigh sí i Nua-Eabhrac, i Londain, i Reykjavik agus i Nashville. Tá trí leabhar scríofa aici - *Viking Summer: MGM's Filming of Alfred The Great in Galway in 1968* (Knockma Publishing 2008); *Achill's Eva O'Flaherty: Forgotten Island Heroine* (Knockma Publishing 2012), agus

Caherlistrane, with Eilish O'Carroll, Seán Keane and Vivian Nesbitt (Knockma Publishing 2015). Tá Mary ag obair faoi láthair ar roinnt tograí éagsúla agus i mbun taighde ar shaol an fhile Angla-Éireannaigh, Emily Lawless (bhí a cuid saothair ina spreagadh ag Anne Enright maidir le *The Green Road* a scríobh) a chaitheadh a cuid laethanta saoire in áit mhuintir a máthar, Teach Chaisleán an Haicéadaigh, Cathair Loistreáin.

Micheál Ó Máille: Pósta le Siobhán Ní Shuibhne as Cúil Aodha, Co. Chorcaí, triúr clainne Aibidh, Aedín & Mairéad. Bainisteoir ar Choláiste na nOileán ón mbliain 2002 i leith, Príomhoide ar Scoil Bhriocáin ón mbliain 2003 i leith. Spéis mhór i ngach cineál spóirt, go háirithe cluichí an CLG, bhí ina bhainisteoir agus ina thraenálaí ag clubanna éagsúla i gcraobhchomórtas sinsir na Gaillimhe. Tá suim mhór aige sa stair áitiúil, go háirithe sa stair a ligtear i ndearmad nó a cheiltear. D'fhoilsigh sé cuntas staire ar Scoil Bhriocáin sa bhliain 2012 agus chuir DVD le chéile faoi stair Ros Muc sa bhliain 2005 agus arís sa bhliain 2014. Tá sé ag obair faoi láthair ar fhoilseachán maidir le Scoil Bhriocáin, an Gort Mór agus an tÉirí Amach.

Ghnóthaigh **Patria McWalter**, B.A., H. Dip. A.S., céim BA sa stair agus sa tsocheolaíocht ón gColáiste Ollscoile Baile Átha Cliath sa bhliain 1996 agus bhain cáilíocht Chartlannaí amach an bhliain dár gcionn. Tá sí ag obair ó shin i leith leis an rialtas áitiúil agus thosaigh ag obair le Comhairle Contae na Gaillimhe sa bhliain 2000.

Taobh amuigh de chuidiú le Comhairle Contae na Gaillimhe a chinntiú go ndéantar an cúram is cóir chun an t-ábhar cartlainne a chaomhnú, d'oibrigh sí ó shin ar chatalóg ar líne de bhailiúcháin na Cartlainne a chur ar fáil, ar an gCartlann Dhigiteach (www.galway.ie/digitalarchives) a chur le chéile trínar féidir teacht ar bhailiúcháin éagsúla den tábhacht in áit ar bith ar domhan. D'oibrigh sí freisin ar fhoilsiú *Collecting and Preserving Folklore and Oral History: Basic Techniques (2006)* agus *For the Record, The Archives of Galway's Rural District Councils (2014)*.

Paul Duffy: Tá cuid mhór ábhair foilsithe aige ar oidhreacht innealtóireachta na hÉireann chomh maith le léachtaí a thabhairt agus páirt a ghlacadh i gclár faisnéise ar an raidió agus ar an teilifís. Tá dhá leabhar foilsithe aige faoi Ghaillimh agus bhronn Cumann Oidhreacht Tionsclaíochta na hÉireann Gradam Speisialta na bliana 2015 air mar gheall ar a bhfuil curtha i gcrích aige maidir leis an oidhreacht tionsclaíochta agus innealtóireachta i nGaillimh a chur chun cinn.

Dr Shirley Wrynn: Is leabharlannaí í an Dr. Shirley Wrynn in Institiúid Teicneolaíochta na Gaillimhe agus Mhaigh Eo. Chríochnaigh sí a tráchtas Ph.D. le gairid i Roinn na hOidhreacht agus na Turasóireachta san ITGM. Ba é teideal

a tráchtais *Galway and the Easter 1916 Rising: An Investigation of Local Histories, Memories and Heritage Tourism Possibilities*.

Tomás Kenny: Is duine Tomás Kenny de mhuintir Uí Chionnaith an tsiopa leabhar i nGaillimh. Tá céim aige as OÉ, Gaillimh agus foilsíodh leabhar leis ar an tréimhse chéanna seo - *Galway: Politics & Society 1910-23* (Four Courts Press, 2013).

Tony Varley: Léachtóir le polaitíocht agus socheolaíocht in Ollscoil na hÉireann, Gaillimh. Rinne sé comheagarthóireacht ar *Integration through Subordination: The Politics of Agricultural Modernisation in Industrial Europe* (Brepols, 2013) agus ar *Land Questions in Modern Ireland* (Manchester University Press, 2013).

Liosta léaráidí

Léaráid 1.1 Toscairí chuig Oireachtas Chonradh na Gaeilge 1913, taobh amuigh de Halla an Bhaile i nGaillimh. Ina measc tá triúr sínitheoirí Fhorógra 1916, Éamonn Ceannt, Seán Mac Diarmada agus Pádraig Mac Piarais; triúr a bheadh ina n-Uachtarán na hÉireann, Dubhghlas de hÍde, Seán T. Ó Ceallaigh agus Éamon de Valera; agus daoine eile mór le rá, ina measc Eoin Mac Néill, An Cuntaois Markiewicz agus Pádraic Ó Conaire. *Foinse:* Muintir Curran, Baile Átha Cliath.

Léaráid 1.2 Toscairí a d'fhreastail ar Chomhdháil Cheardchumann na hÉireann 1911, a bhí ar siúl i Halla an Bhaile, taobh amuigh de Lough Corrib House, Barr an Chalaídh. Sa phictiúr tá Mary Galway as Béal Feirste (i lár, le hata mór uirthi) agus James Larkin (ar chúl, an dara duine ar thaobh clé an dorais, lena hata ar fiar agus le croiméal air). *Foinse:* le caoinchead ó Chartlann agus Mhúsaem Chumann Staire Lucht Saothair na hÉireann.

Léaráid 2.1 Seoirse Mac Niocaill, Cróinéir Thriar Thiar Chontae na Gaillimhe. *Foinse:* Foilsítear an íomhá seo le caoinchead Leabharlann Náisiúnta na hÉireann, Arthur Griffith Papers, MS 49,530/25/3.

Léaráid 2.2 Amharc ar an bpríomhchuid den taispeántas druileála a chuir Óglaigh na hÉireann i gContae na Gaillimhe ar siúl sa Pháirc Spóirt, Baile Átha an Rí, Contae na Gaillimhe, 29 Meitheamh 1914. *Foinse:* Sunday Independent, 5 Iúil 1914.

Léaráid 2.3 Líon na nÓglach i gContae na Gaillimhe (complachtaí), Meán Fómhair 1914. *Foinse:* Foilsítear an íomhá seo le caoinchead an Atlas of the Irish Revolution, le foilsíú go gairid.

Léaráid 2.4 Men of the West, 1915, Seán Keating, © Eastát Sheán Keating, IVARO, Baile Átha Cliath, 2016 *Foinse:* Dánlann Chathair Bhaile Átha Cliath Hugh Lane.

Léaráid 2.5 Teach an Phiarsaigh, Ros Muc, Co. na Gaillimhe. *Foinse:* Mark McCarthy.

Léaráid 2.6 Pádraig Mac Piarais (beagán ar dheis i lár báire, in éide airm le suaithentas bán ar an mbóna agus caipín ina lámh ar shochraid Dhiarmada Uí Dhonnabháin Rossa, Reilig Ghlas Naíon, Baile Átha Cliath, 1Lúnasa 1915. *Foinse:* Foilsítear an íomhá seo le caoinchead Leabharlann Náisiúnta na hÉireann, Bailiúchán Keogh Brothers Ltd., KE 234.

Léaráid 2.7 Liam Ó Maoilíosa. *Foinse:* Cumann CLG Liam Uí Mhaoilíosa.

Léaráid 2.8 Gluaisrothar Liam Uí Mhaoilíosa ar taispeáint in Iarsmalann Dhún Uí Mhaoilíosa, An Rinn Mhór, Gaillimh. *Foinse:* Mark McCarthy.

Léaráid 2.9 An choimhlint idir lucht an éirí amach agus fórsaí na Breataine i gContae na Gaillimhe i rith Sheachtain na Cásca 1916. *Foinse:* Foilsítear an íomhá seo le caoinchead an Atlas of the Irish Revolution, le foilsíú go gairid.

Léaráid 2.10 Seanbheairic an RIC, Droichead an Chláirín, Contae na Gaillimhe. *Foinse:* Mark McCarthy.

Léaráid 2.11 Plean don éirí amach i mbaile mór na Gaillimhe. *Foinse:* Foilsítear an íomhá seo le caoinchead an Atlas of the Irish Revolution, le foilsíú go gairid.

Léaráid 2.12 An chrois le huaigh an Chonstábla Patrick Whelan, Reilig an Bhóthair Mhóir, Gaillimh. *Foinse:* Mark McCarthy.

Léaráid 2.13 An HMS Laburnum. *Foinse:* Eric Murray

Léaráid 2.14 An mhodhfheirm, Baile an Gharráin Thiar, Baile Átha an Rí, Contae na Gaillimhe. *Foinse:* Mark McCarthy.

Léaráid 2.15 Caisleán Mhaigh Fhód, Maigh Fhód, Contae na Gaillimhe. *Foinse:* Mark McCarthy.

Léaráid 2.16 An láthair ónar scaip na hÓglaigh ag Teach Limepark, Baile na Creige, Contae na Gaillimhe. *Foinse:* Mark McCarthy.

Léaráid 2.17 Láthair tigh William Blanche, Droiminn an Locha, Contae na Gaillimhe. *Foinse:* Mark McCarthy.

Léaráid 2.18 An tseid, nó scioból le William Hoode, Corr na Gaoithe, Contae na Gaillimhe. *Foinse:* Mark McCarthy.

Léaráid 2.19 Cró Uí Mhaoilíosa An Choill Dubh Uachtarach, Contae na Chláir. *Foinse:* Mark McCarthy.

Léaráid 3.1 Grianghraf de Liam Mellows arna thaispeáint i dTeagasc, Baile Átha an Rí. *Foinse:* Marie Mannion.

Léaráid 3.2 Meiriceá 1919 nó 1920. Harry Boland, Liam Ó Maoilíosa, Éamon De Valera, Patrick McCartan agus Diarmuid Lynch le John Devoy ina shuí chun tosaigh. *Foinse:* Is le caoinchead Leabharlann Náisiúnta na hÉireann a dhéantar an íomhá seo a atáirgeadh. Tagairt NPA PRH6.

Léaráid 3.3 Cárta Ballraíochta na nÓglach. *Foinse:* Cartlann Chomhairle Contae na Gaillimhe, Comhad Óglaigh na hÉireann (GS13/02).

Léaráid 4.1 Tom Kenny ina fhear óg *Foinse:* anaithnid.

Léaráid 4.2 Curaidh Shinsearacha an Chontae san Iománaíocht 1915, An Chreachmhaoil. Chun tosaigh: (Clé go Deas) Michael Callanan agus Dick Morrissey. Lár: (Clé go Deas) Martin Rooney, Jack Maloney, John Rooney, Tom Kenny, Pat Rooney, Tom Callanan, Tom Morrissey, Mattie McEvoy. Ar Chúl: (Clé go Deas) Mattie Kelly, John Fahy, Paddy Hynes, Martin Newell, Gill Morrissey, Paddy Joe Morrissey, Tom Shaughnessy, Gerry Deely agus Matt Nester. *Foinse:* Le caoinchead ó Brian Quinn.

Léaráid 4.3 Tom Kenny níos faide amach ina shaol. *Foinse:* anaithnid.

Léaráid 5.1 Pósadh Kate Armstrong (nee Glynn) agus Michael Armstrong, Feabhra 1921. *Foinse:* Bailiúchán príobháideach Kate Armstrong.

Léaráid 5.2 Bonn agus ribín 1916 a fuair Kate Armstrong mar aitheantas ar a seirbhís in 1916. *Foinse:* Kathy Keane.

Léaráid 5.3 Óglaigh Bhráithreachas Phoblacht na hÉireann cruinnithe ag leacht cuimhneacháin i gCill Fhínín in Aibreán 1965. Is í Kate Armstrong an bhean a bhfuil an hata dubh uirthi, sa dara sraith, an cúigiú duine ó chlé. Is í Mary Rabbitt atá ar a gualainn dheas, an ceathrú duine ó chlé. *Foinse:* An Curadh Connachtach, 1 Bealtaine 1965.

Léaráid 6.1 An t-eagrán den nuachtán The Gaelic American inar foilsíodh an scéal 'True Story of the Galway Insurrection' i mí Eanáir, 1917.

Léaráid 6.2 Liam Ó Maoilíosa. *Foinse:* C. Desmond Greaves.

Léaráid 6.3 Dhíol lucht tacaíochta Chlan na Gael cártaí poist mar seo i Nua-Eabhrac. *Foinse:* Bailiúchán príobháideach.

Léaráid 6.4 Trí bhannaí a dhíol, bhailigh Clan na Gael airgead mór ar mhaithe leis an gcoimhlint le neamhspleáchas a bhaint amach d'Éirinn. *Foinse:* Bailiúchán príobháideach.

Léaráid 6.5 Liam Ó Maoilíosa ag tabhairt aithisc ag comóradh bliantúil Bhaile Uí Bhuadáin ag uaigh Theobald Wolf Tone. *Foinse:* Éamonn Ó hEochaidh.

Léaráid 7.1 Muintir Fleming, Droichead an Chláirín, c. 1908. *Foinse:* Le caoinchead Michael Fleming in The Redingtons of Clarinbridge le Joseph Murphy.

Léaráid 7.2 Muintir Uí Fhinneadha, an 3 Aibreán 2016, taobh amuigh den teach inar chónaigh sé i nDroichead an Chláirín, ar ócáid nochta plaice chun a pháirt san Éirí Amach a cheliúradh. *Foinse:* Grúpa Oidhreacht Dhroichead an Chláirín.

Léaráid 7.3 Neacht an Athar Uí Fhinneadha, Margaret (Peg) Feeney Molloy. *Foinse:* Grúpa Oidhreacht Dhroichead an Chláirín.

Léaráid 7.4 Cuid de mhuintir Fleming ag freastal ar Chomóradh 1916 i nDroichead an Chláirín: Mary agus Maria Stacey, Jean Downey agus Michael Fleming, a shíolraíonn go díreach ó Michael Fleming, in éineacht leis an gComhairleoir Martina Kinnane, ar chlé ar fad, Anne Rabbitte TD, ar dheis ar fad, agus Éamon Ó Cuív (garmhac le Éamon De Valera) sa lár. *Foinse:* Grúpa Oidhreacht Dhroichead an Chláirín.

Léaráid 7.5 Bríd Bhreathnach Uí Mhaoileoin, Cill Fhínín. *Foinse:* Le caoinchead Aoileann Nic Gearailt, Sáirséal agus Dill 1947-1981 Scéal Foilsitheora, 2014.

Léaráid 7.6 An tAthair Harry Ó Finneadha (Droichead an Chláirín) agus an Ceannfort Eamonn Corbett (Creachmhaol) c. 1923. *Foinse:* Le caoinchead Joseph Murphy, Droichead an Chláirín.

Léaráid 8.1 Cigire Ceantair an RIC, George Bennett

Heard. *Foinse:* Jim Herlihy.

Léaráid 8.2 An Constábla RIC Patrick Whelan. *Foinse:* Jim Herlihy.

Léaráid 9.1 Tiomsaíodh na hainmneacha thuas as an gCartlann Mhíleata, an Rolla Onóra agus an Sinn Féin Rebellion Handbook. Cé go luaitear i roinnt ráiteas dhá fhichead a bheith i gceist, níorbh fhéidir níos mó ná cúig ainm déag agus fiche a dheimhniú. Ní raibh an tAthair John William O'Meehan ar an liosta seo. Ní luaitear ach aon ainm amháin maidir le Cumann na mBan: Mary Higgins, Ard Raithin.

Léaráid 9.2 Grianghraf le caoinchead ó Thomas Quinn. Tógadh an grianghraf seo i rith Chogadh na Saoirse; feictear ann fir a d'fhóin i gComplacht Chinn Mhara 1916. Ina suí ar chlé: Bertie Quinn, Pádraig Fahy. Ina suí ag an mbord: Seamus Davenport, Joe Kilkelly. Ina seasamh: Tommie Reidy, Tommy Quinn, Michael Mikie Hynes.

Léaráid 9.3 Feictear sa phictiúr seo constábla RIC ina sheasamh ag an gcoirnéal ag faire imeachtaí an lae. *Foinse:* Grianghraf le caoinchead ó Thomas Quinn.

Léaráid 9.4 Thomas McInerney as an gCathair Mhór, Cinn Mhara, i rith Chogadh na Saoirse. *Foinse:* Grianghraf le caoinchead ó Micko McInerney, mac Thomas.

Léaráid 9.5 Teach tréigthe Foy (Teach Seapark). Is anseo a bhí go leor de Chomplacht Chinn Mhara ag fanacht le horduithe. Baineadh úsáid as an teach mar ospidéal fiabhrais a bhunaigh an Dr. Denis Hynes le linn an ghorta. *Foinse:* Grianghraf le caoinchead ó Eilish Kavanagh.

Léaráid 9.6 Líniocht le Thomas Quinn ag taispeáint an RIC ag fanacht i ngarrán beag taobh amuigh de theach an Athar O'Meehan. Úsáideadh an pictiúr i scoileanna chun imeachtaí ar an lá i ndiaidh Luan na Cásca a léiriú.

Léaráid 9.7 Bonn a fuair an Sáirsint Thomas Reilly as an bpáirt a bhí aige i ngabháil Pádraig Uí Fhathaigh taobh amuigh de Delamain Lodge. Bronnadh Stoc Cogaidh £5 air freisin ag Iosta an RIC an 17 Bealtaine 1917. Grianghraf le caoinchead ó www.irishconstabulary.com.

Léaráid 9.8 Líniocht le Thomas Quinn ag taispeáint na heachtra a bhain leis an RIC agus iad ar an mbealach go Poll na bhFia Thiar.

Léaráid 9.9 I gCinn Mhara a rugadh Thomas McInerney agus cé gur bhall de chomplacht eile (Ard Raithin) é, chinntigh sé go raibh cosaint ag a chomharsana agus a chairde. Lean na himscrúdaitheoirí leo á cheistiú agus ar deireadh, d'admhaigh sé gur ordaigh sé don Chomplacht cúlú. Is cuid bheag é an méid thuas de ráiteas fada a úsáideadh i gcás cúirte maidir le pinsean do John Burke. Pinsean Seirbhíse Míleata John Burke Tag. MSP34REF9331. Iarratas John Burke ar phinsean seirbhíse míleata maidir leis an gcás John Burke v An tAire Cosanta, achoimre clóbhuailte agus tras-

scríbhinn focal ar fhocal ar fhianaise faoi mhionn ó Thomas McInerney ar an 5 Aibreán 1945.

Léaráid 9.10 Boinn a bronnadh ar Michael Hynes. A mhuintir a thug cead iad a bheith mar chuid de thaispeántas in 2015. *Foinse:* Thomas Quinn.

Léaráid 9.11 Cás taispeántais a bhronn Men's Shed an Ghoirt ar thaispeántas in 2015. Ba le beirt Óglach in 1916 an gunna agus an bheaignit atá ar taispeántas sa chaibinéad. Eddie Forde a bhailigh na déantáin. *Foinse:* Eilish Kavanagh.

Léaráid 9.12 Taispeántas i gCinn Mhara i rith Sheachtain Oidhreachta 2015. *Foinse:* le caoinchead ó Eilish Kavanagh.

Léaráid 10.1 Patrick Dunleavy. *Foinse:* Muintir Dunleavy.

Léaráid 10.2 Liam Langley (ar chlé agus hata tuí air) agus foireann peile Gaelaí Fhianna Thuama. *Foinse:* Cartlann Old Tuam Society.

Léaráid 10.3 Liam Langley. *Foinse:* Eimear Cremen.

Léaráid 11.1 Grianghraf a tógadh ag ceann Chearnóg Naomh Mícheál, Béal Átha na Sluaighe ar ócáid cuimhneacháin 1966. Ó chlé go deas: An tAthair Peter Dunne, Moinsineoir Timothy Glennon, an tOirmhineach Cyril Champ, Tadhg Mac Lochlainn, Paddy Carroll. *Foinse:* Patricia Carroll.

Léaráid 12.1 Pádraig Mac Piarais. *Foinse:* anaithnid

Léaráid 12.2 An tOllamh Tomás O Máille, Muintir Eoghain, an chéad ollamh le Gaeilge i gColáiste na hOllscoile, Gaillimh. Ba thacadóir láidir leis na hÓglaigh i gConamara a bhí ann, mar aon lena dheartháir, Padraic, duine de na mór-Óglaigh. *Foinse:* Ollscoil na hÉireann, Gaillimh.

Léaráid 12.3 Bhí Mícheál O Droighneáin, Na Forbacha, ar dhuine de bhanna poblachtánach as Conamara agus Cathair na Gaillimhe a tógadh le linn Sheachtain na Cásca. Ina dhiaidh sin bhí sé ina Oifigeach i gCeannas ar Bhriogáid Chonamara Thoir le linn Chogadh na Saoirse. *Foinse:* *Galway Advertiser*.

Léaráid 12.4 Colm Ó Gaora (atáirgte as Ros Muc agus Cogadh na Saoirse, Proinsias Mac Aonghusa, Conradh na Gaeilge 1992).

Léaráid 13.1 Miontuairiscí Chomhairle Chontae na Gaillimhe, 3 Bealtaine 1916, GC/1/2, lch 700.

Léaráid 13.2 Leabhar Tinrimh Foirne Chomhairle Contae na Gaillimhe, le siníú Carter (i nGaeilge), 24 Samhain 1916, GC/7/10.

Léaráid 13.3 Litir as Comhad na Muinisean, 19 Nollaig 1916, GC/CSO/3/2.

Léaráid 13.4 Miontuairiscí Chomhairle Contae na Gaillimhe, 3 Bealtaine 1916, GC/1/2, lch 707.

Léaráid 13.5 Sliocht as an gCuradh Connachtach faoi phlé ag cruinniú de Chomhairle Contae na Gaillimhe ar iarratas ó Carter go bhfágfaí a phost ar oscailt dó agus é imtheorannaithe, 19 Lúnasa 1916.

Léaráid 14.1 William O'Malley MP. *Foinse:* anaithnid

Léaráid 14.2 An Leifteanant Michael Lavelle M.C., An Clochán. *Foinse:* Páipéar nuachta anaithnid.

Léaráid 14.3 NLI, MFA 54/59 The British in Ireland (CO 904) Police Reports 1914-1921, May 1916.

Caibidil 15. Léaráidí uile: *Foinse:* Bailiúchán Paul Duffy.

Léaráid 16.1 Athair Éamonn Ceannt, Príomh-Chonstábla RIC James Kent. *Foinse:* Mary Gallagher.

Léaráid 16.2 Éamonn Ceannt, Piobaire Uilleann. *Foinse:* Mary Gallagher.

Léaráid 16.3 Áine Ceannt, bean Éamonn Ceannt. *Foinse:* Mary Gallagher.

Léaráid 16.4 Éamonn Ceannt, Ceanntfort, 4ú Cathlán, Óglaigh na hÉireann. *Foinse:* Mary Gallagher.

Léaráid 17.1 Pádraig Mac Piarais. *Foinse:* Leabharlann Náisiúnta na hÉireann.

Léaráid 17.2 Pádraig o Conghaile, an fear a thug An Píarsach go Rosmuc, agus a bhean Jane Grant. Bhí Pádraig agus Jane araon ag teagasc ar feadh na mblianta i Scoil Náisiúnta an Ghoirt Mhóir. *Foinse:* Máire Barnard agus Philomena Ní Leathlobhair.

Léaráid 18.1 Mícheál Mac Aodh. *Foinse:* Kevin Ball.

Léaráid 18.2 Canice Craven 1930. *Foinse:* Karen Johnson, Cartlannaí, Na Bráithre Críostaí, Ionad Proibhinse, Marino, Baile Átha Cliath.

Léaráid 19.1 Eva O'Flaherty. *Foinse:* Diarmuid Gielty, Acaill.

Léaráid 19.2 Brendan agus Bridie Gannon, deartháir agus deirfiúr, Cathair Loistreáin, agus plaic chuimhneacháin a coimisiúnaíodh go speisialta á nochtadh acu ar thuama ardaithe achóirithe Eva O'Flaherty agus a muintire i reilig Dhomhnach Pádraig ar an 17 Aibreán 2013, 50 bliain i ndiaidh a báis. Is í an t-ealaíontóir Beilgeach, Marie Howet, a phéinteáil portráid Eva, ar Acaill in 1929. *Foinse:* Mason Glynn.

Léaráid 19.3 Cárta cuimhneacháin Eva O'Flaherty. *Foinse:* Diarmuid Gielty, Acaill.

Léaráid 20.1 An tUasal Mattie Niland (trú ó chlé) le hiarshaighdiúirí Bhriogáid Thuama, Sean-IRA. *Foinse:* Bailiúchán Joe Dillon.

Léaráid 20.2 Daltaí de chuid mheán scoil Chlochar na Trócaire a ghlac páirt i gceiliúradh Iubhaile 1916. *Foinse:* Bailiúchán Joe Dillon.

Léaráid 20.3 Maureen Freeman, buaiteoir an chomórtais aiste, le pictiúr d'Éamonn Ceannt. *Foinse:* Bailiúchán Joe Dillon.

Léaráid 20.4 Iarshaighdiúirí an tSean-IRA lena gcuid bonn. *Foinse:* Bailiúchán Joe Dillon.

Léaráid 20.5 An tUasal Noel O'Donoghue, Atur nae Stáit Gníomhach, i mbun aithisc, Reachtaire Martin Higgins (Sean-IRA), John Donnellon TD,

Michael F. Kitt TD, An Seanadóir Mark Killilea, Na Comhairleoirí Paddy A. Patten, William Burke, Sean M. Glynn, Peter Raftery, Padraic O'Ceallagh agus Tom Hussey. Ina measc, An Coirnéal P. Ó Ceirín, Beairic na Rinne Móire; John Coughlan (Cathaoirleach) agus Coimisinéirí an Bhaile, Gerald H. O'Connor (Cléireach an Bhaile); An tAthair Martin Geraghty, An Ceannfort M. Gonigle, An Garda Síochána. *Foinse:* Bailiúchán Joe Dillon.

Léaráid 20.6 Leacht cuimhneacháin 1916 Thuama á nochtadh ag Mattie Niland. *Foinse:* Bailiúchán Joe Dillon.

Léaráid 20.7 David Burke, Tuaim, mac léinn Mheánscoil na mBráithre Críostaí ag léamh an Fhorógra i mBéarla. *Foinse:* Bailiúchán Joe Dillon.

Léaráid 20.8 Willie Kelly, Saor cloiche, Tuaim, a rinne agus a thóg leacht cuimhneacháin 1916. *Foinse:* Bailiúchán Joe Dillon.

Léaráid 21.1 Taobh-amharc ar leacht cuimhneacháin Thomas Ruane, Reilig Bhaile Chláir. *Foinse:* Shirley Wrynn.

Léaráid 21.2 Dealbh de Joseph Howley, Órán Mór, Co. na Gaillimhe. *Foinse:* Shirley Wrynn.

Léaráid 21.3 Dealbh de Liam Mellows, An Fhaiche Mhór, Gaillimh. *Foinse:* Mark McCarthy.

Léaráid 21.4 Séadchomhartha nochtta in 1966 ag Teach Limepark, Tobar Pheadair, Co. na Gaillimhe. *Foinse:* Mark McCarthy.

Buíochas

Thar ceann Choiste Cuimhneacháin 1916 Chomhairle Chontae na Gaillimhe, is mian liom buíochas a ghabháil leis na heagraíochtaí agus na daoine go léir a chabhraigh linn an foilseachán seo a chur i dtoll a chéile. Ar an gcéad dul síos, is mian liom buíochas a ghabháil le húdair na gcaibidlí éagsúla atá sa leabhar. Buíochas ó chroí le Gearóid Ó Tuathaigh, Ollamh Emeritus le Stair, Ollscoil na hÉireann, Gaillimh, as an réamhrá a scríobh agus as a chúnamh agus a threoir nuair a tosaíodh ag caint ar leabhar dá leithéid seo a fhoilsiú.

Lena chois sin, is mian liom aitheantas a thabhairt don tacaíocht agus don chúnamh a thug an coiste comhairleach dúinn. Is iad sin Michael Owens, Stiúrthóir Gníomhach Seirbhísí, Seirbhísí Tithíochta agus Corparáideacha, Páid Ó Neachtain, Oifigeach Forbartha na Gaeilge, Comhairle Chontae na Gaillimhe, an Dr Mark McCarthy, ITGM, an Dr Shirley Wrynn, ITGM, agus an Dr Conor McNamara, ÓEG, agus an leabhar á chur i dtoll a chéile.

Táim buíoch d'fhoireann Bhiúró na Staire Míleata, go háirithe an Ceannfort Pádraic Kennedy, Cartlann Mhíleata OIC, agus Hugh Beckett, Cartlannaí ar Dualgas, An Chartlann Mhíleata, foireann Leabharlann Náisiúnta na hÉireann, lena n-áirítear Laura Egan, Mary B. Broderick, Glenn Dunne agus Bernie Metcalfe; Lar Joye, Ard-Mhúsaem na hÉireann, agus údair na gcaibidlí éagsúla a chabhraigh linn foinsí na n-íomhánna agus na ngrianghraf as a mbailiúcháin féin a fháil agus a liostú.

Táim faoi chomaoin ag Marianne ten Cate as an obair chrua ar fad a rinne sí agus as a cháiréisí a bhí sí i mbun léamh profaí. Táim fíorbhuíoch de Europus as an tseirbhís aistriúcháin a chuir siad ar fáil.

Buíochas ó chroí le Gráinne Smyth, Oifigeach Cléireachais, agus le Marian Donohue, Oifigeach Sinsearach Foirne, as a ndílseacht, a dtiomantas agus as an obair dhian i dtaobh gnéithe éagsúla den fhoilseachán. Buíochas le Catherine McConnell, Stiúrthóir Gníomhach Seirbhísí, Pleanáil, Forbairt Fiontair Pobail agus Eacnamaíochta, agus le Eileen Keaveney, Oifigeach Riaracháin; le Louise O'Donnell, Oifigeach Foirne Cúnta, Michelle Staunton, Oifigeach Cléireachais, agus le Mandy Griffin, Oifigeach Cléireachais; le Sandra Silke, Oifigeach Cléireachais, le Dave Collins, Grúpa Oidhreachta Uachtar Ard, agus le Jimmy Laffey, Grúpa Oidhreachta Sceachana, as a gcúnamh agus a dtacaíocht go léir. Buíochas le Bridín Feeney, Oifigeach GIS, Comhairle Chontae na Gaillimhe, as an léarscáil a chur i dtoll a chéile. Gabhaim buíochas le Coiste Cuimhneacháin

1916 Chomhairle Chontae na Gaillimhe, go mór mór Michael Owens, Páid Ó Neachtain, Patria McWalter, Jo Vahey, Bernie Donnellan, Peter Rabbitt agus Caitriona Morgan.

Buíochas le Aggie Jankowska, Dearthóir Grafaicí, KPW Design & Print agus le Gerry Glynn, KPW Design & Print, as an obair mhór a rinne said chun an foilseachán seo a fhorbairt agus a chur i gcrích.

Buíochas le Padraic de Bhaldraithe as an bprofléamh agus a ionchur eile i dtáirgeadh an fhoilseacháin seo.

Iadsan a bhfuil moladh ag dul dóibh ach nach bhfuil luaite anseo, mo bhrón agus mo bhuíochas ó chroí leo.

*Marie Mannion,
Oifigeach Oidhreachta,
Comhairle Chontae na Gaillimhe,
Eagarthóir.
An 15ú Samhain, 2016.*

Index/Innéacs

Note: This is merely an indicative index that lists the key people who are mentioned in this publication. It does not purport to give all references to each person listed.

Nóta: Níl anseo ach innéacs táscach a liostaíonn na príomhghaoine a luaitear san fhoilseachán seo. Ní mhaítear go dtugtar gach tagairt do gach duine atá liostaithe.

A

Adams, Gerry 89, 91, 442, 444
Aiken, Frank 290
Ainslie, Major 205, 568
Alexandra, Queen 209, 573
Alwright, Captain 222, 587
An Bhanríon Eilís I (Queen Elizabeth I) 361, 564, 708
Archbishop of Dublin 41
Ardilaun, an Bhantiarna (Lady) 410
Ardilaun, Lady 60
Armstrong, Captain Andrew 52, 402
Armstrong, Kate 4, 51, 73, 116, 120, 122-123, 126-128, 130, 157, 159, 340, 348, 401, 424, 471, 475, 478, 482-483, 486-487, 516, 518, 715
Armstrong, Michael 116, 130, 340, 486, 715
Ashe, Thomas 48
Asquith, Herbert 32, 240, 380, 606
Athy, Michael 52, 306, 316, 331, 402, 677, 687, 704
Azaryahu, Moaz 315, 687

B

Bairéad, Tomás 215, 219, 222, 224-225, 580, 584, 587, 589-590
Ball, Kevin 280-281, 284-285, 342, 649, 651, 654-655, 716
Banim, Mary 26, 29, 373, 376
Barney, Mellows 78, 80, 85, 90, 91, 134, 429, 432, 444, 491
Barrett, Constable Anthony 163
Barrett, Constable Denis 168
Barrett, James 48, 73, 316, 399, 424, 687
Barrett, Jim 96, 450
Barrett, Richard 88, 441
Barry, Pauline 66, 417
Bartley, Gerald 322, 695
Bartleys in Clifden 216
Béasláí, Piaras (Beasley, Piaras) 278-279, 284-285, 381, 647
Bell, Captain James 205, 569
Bellew, Dominic 201, 565
Berridges 272

Bhreathnach, Brid (Bridget Walsh) 479, 480
Bhreathnach, Gretta (Walsh, Gretta) 118, 120-121, 125, 472-476, 481
Bhreathnach, Máire Cáit (Walsh, Mary Kate) 514-515, 158
Bhreathnach, Teresa (Walsh, Teresa) 475
Biggar, Joseph 31, 379
Birrell, Augustine 95, 190, 448-449, 552
Blanche, William 65, 340, 415, 714
Blount, Captain W. F. 62, 167
Blythe, Ernest 150
Bödicker, Friedrich 51, 401
Bodkin, Captain 55, 143, 165
Boland, Harry 83, 340, 714
Bolton, Bishop Theophilus 200
Borulawski, Jozef 204
Brady-Murray, Mr 177, 537
Breathnach, Aodh (Walsh, Hugh) 401
Breathnach, Pádraig 581
Breathneach family 218, 272
Breathneach, Bridgid 317, 332
Breathneach, Pádraig 216, 272
Brennan, Brothers 304
Brennan, Constable Edward 163
Brennan, Constable Michael J 164
Brennan, John 282, 285, 651, 655
Brennan, Robert 78, 90, 429, 443
Brennan, William 201, 564
Broderick, Jack 144, 501
Broderick, Seán 96, 450, 686
Brody, Michael 66, 417
Browne, Michael 130
Browne, Rev Dr Michael 319
Browne, Sam 52, 187-188, 401, 549-550
Browne, Samuel 192, 555
Brugha, Cathal 71, 84, 108, 125, 159, 194, 265-266, 285, 289, 294, 310, 331, 436, 480, 634-635, 659
Bulfín, William 17, 28, 362, 376
Burke, Coisín 170, 530
Burke, David 303-304, 342, 674-675, 717
Burke, Jack 170, 179

Burke, Jim 26, 374
Burke, John 175, 179-180, 186, 192, 341, 535-536, 540-541, 548, 555, 715
Burke, Máirtín (Martin) 284, 653
Burke, Mary 279, 648
Burke, Paddy 170, 530
Burke, Patrick (Oisín) 170
Burke, Peter 170, 530
Butt, Isaac 243, 610
Byrne, Myles 78, 429

C

Cahill, Bill 96, 450
Callanan, Pat 96, 124, 135, 145, 151, 158-159, 450, 479-480, 492, 502, 509, 517-518
Callanan, Patrick 72, 74-75, 96, 98, 101, 104, 109-112, 133, 149-150, 423, 425-426, 449, 452, 455, 459, 463-468, 490, 507
Callanan, The Hare 60
Callinan, John 170, 530
Campbell, Fergus 9, 11, 21, 28-29, 81, 90, 92, 95-97, 99, 103, 109-110, 113, 131, 149, 174, 180, 192, 194, 353, 356, 367, 375-376, 432, 443, 448, 450-451, 453, 457, 463-465, 468, 487, 506, 534, 541, 555, 557
Cannon, Jim 26, 374
Cannon, Joe 26, 373
Carey, Eamon 298
Carroll, Paddy 197, 199, 208, 210, 342, 560, 562, 573-574, 716
Carson, Sir Edward 32, 380
Carter, Seamus 230
Cartúir, Séamus (Carter, Seamus) 596, 599, 601
Carty, TD Michael 322, 695
Casement, Roger 16, 28, 33, 46, 69, 90, 162, 193, 217, 223-224, 237, 264, 289, 294, 375, 582, 589-590
Casey, Johnny 282, 652
Casey, Sergeant John 165
Cassidy, Corporal 321
Cassin, Rev Fr 314, 686
Cavanagh, Maeve 115, 470
Ceannt, Áine 267, 281, 342, 636, 650, 716

- Ceannt, Éamonn 338, 625, 626, 628, 629, 630, 634, 635, 669, 702, 703, 711
 Ceannt, Risteárd (Kent, Richard) 399
 Ceannt, Tomás (Kent, Thomas) 49, 399
 Chamberlain, Neville 44, 74, 394, 424
 Chavasse, Claud Eva 285, 288
 Childers, Erskine 33, 383
 Clancarty family 206-208
 Clancarty, Earl of 201, 207, 211, 208
 Clarke, Constable John 164-165
 Clarke, Kathleen 281, 287, 289, 291, 294, 331, 651, 657, 659, 661, 665
 Clarke, Major 167, 527
 Clarke, Samuel 19, 29
 Clarke, Sergeant John 165
 Clarke, Tomas James 72, 282, 331
 Cleary, Constable James 49, 161
 Cloherty, Patrick 168, 528
 Colbert, Con 78, 183, 265, 267, 429, 544, 633
 Collins, Captain 124
 Collins, Michael 84, 89, 91, 279, 281, 284-285, 294, 308, 444, 649, 654, 664
 Colum, Padraig 291, 294
 Comerford, District Inspector 189
 Comerford, Francis 187, 549
 Comerford, Henry 292, 294-295, 663, 665
 Comerford, Joe 290, 660
 Comerford, Máire 281, 289, 291, 651, 660-661
 Comerford, William 292, 663
 Comerford, WJV 13, 28
 Concannon, Fr Eamon 298
 Conlan, Mr 209
 Conlon, John 163, 523
 Conlon, Martin 224, 280-281, 590, 649, 651
 Conlon, Peig 219, 584
 Connell & Co, Charles 57
 Connolly, James 73, 79, 83, 88, 117, 263, 267, 303, 424, 472
 Connolly, John 170
 Connolly, John P 183
 Connolly, Nora 80, 90, 443
 Connolly, Sean 161, 303
 Conroy, GC 228
 Conway, Bridget 129
 Conway, John 189, 551
 Coogan, Fintan 326, 699
 Coogan, Tim Pat 91, 288, 444, 659
 Cooney, William 65, 416
 Corbett, Eamon 46, 150, 309, 315, 320
 Corbett, Mary 118, 129, 473, 485
 Corless, Patsy 64, 415
 Cosgrave, James 201
 Costello, Dr Thomas 206
 Costello, Dr Thomas Bodkin 182, 543
 Costello, Eileen 182, 192, 194, 557
 Costello, Fr Patrick 207
 Costello, John D 183, 186-188, 191, 194-195
 Costello, Martin 142, 498
 Coughlan, Jack 302, 304, 672, 675
 Courtney, Thomas 55, 57, 74-75, 225, 309, 332, 404, 407, 425-426, 590, 680, 705
 Craig, James 32, 381
 Craven, Brother Canice 282-284
 Craven, Brother James 282-284
 Crean, Constable Hugh M 164
 Cremen, Eimear 182, 194, 341, 544, 557, 716
 Crosbie, Major 167
 Crowe, Fr Michael 66
 Cruise, District Inspector 171
 Cúchulainn 40, 389
 Cummins, Joseph 183, 189, 545, 551
 Cunningham, John 3-4, 9, 11-12, 28-29, 92, 239, 256, 337, 347-348, 353, 356-357, 375-376, 605, 624, 710
 Curran, Gene 104, 106, 135, 459-460, 492
 Curran, Michael 41, 72, 390, 423
 Curran, Monsignor Michael J 68
 Curran, Rita 283, 652
 Cusack, Brian 33, 191, 196, 331, 381, 554, 559, 704
 Cusack, Michael 171
- D**
 D'Arcy, John 243
 Daibhéad, Micheál (Davitt, Michael) 379, 661
 Dáibhis, Tomás (Davis, Thomas) 412, 666
 Dalton, Cardinal 291
 Daly, Edward 267
 Daly, James 24, 182, 184, 239, 371, 543, 546, 605
 Daly, John 289
 Daly, Kathleen 287, 657
 Davenport, James 171
 Davenport, Séamus 171-172, 341
 Davis, Thomas 62, 76, 170, 180, 296, 427, 530, 541
 Davitt, Michael 31, 208, 291
 Davoren, Morgan 213, 224-225, 578, 589-590
 de Blaghad, Leifteanant (Blythe, Lieutenant) 497
 de Brún, Micheál, an Dr.
 Ró-Oirmhinneach, Easpag na Gaillimhe (Browne, Dr. Micheal, Very Reverend, Bishop of Galway) 691
 De Burgh, Ulick 209, 574
 de hÍde, Dubhghlas (Hyde, Douglas) 372, 380, 484, 626, 648
 De Lacy, Laurence 193, 556
 de Staic, Aibhistín (Stack, Austin) 682
 Deacy, George 168, 528
 Delaney, Sr Teresa 299, 304
 Dempsey, Martin 300
 Dermody, Cllr Patrick 230
 Dermott, Seán Mac 95, 101, 109, 278, 285, 288-290, 293, 431, 448, 456, 464, 661, 663
 Desterre, Mr 292
 Devoy, John 112, 132-135, 149, 340, 467, 488-491, 507, 714
 Dillon, Blake 291, 294, 662, 665
 Dillon, Fr Laurence 206
 Dillon, John 184
 Dillon, Valentine Blake 291, 662
 Dillon, William 168, 528
 Diolúin, Seán (Dillon, John) 547
 Divilly, Sr Philip 299, 669
 Dolan, Anne 89, 91, 442, 444
 Dolan, Martin 9, 11, 74, 94, 97, 102, 110-112, 130, 333, 353, 356, 425, 448, 450-451, 456, 465-467, 486, 707
 Dolly, Sr Sebastian 299, 669
 Donelan, Brendan 68, 325, 419
 Donnellan, Brendan 209, 698
 Donnellan, John 326, 699
 Donnellan, Michael 107, 461
 Donnelly, Patrick 81, 433
 Dougherty, JB 95, 109
 Douglas, Senator James 280
 Drury, Edith 182, 543
 Dudley, Lady 273, 641
 Dudley, Lord 38, 272-273, 388, 641
 Duffy, George Gavin 285
 Duffy, Louise Gavin 281, 185, 287-288, 294
 Duffy, William 12, 20, 357, 366
 Duggan 57, 279, 648
 Duggan, Edward 279, 648
 Dunkellin, Lord 320
 Dunleavy, Patrick 183, 186, 188, 194-196, 341, 545, 548, 550, 558-559, 716
 Dutton, Hely 203, 567
 Dwyer, T Ryle 288, 294
- E**
 Eaton, Fr 191
 Edmunds, Leslie 56, 406
 Edwards, Ruth Dudley 283, 653

Egan, Dr Patrick Kevin 197
Emmet, Robert 30, 208

F

Fagan, Peter 220, 585
Fahy, Annie 309, 680
Fahy, Dr James 150
Fahy, Frank 313, 315, 331, 685-686, 704
Fahy, John 340, 714
Fahy, Pdraig 176, 341, 715
Fahy, Patrick 167-168, 528
Fahy, PJ 171
Fahy, Rev Monsignor T 208, 328
Faller, John 189, 551
Feeney, Fr Harry 4, 109, 112, 121, 130-131, 150, 155, 317, 320, 463
Ferriter, Diarmaid 10, 83, 91, 238, 355, 435, 444, 604
Fhaircheallaigh, Úna Ní 25, 372
Figgis, Darrell 285, 288, 292, 294, 655, 658, 662-664
Finnerty, Martin 20, 96, 366, 450
Fitzgerald, Desmond 281, 292, 295, 650, 663, 665
Fitzgerald, Dick 95, 448
Fitzgerald, Fr 58, 75
Fitzgerald, Mabel 292, 662
Fitzpatrick, David 8, 11, 110, 353, 355, 465
Flanagan, Dan 184, 546
Flanagan, Tom 189, 551
Flannery, Sr Magdalene 299, 669
Fleming, Elizabeth 158, 517
Fleming, John 316, 687
Fleming, Michael 151, 316, 341, 687, 715
Fletcher, Margaret 166, 526
Flood, Seán 281, 649, 651
Fogarty, Con 46, 66, 118, 395, 417, 473
Fogarty, William 228-229, 239, 594, 605
Folan, Peter 220, 225, 280, 285, 585, 590, 649, 654-655
Foley, Constable Daniel 163
Foote, Kenneth E 315
Ford, John 320, 692
Forde, Sean 183
Fraser, Helen 184, 547
Freeman, Maureen 299, 342, 669, 716
Freeneys 96, 450
Freer, Major Alexander 205
Frith, Constable William 161
Fureys 96, 450

G

Gaffney, Joseph 198-199, 210, 561-562, 574
Galway, Mary 25, 340, 372, 714

Gannon, Brendan 292, 294, 663, 665
Garvey, Rev Bro 298
Gascoyne, Major Henry 205
Gay, Thomas 280-281, 649-650
Geoghegan, John 216, 581
George, Lloyd 83, 435
Geraghty, Rev Martin 299, 301, 342
Gildea, Constable 164
Gillan, Eugene 216, 581
Gillen, Maria 55, 288, 294, 658, 664
Gilmore, Brenda 298, 668
Ginty, Constable 164
Ginty, Joseph 52, 164, 402, 523
Gladstone, William Ewart 31, 379
Glynn, John 171
Glynn, John J 168
Gonne, Maud 291-292, 662-663
Goodbody Family 41, 53
Gorham, Dr Pit 242, 608
Gormley, Constable James 161
Granger, JR 320
Gray, County Inspector Alexander 103, 162, 168
Grealy, Margaret 75, 116, 118-121, 426, 471, 474-476
Greaney, Mary 116, 120, 129, 471, 475, 485
Greaves, Desmond C 43, 72,-76, 83, 90-91, 97, 103-104, 109-113, 138, 149,-150, 180, 341, 395, 423-427, 435, 443-444, 451, 457, 464-468, 494, 506-507, 541
Green, Graham 292, 662
Greer, Inspector Hugh Conrad 166
Gregory, Lady Augusta 32, 153, 171
Gregory, Sir William 153, 511
Grennan, Julia 115, 470
Griffin, Patrick J 134
Griffith, Arthur 34, 84, 172, 259, 261, 279, 294, 308, 340, 532, 665, 714
Guest, Ivory Churchill 229, 594
Gwynn, Stephen 12, 18-19, 21, 29, 31, 357, 364-365, 367, 376, 380

H

Hales, TD Seán 308
Hallinan, Martin 95, 449
Hallwright, William W 57
Hamilton, Hugh 55, 165, 405, 526
Hanan, Commander Francis W 54-55, 74, 164-165
Hanbury, John 170
Hanbury, Pat 170
Hankey, Maurice 83, 435
Hanlon, David 170
Hanlon, Michael 170

Hannigan, D 125, 267
Hannon, Constable James 16
Hannon, Fr Owen 191
Hardiman, Frank 13, 24, 28-29, 67, 74-76, 189, 239-240, 358, 371, 375-376, 418, 425, 427, 551, 605
Hardy 237, 280, 603, 650
Hargaden, Sergeant TJ 164
Harris 109, 208, 463, 572
Hart, Peter 84, 91, 436, 444
Haughey, Charles 329
Haverty, James 182, 195-196, 543, 558-559
Hazleton, Richard 19, 29, 191, 196, 366, 376, 554, 559
Healy, Archbishop 22
Healy, Morgan 96, 450
Healy, Sergeant James 163
Healy, Tim 187, 549
Healy, TM 376
Heard, District Inspector George Bennett 55, 165
Heard, Peeler 222
Heffernan, Constable Peter 163
Heneghan, Bridie 284, 286, 653
Heneghan, Fr John 188
Henry, Mitchell 243, 610
Henry, Paul 292, 662
Herbert, Ms 138, 149-150, 494, 507
Heuston, Sean 183, 267
Hickey, Constable James 161
Higgins, Martin 297, 301, 342, 667, 716
Higgins, Mary 171, 341, 531, 715
Higgins, Róisín 323, 696
Higgins, Seán 667
Higgins, Thomas 19, 366
Hill, Derek 292, 662
Hilliard, John 326, 699
Hoban, Cllr James J 230
Hobson, Bulmer 39, 78, 90, 137, 182, 196, 388, 429, 443, 494, 544, 559
Holland, Brendan 330, 703
Hooe, William 65-66, 340, 415-416, 714
Horne, Junius 205, 569
Horseman family 248
Hosty, John 195, 220, 240, 558, 585, 605
Howard, Marcus 291, 661
Howet, Marie 292, 342, 662, 716
Howley, Commandant Joseph 314
Howley, Joe 52, 98, 328, 402, 452, 701
Howley, Kathleen 328, 701
Howley, Peter 63, 75, 316, 321, 414, 426, 687, 693
Hurley, Constable John 162
Hussey, Thomas 297, 667

Hyde, Douglas 31, 128, 257, 279, 340
Hynes family 215
Hynes, Delia 116, 129, 471, 485
Hynes, Frank 43, 72, 74-75, 96, 102, 110-112, 149, 423, 425-426, 450, 465-467, 507
Hynes, John 96, 450
Hynes, Martín 170, 340, 531, 714
Hynes, Michael 173, 176, 178, 180, 341, 534, 537, 539, 541, 716
Hynes, Mikie 171-172, 280, 341, 531-532
Hynes, Paddy 99, 341, 453
Hynes, Rita 299, 669
Hynes, Thomas 12, 28, 375
Hynes, Tom 96, 450

I

Igoe, Constable Eugene 165, 526
Ingliš, Henry 200, 563
Iron, Duke 203, 567

J

Johnson, Boris 294, 665
Johnson, Mr 177, 537
Jordan, Stephen 75, 94, 96, 297, 301, 314, 426, 448, 450, 667, 671, 685-686
Joyce, Brian 220, 222, 585
Joyce, Cllr Michael 230, 596
Joyce, Patrick 222, 588

K

Keane, Della 120, 475
Keane, John 222, 588
Keane, Michael 171, 531
Kearns, Linda 281, 285, 290, 294, 651, 655, 661, 665
Kearns, RM 205, 569
Keating, Seán 37, 340, 386, 714
Kedward, Neil 302-303, 672, 674
Kelly, Bridget 129
Kelly, James 168, 528
Kelly, Katie 220, 585
Kelly, Matthew 99, 174, 180, 453, 534, 541
Kelly, Michael 72, 75, 126, 423, 426, 482
Kelly, Richard 187, 190, 549, 553
Kelly, Willie 302, 304, 342, 673-674, 717
Kennedy, Con 183, 545
Kennedy, Larry 26, 374
Kennedy, Michael 184, 546
Kennedy, MJ 233, 598
Kennedy, Patch 96, 450
Kennedy, President John F 322, 694
Kenny, May 96, 104, 458
Kenny, Tom 3-4, 6, 22-23, 28-29,

79, 81, 92-96, 100-101, 104, 107, 109, 111, 117, 135, 137, 174, 315, 317, 340, 347-348, 368, 370, 376, 431, 433, 446-450, 454-455, 459, 461, 464, 466, 472, 492-493, 534, 687, 689, 714
Kent family 220, 585
Kent, James 257, 342, 625, 716
Kent, Johanna 257, 625
Kent, Richard 49, 162, 399, 522
Kent, Thomas 49, 69, 162, 399, 419, 522
Keogh, MF 245, 256, 612, 624
Kilbride, Mr 171, 531
Kilgarriff, Thomas 183, 189, 545, 551
Kilkelly, Joseph 170, 172, 341, 530, 532
Kilkelly, Lieutenant Frank 321, 693
Kilkelly, Michael 170, 530
Kilkelly, Mickela 170, 530
Kilkelly, Pdraig 170, 176, 530, 537
Kilkelly, Sean Wally 171, 531
Kilkelly, Tommie (Mhicil) 170, 530
Killackey, Constable Patrick J 168, 528
Killanin, Lord 21, 216, 367, 581
Killilea, Mark 290, 292, 297, 301-302, 342, 661, 663, 667, 671-672, 716
King Edward VII 208
King George V 237, 259
King, Bertie 216, 581
King, Cllr Edward 230, 581
King, Edgar 216, 581
King, Frank 220, 225, 585, 590
King, Mrs 26, 373
Kirwan, Constable Thomas 163, 523
Kruger, Paul 181, 543
Kyne, Mary 166, 526
Kyne, Nicholas 55, 405

L

Lahiff, Constable Michael 161, 520
Lane, Bridie 116, 118-121, 130, 471, 474-475, 477, 486
Langley, Liam 183, 186, 188, 193, 195, 220, 341, 548, 556, 558, 585, 716
Lardner, Larry 43, 79, 94, 96, 110, 117, 317, 392, 431, 448, 450, 465, 473, 689
Larkin, James 25, 29, 232, 261, 340, 371, 376, 714
Larkin, Jim 21, 23, 106, 367, 370, 460
Larkin, Rev J 328, 701
Lavelle, Michael 163, 242-243, 342, 523, 608-610, 716
le Poer Trench, Archdeacon

Charles 199-200, 202, 206, 210
le Poer Trench, William Thomas 202, 566
Lee, G 233, 599
Leech, Mary 172, 180, 532, 541
Lemass, Seán 321, 324, 696
Leonard, Jane 327, 700
Lohan, Cllr John 230
Lorcan, Archdeacon Garrett 206
Lyden, Cllr JM 230, 596, 597
Lydon, Michael 168, 528
Lynch, Fionán 278-279, 281, 665
Lynch, Liam 87
Lynch, Michael 31, 379
Lynd, Robert 13, 28, 358, 375
Lynn, Dr Kathleen 281, 283-284, 291, 651-654, 661
Lyons, Brigid 69, 419

M

Mac Aodha, Micheál (McHugh, Micheal) 347, 349, 647, 648, 649, 650, 651, 653
Mac Aogáin, Proinsias (Aiken, Frank) 660
Mac Coisdealbha, an Dr (Costello, Dr.) 543, 546, 548
Mac Diarmada, Seán (Mac Dermott, Seán) 381, 472, 549, 628, 659, 660, 673
Mac Donnchadha, Máirtín Mór (McDonagh, Máirtín Mór in English) 357, 370, 404, 588
Mac Easmuinn, Ruairí (Roger Casement) 223, 360, 381, 396, 397, 419, 522, 582, 589, 660
Mac Gearailt, an tAthair (Fitzgerald, Fr.) 408
Mac Giolla Bhríde, an Maor (McBride, Major) 448, 548, 636
Mac Giolla Seannaigh, an tAthair (Mac Giolla Seannaigh, Father) 216, 581
Mac Néill, Eoin (McNeill, Eoin) 381, 470, 550, 582, 585, 362, 633
Mac Niocaill, Seoirse (Nicholls, George) 381, 382, 403, 418, 500, 550, 551, 593, 597, 678, 687, 689
Mac Piarais, Pádraig (Pearse, Patrick) 348, 350, 372, 381, 386, 387, 388, 419, 455, 509, 514, 543, 577, 578, 579, 582, 584, 589, 596, 625, 631, 636, 637, 638, 639, 640, 652, 660, 673, 677
Mac Réamoinn, Seán 430, 542
Mac Tréinfhir, Oscar (Traynor, Oscar) 439
MacDiarmada, Seán 32, 109, 112, 117, 187, 195, 259-260, 263, 267, 464, 558
MacDonagh, Thomás 239, 285,

267, 605
MacFhinn, An tAthair Eric 203, 567, 571
MacGiollarnáth, Seán 40, 389
Mackin, Very Rev 33, 381
MacMahon, Anita 285, 288, 291, 655, 661
MacNeill, John 261, 630
MacSwiney, Terence 199, 562, 630
Madden, Mr 12
Maguire, Constable James 163, 523
Mahon, Sorcha Mac 287, 289, 657, 659
Mallin, Michael 267
Malone, Bridget 4, 116-117, 119-120, 126-128, 130-131, 158-159, 225, 348, 471-472, 474, 476, 482-483, 486-487, 590
Malone, Seamus 125, 481
Manning, David 52, 402
Mannion, Captain Matt 203
Mannion, Willie 302, 673
Marconi 54, 250, 253-254, 404, 618, 621-622
Markievicz, an Chuntaois (Countess) 429, 469, 544, 662, 673
Markievicz, Countess 78, 114, 291, 303, 469
Martin, Micheál 275
Martyn, Edward 70, 171, 421, 531
Maxwell, General John 72, 179, 233, 240, 267, 306, 606, 636, 704
McAlpine, Canon Patrick 241, 243, 607, 609
McBride, Ian 11, 319, 356, 691
McBride, John 95, 267, 448, 661
McBride, Major 94
McCallum, Mike 277
McCann, Piers 199, 562
McCartan, Patrick 82, 134, 137, 340, 434, 490, 494, 714
McCarthy, Cal 11, 130, 287, 294, 355, 485, 657, 664
McCarthy, Florence 177, 180, 538, 541
McCarthy, Mark 2-4, 11, 30, 59, 61, 63, 66-67, 319, 328, 337, 340, 342-343, 346-348, 356, 378, 387, 393, 401, 405, 411, 413, 416-417, 7689, 11, 714, 717-718
McCarthy, Mrs 135, 491
McCarthy, Sergeant Samuel 163, 523
McCarthy, Thomas 265, 633
McConnel, James 181, 542
McCormack, Edward 171, 531
McCullagh, Dinny 95, 204, 211, 448, 568, 575
McCulloch 204, 211, 568, 575
McDermott, John 80, 431
McDonagh, Cllr Martin 230-231, 596
McDonagh, Cllr Thomas C 230, 596
McDonagh, Mark 218-219, 583-584
McDonnell, Cllr James 2320-231, 233, 596, 568
McDonnell, John 228, 593
McDonnell, Petie 215, 218-219, 221-222, 580, 583, 585-587
McDonogh, FB 190-191, 553-554
McDonogh, Máirtín Mór 54-55, 222
McDonogh, Martin 12, 23, 348
McDonogh, Thomas 23, 370
McEnri, Mrs 312, 654
McGarrity, Joseph 132-134, 149, 488-489, 491, 507
McGee, Constable Charles 162, 521
McGill, Willie 189, 551
McGoldrick, Constable 95-96, 109, 376, 448-449, 464
McGovern, Constable Thomas 164, 524
McGrath, PJ 281, 651
McHale, Constable Richard 162, 521
McHugh, Anna 282, 284-286, 652-656
McHugh, Elizabeth 281, 651
McHugh, John 283, 653
McHugh, Julia Mary 281, 651
McHugh, Mary Kate 284, 286, 653, 656
McHugh, Maureen 283, 285, 653, 655
McHugh, Michael 3, 5, 278-280, 282-285, 294, 342, 347, 349, 422, 651-655, 665
McHugh, Miriam 281, 284, 651, 654
McHugh, Seán 281, 651
McHugh, Thomas 182, 279, 648
McInerney, Thomas 76, 170, 173-174, 177, 180, 341, 427, 530, 534, 538, 541, 715-716
McInerney, Tom 173, 341
McKeigue, Cllr John 230, 596
McKelvey, Joseph 88, 441
McKenna, Siobhán 327
McKenna, Sr Lelia 66, 417
McNamara, Sean 66, 76, 417, 427
McNeill, Eoin 263, 340
McNevin, William 208
McShane, Constable Patrick 163, 523
Mellon, JG 90-91, 319, 333, 444, 692, 706
Mellows, Herbert Charles 308, 679
Mellows, Liam 3-4, 6, 37, 41, 72-77, 79, 90-91, 93, 97-98, 104, 109-113, 117-118, 132, 140, 149-150, 154-156, 158, 172, 174, 176, 178, 180, 183, 199, 218, 303, 307, 309, 312, 315, 317, 320, 327, 329-330, 340-342, 423-427, 430, 443-444, 464-468, 506-507, 532, 541, 562, 583, 681, 684, 700, 714, 717
Mellows, Sarah 41, 318, 391, 690
Mellows, Staff Sergeant William 77
Mhic Choistealbha, Eilbhlín (Costello, Eileen) 543, 555
Mhic Einrí, Bean (McEnri, Mrs) 684
Mhic Niocaill, Bean (Mrs Nicholls) 678
Michell, A 224, 590
Michell, Angus 275
Millar, Constable Christopher 161
Milroy, Seán 95, 448, 715
Mitchell, John 83
Mitchell, Monsignor Gerard 224, 283, 285, 590, 653, 655
Mitchell, Mrs 283
Mitchell, William 291, 662
Moffet, Mr 235
Molloy, Brian 55, 96, 167, 219, 222, 224-225, 286, 306, 315, 331, 450, 527, 584, 587, 590, 656, 677, 687, 704
Moloney, Jim 187, 549
Moloney, Seamus 186
Molony, Michael 66, 416
Molyneaux, Sir Thomas 199, 562
Monaghan, Alf 47, 79-81, 90, 309, 312, 317, 443
Mons, Pat 216, 581
Moore, Edward 67, 418
Moore, Maurice 71, 184, 195, 422, 547, 558
Moran, Cllr John 230, 256, 596, 624
Moran, DP 31, 380
Moran, Michael 301, 671
Morris, Cllr John 230, 232, 596, 598
Morris, Martin 20, 367
Morrissey, Bridget 33, 383
Morrissey, Cllr M 230
Morrissey, Dick 99, 340, 453
Morrissey, Gilbert 92, 96, 101, 109, 111-112, 450, 455, 463, 466-467
Morrissey, Gill 96, 340, 396, 450, 689, 714
Morrissey, Julia 4, 117, 472
Morrissey, M 596
Morrissey, Martin (Sonny) 176, 536
Morrissey, Paddy Joe 340
Morrissey, Tom 340, 453
Mulcahy, Mary Kate 116, 472

- Mulcahy, Richard 48
Mullins (nee Walsh), Greta 127, 129, 130, 483, 485
Mullins, p 125, 481
Murphy, Captain Seamus 265
Murphy, Dick 44, 94, 101, 393, 448, 455
Murphy, Fr John 78
Murphy, Seamus 265
Murphy, William Martin 261
Murray, Thomas 57, 408
- N**
Nanetti, Joseph 281, 651
Naughton, Timothy 168, 528
Neilan, Mattie 52, 59, 64, 112, 118, 156, 315, 334, 402, 414, 467, 474, 516, 687, 707
Newell, Martin 33, 71, 73-75, 90, 92, 94, 96, 100, 108-111, 322, 329, 340, 383, 422, 424, 426, 443, 447, 454, 463-464, 466, 695, 702, 714
Newell, Mick 96, 222, 225, 450, 587-588, 590
Newell, Ned 238, 240, 604, 606
Newell, Úna 110-111, 113, 194, 196, 238, 465, 468, 557, 559, 603
Newell, Willie 60, 411
Neylon, District Inspector Thomas 55, 167
Ní Chadhain, Máire (Kyne, Mary) 166
Ní Dhomhnaill, Bríd (O'Donnell, Bríd) 668
Ní Fhaircheallaigh, Úna 372
Ní Shuibhne, Siobhán 712
Nic Cionnaith, Siobhán (McKenna, Siobhan) 700
Nicholls, George 143, 150, 188-189, 220, 228, 232, 331, 585, 605, 704
Nichols, Francis 201, 564
Niland, Mattie 221, 297, 303, 342, 586, 667, 673, 716-717
Nohilly, Thomas 183, 188, 191, 194-195, 544-545, 550, 553, 557-559
Noonan, Arthur 290, 294, 659, 661, 665
Noonan, Jo 289, 291-292, 295, 661, 663
Noonan, Mary 290, 659, 661
- O/Ó**
Ó Beoláin, Anraí (Boland, Harry) 435
Ó Buachalla, Domhnall 682
Ó Cadhain, Nioclás (Kyne, Nicolas) 405
O Cathasaigh family 272, 641
Ó Ceallaigh, Seán T. (O'Kelly, Seán T.) 25, 38, 71, 372, 387, 422, 648
Ó Ciardha, Éamon (Carey, Eamon) 668
Ó Cléirigh, Tomás (Cleary, Thomas) 391, 429, 452, 632, 636, 651, 657, 659, 660
Ó Clochartaigh family 272, 641
Ó Coileáin, Micheál (Collins, Micheal) 436, 442, 649, 650
Ó Comhraí, Cormac 708
Ó Conaill, Dónall (O'Connell, Daniel) 570, 610, 663
Ó Conaire, Pádraic 214, 223-224, 272-273, 283, 340, 579, 588, 589, 714
Ó Concheanainn, an tAthair Éamon (Concannon, Fr. Eamon) 668, 670
Ó Conghaile family 273
Ó Conghaile, An tAthair (Connolly, Father) 396
Ó Conghaile, Pádraig 268, 270, 272, 275, 2077, 638, 643-644, 646
Ó Conghaile, Séamus (Connolly, James) 430, 432, 435, 440, 632, 673
Ó Dálaigh, Éamonn (Daly, Ned) 636, 657
Ó Dálaigh, Seán (Daly, John) 660
Ó Deirg, Tomás (O'Deirg, Tomás) 684
Ó Diomsaigh, Máirtín (Dempsey, Martin) 671
Ó Donnabháin Rosa, Diarmaid (O'Donovan Rossa, Jeremiah) 388, 389, 645, 662
O Dowd, Elizabeth 279, 281, 648, 650
Ó Droighneáin, Micheál 195, 218-222, 224-225, 342, 550, 558, 583-584, 586-587, 589-590
Ó Droighneáin, Pádraig 221, 411, 586
Ó Duigneáin, Proinsias (Duignan, Frank) 661
Ó Fathaigh, Labhras (Fahy, Laurence) 145
Ó Fathaigh, Moinsíneoir Tomás (Monsignor Fahy, Thomas) 700, 701
Ó Fathaigh, Pádraig (Padraig Fahy) 395, 536, 687
Ó Finneadha, an tAthair (Father Feeney) 348, 410, 412, 498, 506, 510, 514, 515, 516, 517, 539
Ó Flatharta, Thomás (Thomas O'Flaherty) 362
Ó Gaora, Colm 38, 71, 215-216, 221-223, 271, 275, 342, 388, 422, 581, 586, 640, 644, 716
Ó Gaora, Seán 272, 640
Ó Gormáin, Puirseál (O'Gorman, Purcell) 663
Ó Gormáin, Risteard Óg. (O'Gorman, Richard Junior) 663
Ó Gormáin, Risteard Sinsearach (O'Gorman, Richard Senior) 663
Ó Gríofa, Art (Griffith, Arthur) 436, 627, 629, 648, 679, 682
Ó hEidhin, Proinsias (Frank Hynes) 392, 393, 410, 456
Ó hEidhin, Tomás (Hynes Thomas) 358
Ó hEochaidh, Cathal (Haughey, Charles) 702
Ó hEochaidh, Éamonn 504
Ó Laoghaire, Conchubhair 578, 587
Ó Laoghaire, Concubhair 222, 587
Ó Loingsigh, Fionán (Lynch, Fionán) 651, 660
Ó Loingsigh, Liam (Lynch, Liam) 440
Ó Lorcáin, Séamus (Larkin, James) 597, 629
Ó Máille family, Rosmuc 272, 641
Ó Máille, Micheál 271, 637, 640, 712
Ó Máille, Padraic 364, 441, 551, 578, 582, 586, 587, 588, 687, 689
Ó Máille, Pádraig 18, 88, 189, 213, 221, 222, 223, 315, 317, 342, 582, 586, 587, 588, 687, 689, 704
Ó Máille, Tomás 150, 217, 342, 507, 582
Ó Máinnín, John Phaitín Tom 645
Ó Maoilíadha, Briain (Brian Molloy) 405
Ó Maoilíosa, Liam (Mellows, Liam) 347, 348, 350, 353, 386, 388, 390, 391, 392, 393, 397, 399, 400, 401, 402, 408, 409, 410, 411, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 446, 451, 452, 454, 457, 458, 459, 462, 463, 473, 474, 476, 488, 489, 491, 492, 495, 515, 538, 544, 550, 551, 574, 586, 673, 681, 685, 687, 690, 691, 692, 693, 700, 701, 702, 703
Ó Maoláin, Micheál 213, 222, 224-225, 578, 587
Ó Maolalaidh, Barra 210, 562, 575
Ó Maolchatha, Risteárd (Mulcahy, Richard) 399
Ó Monacháin, Ailbhe 73-75, 111-112, 218, 312, 396, 397, 424-426, 431-432, 466-467, 583, 680, 684, 689
Ó Murchada, Dómhnall 318, 327, 332, 690, 701, 706
Ó Murchadha, Dómhnall 690, 701

- Ó Niaidh, Pádraig 76, 276, 644
 Ó Rahilly, The 32, 90, 219, 261, 584, 630
 Ó Riain, Deasún (Ryan, Desmond) 389, 647
 Ó Ruadháin, Tomás (Ruane, Tom) 410, 685
 Ó Searcaigh, Aodh (Sharkey, Hugh) 412
 Ó Searcaigh, Constable Aodh 62, 75
 Ó Tnúthail, Máirtín (Newell, Martin) 445, 449, 454
 Ó Tuathaigh, Gearóid 709
 O'Brennan, Frances 257, 625
 O'Brennan, Mrs 133, 489
 Ó'Briain, Liam 95, 100, 109-111, 464
 O'Brien, Conor Cruise 282, 652
 O'Brien, Constable James 161, 520
 O'Brien, John 220, 222
 O'Brien, William Smith 19, 365
 Ó'Buachalla, Domhnall 311
 O'Callaghan, Michael 162, 521
 O'Caodhlaigh, Meáirt 275
 O'Carroll, Brendan 284, 294, 653, 665
 O'Carroll, Dolly 649
 O'Carroll, Eilish 279, 284-285, 294, 338, 648, 654, 665, 712
 O'Carroll, Gerard 283, 653, 655
 O'Carroll, Maureen 278, 294, 647-648, 665
 O'Carroll, Michael 280, 649
 O'Carroll, Peter 280, 650
 O'Connell, Daniel 206, 211, 243, 292, 575
 O'Connor, Dickie 186, 548
 O'Connor, Gabriel 76, 190, 194-196, 227, 238-239, 427, 552, 557-559, 592, 604
 O'Connor, Rory 86, 88, 439, 440, 441
 O'Connor, TP 19, 365
 O'Daly, Patrick 72, 183, 194, 423, 546, 558
 O'Dea, Delia 120, 129, 131, 457, 485
 O'Dea, Louis Edward 168, 528
 Ó'Dea, Tom 176, 536
 O'Deirg, Tomás 312, 684
 Ó'Domhnalláin, Pádraic 214, 574, 579
 O'Donnell, Brid 298
 O'Donnell, Mrs Mary 288, 658
 O'Donnell, Peadar 88, 91, 113, 441, 468
 O'Donoghue, Noel 302, 672
 O'Dowd, Elizabeth 279, 281, 648, 650
 O'Duffy, Eoin 95, 448
 O'Farrell, Elizabeth 115, 317, 470, 689
 O'Farrell, William L 68, 76, 273, 418, 427
 Ó'Fathaigh, Laurence 64, 415
 Ó'Fathaigh, Pádraig 46, 73, 75-76, 150, 180, 316, 395, 423, 426-427, 497, 507, 536, 541, 687
 O'Ferrall, Richard More 311, 683
 Ó'Flaherty, Eva 281-282, 284-285, 287-295, 338, 651, 653-665, 711
 O'Flaherty, Martin F 291-292, 662-663
 O'Flaherty, Tom 28
 O'Flynn, JJ 168, 528
 O'Gorman, Purcell 292
 O'Halloran, William 12, 23, 27, 357, 370, 374
 O'Hanrahan, Michael 117, 267, 473
 O'Kane, Fr Louis 7, 11, 352, 355
 O'Keefe, Constable TJ 164, 524
 O'Kelly, Seán T 340
 O'Loughlainn, Colm 285, 288, 655, 658
 Ó'Máille, Máirtín Mór 271, 640
 O'Malley, Cllr Peter J 233, 598
 O'Malley, Ernie 7, 11, 81, 86, 90, 112, 224-225, 335, 352, 355, 433, 439, 443-444, 467, 590, 654, 708
 O'Malley, William 12, 18, 19, 24, 217, 241, 242, 243, 342, 357, 364-365, 371, 582, 607-608
 O'Mara, Ellen Nell 281, 651
 O'Meehan, Fr John William 4, 64, 170-173, 175-176, 178-180, 341, 348, 415, 530-540
 O'Neill, Sean 90, 183, 189, 193-196, 443, 557-558
 O'Neill, Terence 324, 696
 O'Reilly, Jack 198, 210, 561, 574
 O'Reilly, John 198, 561
 O'Shaughnessy, Joseph P 329702
 O'Shea, Captain William Henry 31, 379
 O'Shea, Teresa 129, 485
 O'Sullivan, Constable John 164
 O'Sullivan, Jeremiah 168, 528
 O'Toole, Lorcan 95, 448
 Oates, Sergeant Thomas J 164, 524
 Orr, Robert 207
- P**
 Pankhurst, Christabel 25, 372
 Parnell, Charles Stewart 31, 134, 379, 490
 Pearse, Mrs Margaret 275, 282, 284, 643, 653
 Pearse, Patrick 32, 37-38, 68, 71-72, 101, 151, 154-155, 182, 212, 214, 219, 223, 257, 263, 267, 273, 286, 304, 306, 310, 322, 340, 342, 422-423, 656
 Pearse, Willie 40, 267
 Perolz, Maria 115, 470
 Perry family 249, 616
 Perry, Alice 249, 255, 622
 Perry, James 60, 254, 622
 Perse family 60, 410
 Piarais, Pádraig Mac 4-6, 9, 25, 32-33, 37-41, 45-46, 48, 62, 68, 71-72, 81-82, 89-90, 101, 151, 154-155, 172, 182, 209, 212-214, 217-220, 223, 230, 268, 272-273, 275-277, 342, 348, 350, 372, 381, 386, 419, 422, 455, 509, 514, 543, 577, 579, 582, 584, 589, 596, 625, 631, 636-638, 640, 652, 654-655, 659-660, 673, 675, 677, 714, 716
 Picker, James 178, 530, 539
 Picker, Jim 170, 288, 530, 659
 Plunkett, Dillon 288, 294, 659, 665
 Plunkett, Horace 21, 364, 367, 665
 Plunkett, Joseph Mary 288
 Pollington, Thomas 216, 581
 Powell, Baden 182, 544
 Powell, Bluebell 66, 417
 Power, David 201, 565
 Power, Nancy Wyse 115, 470
 Pye, Dr J 299, 595
- Q**
 Queen Victoria 208, 573
 Quin, Mary 287, 291, 657, 661
 Quinn, Patrick 170, 530
 Quinn, William 170, 530
- R**
 Rabbitt, Mary 116, 118-120, 122, 130, 341, 471, 473-475, 478, 486, 715
 Raftery, The poet 215
 Réamuinn, Seán (Redmond, John) 357, 362, 368, 379, 383, 384, 409, 430, 490, 547, 548, 554, 555, 561, 593, 631
 Reany, Matty 121, 153, 477
 Redington family 153, 511
 Redmond, John 12, 17-18, 22, 31, 79, 134, 181, 184, 198, 233, 241, 262, 357, 598, 607
 Redmond, William Charles Forbes 167, 527
 Reidy, John J 170, 530
 Reidy, Thomas 175, 178, 180, 535, 539, 541
 Reidy, Tommie 341, 715
 Reilly, Sergeant Thomas 76, 167, 176
 Robbins, Frank 111, 132-134, 149-150, 466, 488-491, 507
 Roberts, Samuel Ussher 251, 617

Roche, Honest John 20, 366
 Roche, James 183, 544
 Roche, Julia 116, 119-125, 130, 471, 474-475, 477, 479-481, 486
 Ronayne, Michael 189, 551
 Rooney, Constable Owen 164, 524
 Rooney, John 96, 340, 450, 714
 Rossa, Jeremiah Ó Donovan 40-41, 72, 219, 276, 292, 340, 388, 645, 662
 Rourke, Sergeant Thomas Felix 162, 521
 Rowe, Constable William Nelson 162, 521
 Ruane, Tom 59, 96, 112, 313, 342, 450, 683
 Ruanes 96, 450
 Rutherford, Dr William 209, 573
 Rutledge, District Inspector George Bedell 69
 Ryan, Desmond 10, 40, 64, 149, 278, 284, 355, 414, 507, 654
 Ryan, Dr Mark 291, 661
 Ryan, James 189, 551
 Ryan, Michael J 188, 195, 550, 558
 Ryan, Mrs 95, 448

S

Sandys, Dr William R 168, 573
 Sarsfield, Patrick 208
 Seoige, Maolra (same in English book) 581
 Seoighe, Maolra 216, 581
 Seoirse V, Rí (George V, King) 602, 627
 Seymour, Walter Gordon 228, 594
 Shackleton, John 60, 411
 Shanagher, Sergeant John 161, 521
 Shatter, Alan 308, 680
 Shaughnessy, Paddy 26, 374
 Shaughnessy, Stephen 26, 184, 373, 546-547
 Shawe-Taylor, John 21, 367
 Shea, James 163, 523
 Silk, Edmond 209, 574
 Skeffington, Hanna Sheehy 83, 435
 Sloyan, Tom 183, 546
 Smyth, Constable Patrick 163-164, 168, 523, 528
 Smyth, District Inspector Harry 161, 521
 Snoddy, Oliver 100, 454
 Somerville, Henry Boyle

Townshend 311, 683
 Speight, E E 40, 72, 389, 422
 Spellissy, Denis 134, 491
 Spenser, Edmund 200, 563
 Spenser, William 200, 563
 Spindler, Karl 47, 396
 Stack, Austin 95, 310, 448
 Standún, Gearóid 215, 580
 Staunton, Mick 170, 531
 Steinberger, Professor Valentine 150, 189, 507, 551
 Stockwell, William 186, 548
 Styles, John 266-267, 635-636
 Sullivan, James 281, 651
 Swift, Jonathan 200, 563
 Syngé, John M 153, 511

T

Thackeray, William Makepeace 181, 194, 542, 557
 Thomás Ághas (Ashe, Thomas) 399
 Thornton, Padraig 60, 224, 589
 Timlin (nee Noonan), Mary Jo 294, 665
 Timlin, Mary 285, 655
 Tone, Wolfe 40, 192, 389, 555
 Townshend, Charles 10, 266-267, 355, 443-444, 635-636
 Trayers family 272, 641
 Traynor, Oscar 75, 87
 Trench family 199-200, 202, 210
 Trench, Archbishop Power le Poer 201, 205, 210, 569, 575
 Trench, Frederick 200-211, 563, 576
 Trench, William Power Keating 201-202, 564-566
 Tully, Fr 155, 159, 514, 518

U

Uí Chléirigh, Caitlín (Uí Chléirigh, Kathleen) 661
 Uí Mhaoileoin, Brid (née Bhreathnach) 483, 484, 517

V

Vane, Major Sir Francis 266, 635
 Varley, Tony 3-4, 21, 29, 92, 109, 112, 339, 347-348, 367, 376, 463, 467, 713
 Von Bock, Major General Eberhardt Otto George 203, 567

W

Walsh family 116, 123, 272, 425, 433, 492
 Walsh Household 131, 477
 Walsh, Dr 143, 307, 500, 678
 Walsh, Dr Tom 24, 371
 Walsh, Gretta 118, 121, 124-125, 127, 129, 131, 474-476, 479, 483, 485, 486, 514
 Walsh, Hubert 51, 111, 116-117
 Walsh, Mary Kate 155, 158, 284
 Walsh, Paddy 116
 Walsh, Richard 168, 528
 Walsh, Teresa 120
 Walsh, Tess 129, 156, 485, 514
 Walsh, Tess 129, 485
 Wanklyn, JL 21, 367
 Ward, Alfred 216, 581
 Ward, Percy 216, 581
 Warner, Claude M 297, 667
 Wayne, John 320, 692
 Weddall, Emily 288, 292, 658, 662
 Wheatley, Michael 181, 542
 Whelan, Constable Patrick 4, 53-55, 74, 150, 162, 165-169, 311, 313, 340-341, 348, 403, 405, 425, 507, 521, 525-529, 531, 683, 685
 Whelan, Ellen 166
 Whelan, Jack (Jim) 171, 531
 Whelan, John 171, 531
 Whelan, Julia 166, 526
 Whelan, Kate 166, 526
 Whelan, Margaret 166, 526
 Whelan, Michael 166, 526
 Whelan, Sean 171, 531
 White, Alfred 43, 72, 90-91, 392, 423, 443-444
 Wilson, Thomas 192, 195-196, 301, 555, 558-559, 671
 Wimborne, Lord Lieutenant 241
 Wood, John 207, 572

X

X, Pope Pius 259, 627

Y

Yates, Herbert J 320, 692
 Yeats, WB 32, 40, 70, 76, 153, 171, 293, 380, 389, 420, 427, 511, 531, 663
 Young, Joseph S 54, 404
 Young, Sergeant John 161, 521

